

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КАРАМАН Костянтин Валерійович

УДК 323.22:330.341.1(016.1 ЄС)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ
РАДИКАЛЬНИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ПАРТІЙ КРАЇН ЄС

Спеціальність 052 Політологія
(05 Соціальні та поведінкові науки)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ К. В. Караман

Науковий керівник – **Балабанов**
Костянтин Васильович, член-
кореспондент НАПН України,
доктор політичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Караман К. В. Євроскептицизм в програмних документах радикальних парламентських партій країн ЄС. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 Політологія. – Маріупольський державний університет, Київ, 2023.

Дисертацію присвячено дослідженню причин та особливостей включення концепту євроскептицизму до програмних настанов радикальних парламентських партій правого спектру та з'ясуванню особливостей еволюції поглядів на ідею європейської інтеграції та модель ЄС у ході політичної діяльності.

У вступі визначено актуальність проблеми, об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, окреслено методи дослідження, наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, надано інформацію щодо апробації результатів дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена поставленими завданнями й полягає у комплексному дослідженні проявів євроскептицизму у програмних документах європейських праворадикальних партій. В процесі дослідження було отримано наступні результати, зокрема:

вперше:

– здійснено комплексний аналіз процесу імплементації ідеології євроскептицизму у програмні документи праворадикальних партій країн-членів ЄС;

– обґрунтовано регіональну специфіку проявів євроскептицизму у політичних програмах та діяльності європейських праворадикальних партій;

удосконалено:

– сучасні підходи до осмислення явища євроскептицизму, його природи та типології у контексті критики його розуміння як форми політичного популізму.

– типологію праворадикальних партій у контексті використання євроскептицизму як засобу боротьби за владу.

– розуміння історичної свідомості та історичної пам'яті як інструментів формування антиєвропейських настроїв у діяльності праворадикальних партій.

отримало подальший розвиток:

– систематизація та класифікація факторів, що зумовили розвиток феномену євроскептицизму у ХХІ ст. у рамках Євросоюзу;

– аналіз взаємодії праворадикальних партій на загальноєвропейському рівні у контексті вироблення спільних позицій щодо європейського інтеграційного процесу та моделей його реалізації;

– характеристика взаємозв'язку між євроскептицизмом, правим радикалізмом та націоналізмом.

Дослідження покликане сприяти глибшому осмисленню сутності сучасних радикальних партій правого спрямування, які перебувають при владі, їхніх політичних орієнтирів, можливостей взаємодії з іншими партіями, коаліційного потенціалу тощо. Основні положення дисертаційної роботи можуть стати у нагоді українським політичним партіям, експертно-аналітичним центрам, громадським організаціям. Водночас результати дослідження можуть бути використані при розробці навчальних курсів, зокрема: «Історія та теорія політичних партій», «Зовнішня політика країн Європи», «Політичні інститути та процеси».

У першому розділі – «Теоретико-методологічні засади дослідження євроскептицизму в програмних установках праворадикальних парламентських партій» – досліджено еволюцію концепту «євроскептицизм» в програмних засадах праворадикальних партій країн

Європи, проаналізовано основні підходи до євроскептицизму в закордонній та вітчизняній літературі.

У підрозділі 1.1. «Сучасні наукові підходи до дослідження євроскептицизму та праворадикальних партій» – досліджено особливості походження та еволюції підходів до розуміння категорії «євроскептицизм», основні чинні типологізації, розкрито сутність поняття «правий радикалізм», «праворадикальна партія», співвідношення євроскептицизму з популізмом, націоналізмом, правим радикалізмом.

У підрозділі 1.2. – «Ступінь вивченості проблеми та теоретико-методологічні основи дослідження» – проаналізовано та класифіковано науковий доробок з досліджуваної теми, визначено основні, актуальні та перспективні напрямки дослідження цього феномена, структуровано джерельну базу, представлено методологічну платформу дослідження.

У другому розділі – «Передумови, етапи розвитку та регіональні особливості євроскептицизму в ЄС в XXI столітті» – досліджено причини, передумови, етапи та особливості розвитку євроскептицизму в сучасній Європі.

У підрозділі 2.1. – «Зовнішні та внутрішні фактори розвитку євроскептицизму» – розглянуто чинники, які сприяли поширенню даного феномену в європейських країнах, виокремлено основні зовнішні фактори впливу (глобалізація, фінансово-економічна криза 2008 р., міграційна криза, пандемія COVID-19) та внутрішні фактори впливу (інституційна криза ЄС, криза легітимності та дефіцит демократії, економічна неоднорідність членів ЄС, провал політики мультикультуралізму, Brexit, проблема співвідношення загальноєвропейської та національної ідентичності).

У підрозділі 2.2. – «Етапи розвитку та регіональні особливості євроскептицизму» – визначено характерні риси та основні передумови розвитку євроскептицизму на різних його етапах, особливості переходу євроскептиків з розряду маргіналів до повноцінних учасників політичного життя (як на рівні окремих країн, так і на загальноєвропейському рівні),

фактори, що сприяли інституціоналізації євроскептицизму, особливості використання євроскептицизму традиційними партіями та новими праворадикальними партіями, регіональні особливості євроскептицизму, характерні риси євроскептичних настроїв в різних регіонах ЄС.

У третьому розділі – «Проблема європейського інтеграційного процесу в ідейно-політичних доктринах праворадикальних парламентських партій» – досліджено особливості відображення та еволюції євроскептичних ідей в політичних програмах партій.

У підрозділі 3.1. – «Особливості євроскептицизму праворадикальних партій в країнах, що стояли у витоків євроінтеграційного процесу» – виокремлено умови виникнення та розвитку євроскептицизму в країнах, які заснували європейський інтеграційний процес та чий тандем уможливив реалізацію ідеї створення Єдиної Європи, та його відображення в політичних програмах провідних радикальних парламентських партій правого спрямування – Франція («Національне об'єднання») та Німеччина («Альтернатива для Німеччини»).

У підрозділі 3.2. – «Компаративний аналіз євроскептицизму праворадикальних партій Південної, Північної, Центральної та Східної Європи» – розглянуто характерні риси євроскептицизму в партійних документах праворадикальних політичних сил в країнах, які відносяться до основних ключових регіонів Європи: Південна Європа – Іспанія («Голос»), Північна Європа – Фінляндія («Справжні фіни»), Центральна та Східна Європа – Угорщина («Йоббік»).

У підрозділі 3.3 – «Специфіка світоглядних установ праворадикальних партій в Україні у дискурсі розвитку праворадикалізму в Європі» – проаналізовано особливості українських праворадикальних партій («Свобода», «Правий сектор», «Національний корпус»), передумови їх виникнення, еволюція партійної ідеології, участь в партійній боротьбі, трансформація позиції щодо європейської інтеграції під впливом військової агресії Росії проти України.

Ключові слова: Європейський Союз, європейська інтеграція, євроскептицизм, Європейський парламент, правий радикалізм, партійна система, політичні партії, праворадикальна партія, парламентські вибори, популізм, партія мейнстріму.

ABSTRACT

Karaman K. V. Euroscepticism in the program guidelines of radical parliamentary parties of EU countries. – Manuscript.

Thesis for PhD in Speciality 052 – Political Science. – Mariupol State University, Mariupol, Kyiv, 2023.

PhD thesis considers the foundations and characteristics of the concept of Euroscepticism prescribed in the program guidelines of radical right parties and clarifies the evolution of views on the idea of European integration and the EU model in the course of political activity.

In the introduction of the PhD thesis, relevance, object, subject, goal and tasks, research methods, scientific novelty and practical significance are defined, as well as PhD approval is presented.

The scientific novelty lies in a comprehensive study of the program documents of European radical right parties.

The PhD thesis performed a comprehensive political analysis and defined the manifestations of Euroscepticism in the program guidelines of the European radical right parties. The following results were obtained.

The PhD candidate conducted for the first time:

- the comprehensive analysis of the process of implementation of the ideology of Euroscepticism into the program guidelines of right-wing radical parties of EU member states was carried out;

- the analysis of regional specificity of manifestations of Euroscepticism in the political guidelines and activities of European radical right parties.

The PhD candidate improved:

- modern approaches to the phenomenon of Euroscepticism, its nature and typology in the context of criticism of its understanding as a form of political populism.
- typology of right-wing radical parties in the context of using Euroscepticism as a means of struggle for power.
- understanding historical consciousness and historical memory as a tool for the formation of anti-European sentiments in the activities of right-wing radical parties.

The PhD candidate developed further:

- systematization and classification of factors that contributed to the development of the phenomenon of Euroscepticism in the XXI century. within the framework of the European Union;
- analysis of the interaction between right-wing radical parties in the Western European region in the context of the formation of strong positions on the European integration process and models of its implementation;
- the nature of the interrelations between Euroscepticism, right-wing radicalism and nationalism.

The study aims to contribute to a deeper understanding of the essence of modern radical right-wing parties in power, their political guidelines, opportunities for interaction with other parties, coalition potential, etc. The main provisions of the PhD thesis will be useful to Ukrainian political parties, think tanks, and NGOs.

The provisions and materials of the PhD thesis can be used in preparing the courses: «History and Theory of Political Parties», «Foreign Policy of European Countries» and «Political Institutions and Processes».

Chapter I «Theoretical and methodological principles of the study of Euroscepticism in the program guidelines of right-wing radical parliamentary parties» investigated the evolution of the concept of «Euroscepticism» in the programs of right-wing radical parties in European countries and analyzed the main approaches to Euroscepticism in foreign and domestic literature.

Subsection 1.1. «Modern scientific approaches to the study of Euroscepticism and right-wing radical parties» considered the characteristics of the origin and evolution of approaches to understanding the category «Euroscepticism», the main typologies, the essence of the concept of «right-wing radicalism», «right-wing radical party», the interrelationship between Euroscepticism and radicalism is revealed.

Subsection 1.2. «The level of the study of the issue and the theoretical and methodological foundations of the study» analyzed scientific developments on the study, classified the main, current and promising trends in researching this phenomenon, structured the source base is structured and presented the methodology of the study.

Chapter II «Prerequisites, stages of development and regional features of Euroscepticism in the EU in the XXI century» examined the causes, prerequisites, stages and features of the development of Euroscepticism in modern Europe.

Subsection 2.1. «External and internal factors in the development of Euroscepticism» considered the factors that contributed to the spread of this phenomenon in European countries, highlighted the main external factors (globalization, the financial and economic crisis of 2008, the migration crisis and the COVID-19 pandemic) and internal factors (institutional crisis of the EU, crisis of legitimacy and democracy deficit, economic heterogeneity of EU members, failure of the policy of multiculturalism, Brexit and the problem of the relationship between pan-European and national identity).

Subsection 2.2. «Stages of development and regional features of Euroscepticism» identified the characteristics and main prerequisites for the development of Euroscepticism at its different stages, the features of the transition of Eurosceptics from the category of marginals to full-fledged participants in political life (both at the national level and the pan-European level), the factors which contributed to the institutionalization of Euroscepticism, features of the use of Euroscepticism by traditional parties and new radical right parties, regional

features of Euroscepticism, characteristic features of Eurosceptic sentiments in different regions of the EU.

Chapter III «The issue of the European integration process in the ideological and political doctrines of right-wing parliamentary parties» examined the reflection and evolution of Eurosceptic ideas in the political programs of parties.

Subsection 3.1. «Features of Euroscepticism of right-wing radical parties in the countries that stood at the origins of the European integration process» highlighted the conditions for the emergence and development of Euroscepticism in the countries that founded the European integration process and whose tandem allowed the implementation of the idea of creating a United Europe, and its reflection in the political programs of the leading right-wing parties: France («The National Rally») and Germany («Alternative for Germany»).

Subsection 3.2. «Comparative analysis of Euroscepticism of right-wing radical parties in Southern, Northern, Central and Eastern Europe» examined the characteristics of Euroscepticism in party documents of radical right-wing political forces in countries belonging to the key regions of Europe: Southern Europe - Spain («The Vox Party») – Finland («The Finns Party»/«the True Finns»), Central and Eastern Europe – Hungary («The Jobbik»).

Subsection 3.3. «Programmatic principles of the activities of right-wing radical parties in Ukraine in the discourse of the development of right-wing radicalism in Europe» analyzed the characteristics of Ukrainian right-wing radical parties («Svoboda», «Right Sector», «National Corps»), the prerequisites for their emergence, the evolution of party ideology, involvement in the party struggle, transformation of the position on European integration under the influence of Russian military aggression against Ukraine.

Key words: European Union, European integration, Euroscepticism, European Parliament, right-wing radicalism, party system, political parties, right-wing radical party, parliamentary elections, populism, mainstream party.

**Список публікацій, в яких представлені основні наукові результати
дисертації**

**Статті у закордонних наукових виданнях, включених до міжнародних
наукометричних баз даних:**

1. Karaman K., Senatosenko V., Parlyk V., Tryma K. Directions, Vectors, Trends, and Prospects of the Process of Transformation of the Party and Political Systems of the European Union Member States. *Moldavian Journal of International Law and International Relations*. 2020. Vol. 15. Issue 1. PP. 116—134.
2. Karaman K., Parlyk V., Svetlakova M., Tryma K. Transformation of the political parties of the EU member states. *International Journal of Criminology and Sociology*. 2020. No 9. PP. 2224—2234.
3. Karaman K., Balabanov K. Historical memory in Eurosceptic discourse. *International Journal of Social and Educational Sciences*. 2021. Vol. 3. Issue 5. PP. 393—410.

**Статті у наукових фахових виданнях України, включених до
міжнародних наукометричних баз даних**

4. Караман К. Проблема типології партій в сучасній партології. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Історія. Політологія. 2019. Вип. 26. С. 114—123.
5. Караман К. Євроскептицизм у програмних засадах іспанської праворадикальної партії Vox («Голос»). *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Історія. Політологія. 2023. № 35—36. С. 155—162.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Караман К. Поняття «права партія» в сучасній партології. *Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу*: збірник матеріалів Дев'ятої Всеукраїнської науково-практичної

Інтернет-конференції (24 травня 2019 р.) / Під заг. ред. К. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 102—106.

7. Караман К. Історична пам'ять як фактор євроскептицизму в країнах Центральної та Східної Європи. *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів ХХІІ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / За заг. ред. К. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2020. С. 79—81.

8. Караман К. Пандемія COVID-19 та перспективи євроскептиків. *Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу* : збірник матеріалів Десятої Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (24 травня 2020 р.) / Під заг. ред. К. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2020. С. 128—134.

9. Караман К., Балабанов К. Євроскептицизм як визначальний маркер праворадикальних партій. *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів ХХІІІ науково-практичної конференції викладачів МДУ / За заг. ред. К. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2021. С. 78—80.

10. Караман К. Марін ле Пен – майбутній президент Франції? *Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу* : збірник матеріалів ХІ Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (28 травня 2021 р.) / Під заг. ред. М. Трофименка. Маріуполь : МДУ, 2021. С. 122—128.

11. Караман К. Євроскептицизм у програмних установах партії «Справжні фіни». *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів ХХІV підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / За заг. ред. М. Трофименка. Маріуполь : МДУ, 2022. С. 140—142.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В ПРОГРАМНИХ УСТАНОВКАХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ПАРТІЙ.....	21
1.1. Сучасні наукові підходи до дослідження євроскептицизму та праворадикальних партій.....	21
1.2. Ступінь вивченості проблеми та теоретико-методологічні основи дослідження.....	40
Висновки до Розділу 1.....	63
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ, ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В ЄС У ХХІ ст.....	66
2.1. Зовнішні та внутрішні фактори розвитку євроскептицизму.....	66
2.2. Етапи розвитку та регіональні особливості євроскептицизму.....	93
Висновки до розділу 2.....	119
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ДОКТРИНАХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ПАРТІЙ.....	122
3.1. Особливості євроскептицизму праворадикальних партій в країнах, що стояли у витоків євроінтеграційного процесу.....	122
3.2. Компаративний аналіз євроскептицизму праворадикальних партій Південної, Північної, Центральної та Східної Європи.....	140
3.3. Програмні засади діяльності праворадикальних партій в Україні у дискурсі розвитку праворадикалізму в Європі.....	165
Висновки до Розділу 3.....	177
ВИСНОВКИ.....	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	189

ВСТУП

Актуальність дослідження. Євросоюз сьогодні є унікальною інтеграційною системою, яка не має аналогів у світі, в середині якої в XXI ст. відбуваються тектонічні процеси, причини яких мають складний багатокомплексний характер. Найбільш яскраво вони виражаються у трансформації всієї партійно-політичної системи як ЄС, так і її держав-членів. Один із трендів, який має домінуючий характер та стійку тенденцію розвитку – це зростання впливу та посилення ролі у політичному процесі як на національному, так і на загальноєвропейському рівні радикальних партій. Треба відзначити, що радикальні партії як лівого, так і правого спектру завжди були присутніми на політичній арені країн Європи, однак після розвалу СРСР, який виступав ідеологічним орієнтиром для лівих радикальних партій, було відзначено зменшення їх впливу на політичне життя та послаблення політичних позицій. У той же час радикальні партії правого толку навпаки посилюють свої позиції та на початку XXI ст. поступово переходять з розряду маргінальних у коло партій мейнстріму. Праворадикальні партії мають свої парламентські фракції у більшості країн ЄС, за підсумками виборчого циклу 2020 – 2023 рр. вони прийшли до влади в Італії, різко посилили свої позиції у Франції, Швеції, Фінляндії, Іспанії, стабільно зберігають свій вплив на значну частину електорату в Чехії, Словаччині, ФРН, за результатами виборів до Європарламенту 2019 р. праві радикали отримали 21% голосів. Саме тому в нашому дослідженні ми сфокусували увагу на правому радикалізмі та правих радикальних партіях.

Другим трендом, що визначає характер і тенденції розвитку сучасного політичного процесу на просторі ЄС є євроскептицизм, феномен якого дослідниками визначається як складне багатокомпонентне явище, реакцію на ту глибоку системну кризу, яка вразила у XXI ст. політичний проект «Єдина Європа». Правий радикалізм, що став бурхливо розвиватися в 90-і роки

XX ст., адаптуючись до нових історичних умов, увібрав до себе поряд з «новим націоналізмом» і євроскептицизм, як елемент своїх доктринальних установок, політичний орієнтир у практичній діяльності та ефективний інструмент у боротьбі за симпатії електорату.

Сьогодні більшість дослідників вважають євроскептицизм однією з характерних рис праворадикальних партій. На наш погляд, у сучасних умовах, як нами буде показано далі у роботі, цей висновок не зовсім точний. Партії праворадикального напрямку, що виникли переважно в 90-і рр. XX ст., пройшли складний, іноді драматичний шлях свого розвитку, в ході якого їх позиція до ЄС як моделі сучасного інтеграційного процесу не була статичною, вона коригувалася.

Констатація факту зростання впливу праворадикальних партій в європейських політичних процесах актуалізує проблему відповідності євроскептицизму базовим елементам їхньої ідеології та політичним орієнтирам. Трансформаційні процеси, що йдуть сьогодні в партійних системах країн членів ЄС, характерні, як показує практика, і для праворадикальних партій, зокрема, у межах їхніх ідеологічних установок. Попри значну кількість робіт, присвячених праворадикальним партіям, цей аспект на сьогодні не отримав глибокого висвітлення. У контексті зазначеного вище існує об'єктивна необхідність подальшого теоретичного дослідження емпіричної бази праворадикальних партій, їх теоретико-доктринальних основ і ролі євроскептицизму у них.

Практичне значення цієї теми є актуальним у контексті реалій політичних процесів в Україні, де партійна система знаходиться у процесі формування, зокрема, й у площині праворадикального спектру. У цьому контексті осмислення досвіду правих радикалів країн ЄС з вироблення концептів щодо європейського інтеграційного процесу може бути корисним для формування українськими правими ефективною позицією, що відповідала б національним інтересам країни у питанні співпраці з ЄС.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження підготовлене в рамках теми кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету «Трансформація політичних систем країн світу в умовах глобалізації» (номер державної реєстрації 0119U001313). Внесок автора полягає у аналізі ролі та місця феномену євроскептицизму у програмних засадах та практичній діяльності праворадикальних партій у країнах-членах ЄС, визначенні їхнього впливу на процес європейської інтеграції.

Ступінь дослідженості. Проблеми євроскептицизму та правого радикалізму є актуальними проблемами сучасної політичної науки. Цій тематиці присвячено широке коло літератури, представленої монографіями, численними статтями та дисертаціями, як у західній, так і українській науковій літературі. Значний внесок у дослідження євроскептицизму зробили Ч. Вазалі, С. Василюпулу, Г. Маркс, П. Таггерт, К. Соренсен, М. Скіннер, М. Спірінг, К. Флад, Л. Хуг, А. Щербяк. Значний внесок у вивчення євроскептицизму зроблено у роботах українських дослідників Н. Карпчук, В. Кольцова, І. Нечаюка, О. Тарнавського.

Правий радикалізм та характеристика праворадикальних партій відображені в роботах Т. Гівенса, П. Ігнаці, Р. Ітвела, Е. Картера, Р. Кітчельта, К. Муде, Б. Путласа, Ф. Хартлеба тощо. Серед українських дослідників необхідно відзначити роботи Є. Васильчука, М. Гримської, Ю. Остапця, В. Фісанова, А. Шеховцова та ін.

Наявність великого кола літератури також свідчить про те, що дана проблематика є надзвичайно актуальною. Вона так само багатоаспектна і складна, що попри наявність численних досліджень, низка аспектів не мають однозначних трактувань і оцінок, носять яскраво виражений дискусійний характер, а інші не знайшли глибокого і всебічного висвітлення. До таких аспектів належить дослідження ролі євроскептицизму в ідеології та практиці праворадикальних партій.

Об'єктом дослідження в дисертації є євроскептицизм як особливе політичне явище, ідеологія та стратегія політичних партій і рухів у Європейському Союзі.

Предметом дослідження є євроскептицизм у програмних документах європейських праворадикальних парламентських партій.

Хронологічні рамки роботи визначаються діяльністю досліджуваних політичних партій й охоплюють період з 90-х рр. ХХ ст. й до теперішнього часу.

Мета роботи – розкрити причини та особливості включення євроскептицизму до програмних засад праворадикальних парламентських партій країн Європейського Союзу, а також дослідити еволюцію поглядів цих політичних сил на ідею європейської інтеграції та модель ЄС у ході політичної діяльності.

Відповідно до мети дослідження сформульовано для вирішення наступні завдання:

- розкрити сучасний стан наукової розробки проблем євроскептицизму та ролі праворадикальних партій у європейському політичному процесі;

- систематизувати та поглибити сучасні концептуальні підходи до дослідження проблем євроскептицизму, правого радикалізму та поняття «праворадикальна партія»;

- систематизувати та класифікувати фактори, що зумовили перетворення євроскептицизму на один з провідних трендів розвитку політичного процесу на просторі Євросоюзу та дослідити специфіку його проявів на рівні окремих субрегіонів та країн ЄС;

- охарактеризувати політичні програми праворадикальних партій досліджуваних країн: Угорщини («Йоббік»), Німеччини («Альтернатива для Німеччини»), Фінляндії («Справжні фіни»), Франції («Національне об'єднання»), Іспанії («Голос») та ґрунтуючись на компаративному підході,

показати специфіку євроскептицизму в контексті прийнятої у дисертації типології у програмах партій різних країн.

– виявити специфіку світоглядних установ праворадикальних партій в Україні в дискурсі розвитку праворадикалізму в Європі.

Під час написання цієї роботи було використано широке коло джерел, що включають різні за своїм типом і значущістю матеріали та документи. Це передбачає необхідність їх систематизації та класифікації, зокрема: офіційні документи Європейського Союзу; програми та програмні документи партій; комюніке, виступи, інтерв'ю лідерів партій; статистичні матеріали щодо соціально-економічного розвитку країн-членів Євросоюзу, підсумків виборчих кампаній на національному рівні та виборах до Європарламенту; доповіді аналітичних центрів тощо. Дане коло джерел дає можливість розкрити цілі та завдання дисертаційного дослідження.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Специфіка теми дослідження передбачає аналіз таких складних багатоаспектних феноменів, як євроскептицизм, правий радикалізм, праворадикальна партія. З огляду на це теоретична основа дослідження вибудовується в рамках кількох фундаментальних підходів, що дозволяють осмислити природу сучасного євроскептицизму та його проявів у діяльності праворадикальних парламентських партій країн Європейського Союзу.

У роботі використовуються як загальнонаукові, так і спеціальні методи політичної науки. Дослідження ґрунтується на холістському підході, що дає можливість розглянути окремих акторів (праворадикальні партії в різних країнах ЄС), а також на загальноєвропейському рівні виявити як спільне, так і відмінне в їх діяльності, розкрити їх можливості та здатності впливати на формування позиції інших партій та сприйняття їх електоратом. У роботі використовуються методи системно-структурного аналізу, функціонального методу, контент-аналізу тощо. Серед сукупності методів соціальних наук для дослідження даної теми особливу значущість має історико-хронологічно-описовий, а також типологічний методи, що дозволяють показати динаміку

розвитку досліджуваних процесів та явищ, виділення їх сукупності та класифікації на певні типи, на основі властивих їм загальних ознак.

Методологічна основа дослідження є сукупністю методів та прийомів, наукових підходів, які використовуються як у політологічних дослідженнях, так і в інших гуманітарних дисциплінах. Серед яких для даного дослідження особливу значущість має системний підхід, структурно-функціональний аналіз, а також компаративний підхід.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена поставленими завданнями й полягає у комплексному дослідженні проявів євроскептицизму у програмних документах європейських праворадикальних партій. В процесі дослідження було отримано такі результати, зокрема:

вперше:

- здійснено комплексний аналіз процесу імплементації ідеології євроскептицизму у програмні документи праворадикальних партій країн-членів ЄС;

- обґрунтовано регіональну специфіку проявів євроскептицизму у політичних програмах та діяльності європейських праворадикальних партій;

удосконалено:

- сучасні підходи до осмислення явища євроскептицизму, його природи та типології у контексті критики його розуміння як форми політичного популізму.

- типологію праворадикальних партій у контексті використання євроскептицизму як засобу боротьби за владу.

- розуміння історичної свідомості та історичної пам'яті як інструментів формування антиєвропейських настроїв у діяльності праворадикальних партій.

отримало подальший розвиток:

- систематизація та класифікація факторів, що зумовили розвиток феномену євроскептицизму у XXI ст. у рамках Євросоюзу;

– аналіз взаємодії праворадикальних партій на загальноєвропейському рівні у контексті вироблення спільних позицій щодо європейського інтеграційного процесу та моделей його реалізації;

– характеристика взаємозв'язку між євроскептицизмом, правим радикалізмом та націоналізмом.

Практичне значення роботи

Дослідження покликане сприяти глибшому осмисленню сутності сучасних праворадикальних партій, які перебувають при владі, їхніх політичних орієнтирів, можливостей взаємодії з іншими партіями, коаліційного потенціалу тощо. Основні положення дисертаційної роботи можуть стати у нагоді українським політичним партіям, експертно-аналітичним центрам, громадським організаціям.

Водночас результати дослідження використані при розробці навчальних курсів, зокрема: «Історія та теорія політичних партій», «Зовнішня політика країн Європи», «Політичні інститути та процеси».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим доробком автора. Його основні положення та результати були вироблені у процесі комплексного аналізу процесів, пов'язаних з дослідження феномену євроскептицизму у діяльності європейських політичних партій праворадикального спрямування.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження були представлені та обговорювались на всеукраїнських та університетських науково-практичних конференціях і представлені в матеріалах ІХ, Х та ХІ Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції «Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу» (м. Маріуполь, 24 травня 2019 р., 24 травня 2020 р., 28 травня 2021 р.); ХХІІ, ХХІІІ, ХХІV підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ (м. Маріуполь, 07 лютого 2020 р., 05 лютого 2021 р., 04 лютого 2022 р.)

Публікації. За темою дослідження опубліковано 11 наукових робіт, зокрема, 3 статті у закордонних наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних, 2 статті у періодичних наукових фахових виданнях України з політології, включених до міжнародних наукометричних баз даних, 6 публікацій у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел. Основний зміст роботи викладено на 176 сторінках. Список використаної джерел включає 398 найменування на 47 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В ПРОГРАМНИХ УСТАНОВКАХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ПАРТІЙ

1.1. Сучасні наукові підходи до дослідження євроскептицизму та праворадикальних партій

Сьогодні в науковому та експертному середовищі євроскептицизм оцінюється як один із значущих трендів розвитку Європейського Союзу, факторів європейського політичного процесу та європейської політики загалом. Одночасно, в науковій спільноті феномен євроскептицизму розглядається як явище надзвичайно складне, що викликає великі труднощі при його визначенні як наукової категорії внаслідок різноманітності підходів і трактувань. Більшість аспектів, пов'язаних з євроскептицизмом, мають дискусійний характер.

У роботі поняття «євроскептицизм» є основним категорійно-поняттєвим параметром, без використання якого неможливий серйозний аналіз розвитку політичних процесів, пов'язаних із розвитком партійно-політичних систем на наднаціональному та національному рівнях. Ця категорія є найважливішим критерієм під час аналізу процесів трансформації суспільної свідомості, політичних орієнтирів та мотивації електорату на теренах Європейського Союзу та визначення профілю партії.

Появу цього терміну пов'язують з Британією, яка «стояла особняком, коли інші країни робили перші кроки шляхом європейської інтеграції» [127, с. 204]. Термін «євроскептицизм» уперше з'явився на сторінках газети «The Times» 11 листопада 1985 р. «для позначення скептичної позиції стосовно Європейського союзу та його політики» [95]. У статті журналіст, позначаючи скептичне ставлення англійського уряду до

євроінтеграції, використав цей термін, який видався більш лояльним, ніж «єврофобія» або «антиєвропеїзм», таким чином виступивши не проти ідеї інтеграції, а проти моделі, в якій вона тоді реалізовувалась [95].

У 1988 році цей термін «євроскептицизм» використала у своїй Брюгській промові М. Тетчер, яка перша з політичних лідерів заявила про те, що інтеграція несумісна з національними інтересами Британії [362]. Для характеристики настроїв жителів континентальної Європи він також був використаний на сторінках преси: у журналі *Economist* у грудні 1992 р. з'явилася стаття, де цей термін був використаний для характеристики невдоволення Німеччини вимогою привести німецькі правила пивоваріння у відповідність до стандартів, встановлених для загальноєвропейського ринку [206, с. 120].

К. Флюд відносить появу даного терміну до початку 1990-х, коли він був включений до Британської енциклопедії [171]. У політичній практиці цей термін широко використовувався під час дебатів щодо укладання Маастрихтського договору, саме тоді й утвердилося його сучасне розуміння. І якщо на початку євроскептиками називали лише критиків економічної інтеграції та ідеї спільного ринку, то вже до початку дебатів це поняття наповнюється новим змістом і набуває нового значення. Євроскептицизм стає синонімом критичного настрою громадян щодо ЄС [195, с.334].

Зі створенням Європейського Союзу євроскептичні настрої стали охоплювати дедалі більшу частину населення Співтовариства та частину політичної еліти. До кінця 90-х років ХХ ст. дозріла об'єктивна необхідність визначитися не лише з самим терміном, його змістом, а й осмислити саме явище в дискурсі політичної науки. Перетворення даного терміну на наукову категорію, а саме явище – на предмет серйозних наукових досліджень, пов'язані з ім'ям професора Університету Сассексу П. Таггарта. Він увів цей термін до наукового обігу, позначивши їм «вузол незадоволення всередині партійних систем країн Західної Європи». Йому належить перше наукове визначення цього феномену, представлене в 1998 р.: «Євроскептицизм

висловлює ідею опозиції обмеженої чи такої, яка супроводжується відмовками щодо процесу європейської інтеграції, включаючи пряму та беззастережну опозицію» [348, с.336].

У наступні двадцять років проблема євроскептицизму стала активно розроблятися представниками різних політологічних шкіл як в західних країнах, так і на пострадянському просторі. Сьогодні в рамках політичної науки існує низка концептуальних підходів, які визначають шляхи дослідження феномену євроскептицизму. У той самий час існує значне розходження в підходах вивчення його оцінок. Усі дослідники єдині лише в одному: євроскептицизм є складним, багатограним, багатоплановим, багатовекторним феноменом, про що переконливо свідчить відсутність однозначного підходу до наукового визначення даного поняття.

На сучасному етапі дослідження проблеми євроскептицизму простежується тенденція заміни його поняттями іншого плану з аргументацією, що термін «євроскептицизм» не відповідає змісту тих процесів та явищ, що його визначають у сучасному політичному просторі європейських країн. Так, В. Клаус, який затвердив за собою імідж першого євроскептика Європи, відкидав термін «євроскептицизм», замінивши його поняттям «єврореаліст», і вважав, що він та його політична партія будують свою політику щодо ЄС на прагматизмі, вихідною точкою якого виступають національні інтереси Чехії [230]. Своєю чергою, К. Флюд запровадив поняття ЄС-скептицизм [171].

Одночасно з активізацією процесу вивчення феномена євроскептицизму, залучення до цієї проблеми все більшої кількості дослідників та експертів з одного боку і розширенням діапазону суспільних настроїв і політичних позицій, що стоять за поняттям євроскептицизму, з іншого, термін «євроскептицизм» ставав все більш розпливчастим і умовним, а варіанти змісту, вкладеного в це поняття, ставали дедалі більше багатоваріантними й часом суперечливими. Через десятиліття після появи, термін, що позначив поняття, яке стало науковою категорією, не має

однозначного трактування. На сьогодні існують десятки визначень цього поняття. Спроба їх систематизації дозволила виявити ряд вихідних позицій авторів.

Більшість визначень євроскептицизму в сучасній літературі подається в контексті ставлення до Євросоюзу, європейської інтеграції загалом. Для їх визначення суттєвою характеристикою виступає опозиційне ставлення до європейської інтеграції, невдоволення політикою ЄС та прихильність до критики даного об'єднання. Такої позиції дотримується П. Таггарт [350].

Частина дослідників визначає євроскептицизм у контексті кризи, яку переживає Євросоюз, знову-таки визначаючи її через призму окремих її проявів, зокрема через кризу європейської солідарності. Так Л. МакЛарен схильна ототожнювати євроскептицизм із виявом відсутності загальноєвропейської ідентичності на просторі Євросоюзу, сформувати яку Брюсселю не вдалося [266]. К. Арчер вважає суттю явища пріоритет національних інтересів перед наднаціональними інститутами й неприйняття глобальних економік [96].

Інші дослідники схильні розглядати євроскептицизм у контексті адаптації традиційних ідеogram до нових реалій ХХІ ст., зокрема консерватизму. Звідси його поява є логічним об'єктивним явищем у демократичному суспільстві, за своєю суттю являючись політичною ідеєю та науковою концепцією. Так, наприклад, український дослідник О. Гарнавський розглядає євроскептицизм як політичну ідею та наукову концепцію, і вважає його появу логічним об'єктивним явищем у демократичному суспільстві [63].

Відомий на Заході фахівець із партій та партійних систем Р. Кац визначає це явище в рамках партійних систем та діяльності політичних партій. Це, на його думку, протест проти будь-якої форми наднаціональних європейських інституцій, які загрожують чи можуть загрозувати національному суверенітету та традиційній державній системі [349].

Скандинавський дослідник С. Рішой розглядає його як дуже складне явище, що включає широкий комплекс соціально-політичних, економічних і культурних складових [316]. Такий підхід характерний і для українських дослідників, які вважають, що євроскептицизм несе в собі широке поле смислів від неприйняття членства до ЄС до політики обмеження участі у європейських інтеграційних процесах. Воно визначає скептичне та негативне ставлення до інтеграції в рамках ЄС і водночас є ідейно-політичною течією в політичному русі сучасної Європи [45; 63].

Частина західних дослідників не вважає, що сутність євроскептицизму пов'язана з інтеграційними процесами і бачить його природу у прагненні національних урядів перекласти свою нездатність розв'язати проблеми країни на Брюссель. Таким чином визначають євроскептицизм як «ту ціну, яку сплачує Євросоюз за нездатність національних держав проводити необхідну політику» [133].

Множинність трактувань євроскептицизму свідчить про складність цього феномену. Це, на думку дослідників та експертів, не дає можливості дати цьому поняттю досить чітке визначення, яке було б здатне охопити всю його складну та багатовимірну структуру [137].

Попри всю складність визначення сутності самого явища євроскептицизму та низки проблем, пов'язаних з його якісними характеристиками, формами прояву, рівнем укорінення як у суспільстві, так і серед політичної еліти, на сьогодні загалом існують концептуальні підходи, в рамках яких феномен євроскептицизму може бути осмислено, оцінено, систематизовано, визначено як явище в політичному просторі сучасної Єдиної Європи.

Одним із найбільш спірних питань, пов'язаних із розробкою концептуальних підходів до дослідження євроскептицизму, які не мають однозначного тлумачення, є питання про його причини та типологізацію. Спробу систематизації євроскептицизму було зроблено засновником його

наукового аналізу П. Тагарт. Він розробив та запропонував дихотомічний підхід до євроскептицизму, висунувши концепт двох типів євроскептицизму.

Перший тип – це «м'який», помірний, що включає лише обмежену критику політики ЄС, діяльності його інститутів, але не відкидає за своєю суттю ідею європейської інтеграції та єдиної Європи. Дещо пізніше цей тип євроскептицизму був уточнений і замінений формулюванням поміркованого євроскептицизму, що визначається як «принципова опозиція передачі повноважень національним органам ЄС». При цьому допускалася опозиція щодо поточної чи майбутньої інтеграції, якщо вона передбачає подальше розширення наднаціональних повноважень [350].

Другий тип – це радикальний євроскептицизм. Його прихильники схильні заперечувати саму ідею Єдиної Європи, їх вимоги, як правило, стосуються виходу з ЄС чи кардинальної зміни його діяльності. Це принципова опозиція проєкту європейської інтеграції, яка ґрунтується на поступці або передачі повноважень наднаціональним інститутам, таким як ЄС [350].

Пізніше П. Тагарт конкретизував поняття помірною «м'якого» євроскептицизму, виділивши терміни «policy Euroscepticism» – рішучу незгоду з конкретними ініціативами, рішеннями, спрямованими на зміцнення процесу політичної та економічної інтеграції, та «national interest Euroscepticism», що передбачає твердий захист своїх національних інтересів [350].

І хоч цей підхід сьогодні широко використовується дослідниками, водночас він був підданий критиці в питанні типологізації. Багато хто вважав її надто розширеною, що дозволяє включати в поняття «помірною євроскептицизму» будь-яку критику ЄС. Ряд дослідників запропонували при вивченні євроскептицизму виходити з інших критеріїв, відповідно до яких визначався тип євроскептицизму в контексті ставлення до нього політичної партії. Такої позиції дотримувалися нідерландські вчені П. Копецькі та К. Мудде [235].

П. Копецьки та К. Мудде, які критикували П. Таггарта за його концепт євроскептицизму, запропонували свою типологізацію, вважаючи поняття м'якого та жорсткого євроскептицизму дуже широкими, що допускають занадто широке їх використання через відсутність чіткого розмежування між двома цими поняттями. На їхню думку, цей аспект не дає можливості провести чітку лінію поділу між ідеєю європейської інтеграції, з одного боку, та ЄС як моделлю, в рамках якої ця ідея реалізується [235].

Їх типологізація була розроблена в межах концептуального підходу, визначеного Д. Істоном для виокремлення відмінностей між різними формами підтримки політичних режимів. Дослідники виділяли дифузійну та конкретну форму підтримки європейської інтеграції. У рамках цієї тези дослідники виокремлювали єврофілів, які глибоко вірять ЄС, та єврофобів, які виступають проти ідей європейської інтеграції. Далі вони конкретизують форми підтримки та виділяють три типи євроскептицизму, залежно від їх ставлення до ЄС як до інтегрального проекту. Це, власне, євроскептицизм, який не погоджується з методами реалізації інтеграції за підтримки самої ідеї; європрагматизм, який проявляється в неприйнятті євроінтеграції при усвідомленні користі проекту; єврозаперечення, що передбачає неприйняття як ідеалів євроінтеграції, так і результатів її втілення [235].

К. Флюд ще більше деталізував ставлення до європейської інтеграції, виділивши такі типи:

- реджекдіалісти, які виступають проти членства в ЄС;
- ревізіоністи, які потребують перегляду договорів;
- мінімалісти, які погоджуються з нинішнім рівнем інтеграції, але не бажають її подальшого поглиблення;
- градуалісти, які підтримують продовження поглиблення інтеграції;
- реформісти, які виступають за вищий рівень інтеграції [171].

Дана типологізація носить, на наш погляд, надто деталізований характер, і доволі складна відповідно до аналізу партій та інших політичних чи громадських рухів щодо типу їх євроскептичних поглядів. Для цього

дослідження більш значним стає висновок, що під час розгляду ставлення до ЄС необхідно аналізувати різні чинники: ідеологію, політичний аспект, національний.

К. Соренсен визначила євроскептицизм не лише як скептичне ставлення до ЄС взагалі, а й як несхвалення окремих сфер своєї діяльності. У цьому контексті вона пропонує і свою типологізацію, де критерієм є змістовні характеристики, що визначають ставлення до інтеграції та до ЄС у конкретних галузях. К. Соренсен представила 4 типи євроскептицизму: економічний, євроскептицизм на основі національного суверенітету, демократичний євроскептицизм, соціально-демократичний [336].

Скандинавський політолог С. Рішой розглядає євроскептицизм як комплексне соціально-політичне явище, визначаючи його типи відповідно до трьох груп. Перша група критикує євроінтеграцію з національно-крайніх позицій чи з позицій радикального консерватизму, її представники виступають проти створення наддержави, яка веде до ліквідації держав. Друга група використовує лише гасла, пов'язані з критикою ЄС. Третя група критикує глобалістський характер інтеграційного процесу заради рівноправності соціальноорієнтованої Європи. Вони виступають проти інститутів ЄС і цінностей, що в ньому утвердилися [316]. Відповідно до цих груп, дослідник виділяє вісім типів євроскептицизму:

- євроскептицизм, обумовлений ідентичністю – виникає через посилення наднаціональних організацій, що стимулює страх втратити національну ідентичність;
- євроскептицизм, обумовлений відмінностями – виникає через страх розколу суспільств на лінії відмінностей суспільно-політичного розвитку;
- євроскептицизм, обумовлений політикою – виникає через незгоду з політичними та економічними рішеннями;
- євроскептицизм, обумовлений інституціональними засадами – виникає через невизнання легітимності європейських інститутів влади, сприйняття їх недемократичними, бюрократичними, неефективними;

– євроскептицизм, обумовлений національними інтересами – виникає через протиставлення національних інтересів громадян певної держави та процесу інтеграції;

– євроскептицизм, що базується на досвіді – виникає при наявності негативного враження від європейських інституцій;

– євроскептицизм, обумовлений партійною складовою – виникає внаслідок антиєвропейської ідеології партії та її лідера;

– євроскептицизм, обумовлений атлантичними орієнтаціями – виникає внаслідок наявності суперечностей між європейською та атлантичною політикою ЄС, наприклад, в оборонній сфері [316].

Низка дослідників, які працюють у сфері досліджень діяльності партій, особливо виділяє типологізацію, запропоновану С. Василюпулу. Це британський політолог з Йоркського університету, яка розробила типологію євроскептицизму стосовно дослідження правих партій. В основу своєї типологізації вона поклала три критерії, що дозволяють визначити рівень партійного євроскептицизму та ступінь критицизму партії щодо європейської інтеграції в рамках сьогодення.

Перший критерій – принцип (principle), під яким розуміється загальна готовність партії співпрацювати на наднаціональному рівні.

Другий критерій – практика, що містить у собі ставлення до нинішньої моделі реалізації процесу європейської інтеграції, тобто до ЄС, а також прагнення зберегти чи змінити чинний статус-кво об'єднання.

Третій критерій – майбутнє, де передбачалося продовжити процес поглиблення інтеграції [382].

Відповідно до цих умов С. Василюпулу виділила три види євроскептицизму.

Перший – це євроскептицизм, який заперечує, тобто за якого заперечуються всі три критерії, і партія вважає, що вся політика має існувати тільки на національному рівні. Виходячи з цього, країна має залишити ЄС. Їх ідеологія будується на антиглобалізмі та передбачає повернення

національного суверенітету в повному обсязі. За шкалою Таггарта він, на наш погляд, близький до радикального жорсткого євроскептицизму [382].

Другий – це умовний євроскептицизм. Він припускає, що партія не заперечує інтеграцію як ідею, але не сприймає ту модель, в якій вона реалізується сьогодні і не бачить цієї моделі майбутнього. Цей тип у межах підходів У. Клауса вкладається у поняття «єврореалізм» чи «європрагматизм». І ті, й інші виступають за кардинальне реформування ЄС проти створення наднаціональної держави [382].

Третій – компромісний євроскептицизм. Прибічники цього типу позитивно ставляться до ідеї європейської інтеграції і тієї моделі, де вона реалізується, тобто ЄС. При цьому вони не вважають її цілком гарною ідеєю, але й визнають її результативність та корисність для своєї країни. Разом із тим, вони виступають категорично проти подальшого процесу поглиблення та розширення інтеграції. Тобто вони є противниками створення наднаціональної держави [382].

Ряд дослідників схильні розглядати євроскептицизм у контексті теорії розколу. У цьому напрямі працюють представники наукової школи Л. Рея. У рамках цієї теорії (cleavage theory) позиція партій щодо ЄС – це відображення нового розколу в Європейській політиці, названого ГАЛ-ТАН (зелених, альтернативних, ліберальних партій з одного боку, та традиційних, авторитарних, націоналістичних з іншого) [263]. Не даючи чіткого визначення поняттю євроскептицизм, вони дають його типологізацію, де критерієм є ступінь протистояння, за шкалою, визначеною ними від 1 до 7, де 1 – повне протистояння, 2 – протистояння, 3 – протистояння певною мірою, 4 – м'яке протистояння, 5 – підбадьорення певною мірою, 6 – схвалення, 7 – повне схвалення [382]. На наш погляд, дана типологізація досить суб'єктивна та практично складна для застосування. Загалом вона виглядає досить штучною та складною.

Окрім цих класичних підходів до класифікації євроскептицизму, сучасні дослідники пропонують свої підходи до типологізації. Існування

великої кількості типологій свідчить про явні складнощі у визначенні адекватного критерію для виділення різних його видів. Так, український дослідник В. Кольцов говорить про два типи євроскептицизму – це системний конструктивний та антисистемний деконструктивний [31].

У контексті цілей та завдань даного дослідження нами буде використано типологію, критерієм якої є цілі політичної сили, що використовує євроскептицизм. Цей критерій дозволяє виділити стратегічний євроскептицизм та ідеологічний євроскептицизм.

Стратегічний євроскептицизм – це тимчасовий інструмент досягнення цілей партії на короткостроковий період, насамперед для залучення електорату.

Ідеологічний євроскептицизм – це категоричне неприйняття партіями наднаціональних інститутів як таких, через свої ідеологічні переконання, яких вони послідовно дотримуються.

Погоджуючись з точкою зору значної частини дослідників, євроскептицизм не можна вважати одночасно політичною ідеологією або елементом будь-якої ідеологічної течії. Різні політичні сили вкладають у це поняття неоднаковий зміст, і, виступаючи з позицій євроскептицизму, часто виявляються ідеологічними противниками. Показовим прикладом є партія «Ліві» та «Альтернатива для Німеччини» у ФРН. Перша є типовою лівою партією, друга – партією праворадикального кейса, але обидві стоять на позиціях євроскептицизму.

Визначившись з поняттям євроскептицизму в рамках нашого дослідження, де предметом є партії та їх програми, у контексті їхньої приналежності до цієї політичної течії, нами буде використано також типологію П. Таггарта з виділенням ідеологічного та стратегічного євроскептицизму. Такий підхід, на наш погляд, найбільш раціональний і ефективний щодо вивчення позначеної нами теми. Важливо також визначитися з такими поняттями, як форма вияву євроскептицизму, його рівня та характеру. Ці поняття щодо євроскептицизму не мають чіткого

обмеження, прикладом можуть бути поняття народного євроскептицизму і партійного. Ряд дослідників вважає це показником розвитку, інші – формою прояву, треті – змістовною характеристикою. З іншого боку, при характеристиці євроскептицизму використовуються такі поняття, як ступінь прояву, середовище поширення.

Н. Брак обґрунтувала подібні прояви євроскептицизму в політичному процесі в рамках спільноти так: це еволюція європейської громадської думки, яка стає все більш ворожою до ЄС; зростання популярності та підтримка партій, які виступають проти ЄС, про що свідчать підсумки голосування як до національних інститутів влади, так і до Європарламенту; зростання інтенсивності застосування антиєвропейської риторики в системних партій мейнстріму; зростання чисельності громадських євроскептичних груп серед громадянського суспільства; обговорення порядку денного євроскептиків у медіа; посилення співпраці євроскептиків на наднаціональному рівні, особливо у рамках Європарламенту [118].

Аналізуючи форми прояву євроскептицизму в партійних системах, західні політологи виділяють партії, метою яких є жорсткий опір ЄС, який укорінився в політиці партій європейської спрямованості, а також партії, що ґрунтуються на незгоді з ЄС лише з однієї будь-якої проблеми [332]. Прикладом можуть бути антимігрантські партії. Даний підхід дуже важливий для досягнення поставленої мети даної роботи.

Поняття народного (громадського чи громадянського) євроскептицизму та партійного будуть використовуватися як форми його прояву. Поняття рівня євроскептицизму буде використано при характеристиці взаємодії євроскептиків на національному та наднаціональному рівнях.

Євроскептицизм розглядається нами як складне явище, багатоструктурний та багатовекторний феномен, який, зберігаючи загальні характеристики, не є універсальним явищем на всьому просторі, має, як правило, свій регіональний вимір, свою специфіку в кожній із країн-членів

ЄС. При його аналізі необхідно враховувати, що це явище динамічно розвивається під впливом викликів, з якими доводиться стикатися. Його установки, гасла, політичні цілі еволюціонують, адаптуючись до того середовища, де він реалізується. Головна ж особливість руху євроскептиків у тому, що вони розділені, часом є опонентами один одному, стоячи на позиціях правого консерватизму та лівого лібералізму.

Усі вище наведені концепти євроскептицизму, його види і типи, запропоновані дослідниками, зробили величезний внесок у вивчення даного феномену, в осмислення його причин, векторів розвитку, форм прояву, виявили властиві всім євроскептичним силам характеристики та параметри розвитку. Однак, практика показує, що євроскептицизм за своєю суттю не є універсальною ідеологією і в кожній окремій країні має унікальні особливості, що випливають із національної специфіки її розвитку, пов'язані насамперед із процесом формування національної державності, менталітету її громадян, особливостями історичної пам'яті.

Активне вивчення євроскептицизму призвело дослідників до необхідності розглядати його взаємозв'язки з такими поняттями, як «європеїзація» та «євроцентризм» з метою глибшого та всебічного осмислення цього феномену.

Поняття «євроцентризм» увійшло до наукового апарату нещодавно. Його поява – це один із наслідків успіху праворадикальних партій євроскептичного національного профілю. Євроцентризм – це новий політичний стиль, що реалізується у багатьох країнах Євросоюзу з метою створення перепон для здобуття влади праворадикальними партіями. Яскравим прикладом може бути його реалізація в Нідерландах, де було створено коаліцію з метою не допустити до влади Партію Свободи, яка стала другою за результатами виборів до парламенту [117]. У нашому контексті дане поняття та його використання дозволяє більш глибоко уявити потенціал впливу на електорат праворадикальних партій та розкрити ті труднощі, з якими вони стикаються, будучи партіями євроскептичного профілю.

Поняття «європеїзація» має глибоке коріння, воно увійшло в науковий обіг із початком інтеграційного процесу. Процес європеїзації – це невіддільна та постійно активна частина інтеграційного процесу. Це має бути двосторонній процес, при якому норми, правила та практики, що встановлюються інститутами ЄС, з одного боку впливають на політичні структури та процеси в державах-членах ЄС, а з іншого боку – країни мають значний вплив на формування згаданих норм, правил і практик через подання своїх інтересів на наднаціональному рівні [117].

У сучасних умовах активно відбувається процес формування ідеології європеїзму, носіями якої є наднаціональне чиновництво. Як будь-яка ідеологія, європеїзм стверджує свою монополію на істину. У цій ситуації євроскептицизм продовжуватиме посилювати свій вплив.

У контексті нашої роботи важливо з'ясувати співвідношення понять євроскептицизму та популізму. У сучасній політології ряд дослідників розглядає ці поняття як тотожні один одному [224]. На наш погляд, такий підхід не є правомірним, такої позиції дотримується більшість дослідників. Маючи низку загальних рис, ці поняття залишаються елементами різного порядку. Популізм сьогодні має принципово новий зміст, він трансформувався, має дуже широке значення, це явище є суперечливим, нестійким, культурно обумовленим.

У співвідношенні двох цих понять ми солідарні з тими авторами, які розглядають євроскептицизм як один із вимірів популізму, поняття ширшого, що не має сьогодні однозначно прийнятого всіма формулювання цього явища.

Євроскептицизм тісно пов'язаний із націоналізмом. Сьогодні йдеться про новий націоналізм, який розглядається як захисна реакція на виклики сучасності, пов'язані з переходом до постіндустріального суспільства, з глобалізацією та інтеграцією. Це ідеологія, в основі якої лежить ідея збереження етнокультурної монолітності національної держави та захист її від викликів як ісламського традиціоналізму, так і лібералізму європейських

еліт. У такому розумінні він становить одну із пріоритетних ідеogram у програмних установах партій антиєвропейського профілю. Дослідження євроскептицизму передбачає його аналіз у контексті його належності до особливостей націоналізму в конкретній країні.

Поряд зі з'ясуванням характеру взаємозв'язку та співвідношень понять євроскептицизм-популізм-націоналізм у рамках сучасних досліджень тематики євроскептицизму широко використовують поняття «правий радикалізм» або «новий правий радикалізм» у контексті характеристики праворадикальних партій. Розкриття теми роботи передбачає використання поняття «правий радикалізм» та пов'язаного з ним поняття «праворадикальна партія».

Поняття правого радикалізму – одне із найскладніших понять у сучасній політології; відомі сотні робіт, автори яких роблять спробу його визначення. Величезний інтерес до цієї проблеми зумовлений тим, що він перетворюється на одну з суттєвих тенденцій розвитку сучасної Європи, а політичні партії, що діють у рамках його ідеологічних ідеogram, зміцнюють свій вплив, розширюючи свою нішу в політичному просторі Європи.

Водночас правий радикалізм як предмет дослідження є досить складним явищем. У науковій літературі відображено десятки підходів, характеристик та визначень правого радикалізму. Як свідчить його аналіз, правий радикалізм, маючи набір загальних рис і характеристик, що становлять його ядро, має певну специфіку в кожній конкретній країні.

Основу сучасного правого радикалізму було закладено «новими правими» – групою філософів, соціологів, істориків і представників західноєвропейської інтелігенції, які заявили про себе в 70-ті роки тим, що оголосили про необхідність відродження європейської культури, уражену хворобою лівизми, нігілізму та втрати коренів [28]. Нові праві вплинули на доктринальні установки багатьох праворадикальних партій сучасності.

Розглядаючи суть правого радикалізму, дослідники при його визначенні наголошують на ідеологічній складовій, поклавши її в основу

своїх визначень. Так, наприклад, К. Мудде говорить про правий радикалізм як про ідеологію, що поєднує нативізм, авторитаризм і популізм [277]. Український дослідник А. Шеховцев вважає його критикою ліберально-демократичного консенсусу фундаменту Західної Європи [69].

Інші дослідники звертають увагу на гібридність їх ідеології, яка дозволяє їм швидко адаптуватися до викликів, що виникають, на ідею глибокої культурної кризи як головної причини розвитку негативних явищ у всіх інших сферах суспільства.

Дослідження концептів, пов'язаних з аналізом правого радикалізму, виявлення підходів до його типології, дозволяє визначити параметри, які необхідно використовувати при визначенні характеру радикалізму та його типу, що лежать в основі діяльності партій, які нас цікавлять. Їх вивчення об'єктивно вимагає використання спеціального категоріального апарату, пов'язаного з вивченням партії. Насамперед це головна одиниця, що лежить в основі всього процесу аналізу, пов'язаного з партією та партійною системою – це поняття «партія». На сьогодні ця категорія стосується однієї з найскладніших та найактуальніших проблем як партіології, так і політичної науки загалом. Це при тому, що класичне визначення політичних партій, їх функції, цілей, організаційних принципів, дане на момент їх становлення та розвитку, відповідає реаліям сучасного суспільства. Йде інтенсивний процес кардинальної трансформації партії як політичної організації.

Сьогодні існує безліч підходів до визначення поняття «партія» та виділення параметрів, що її визначають. До прийнятих сьогодні параметрів, знаків, які відрізняють політичні партії, входять такі: це організація, яка об'єднує людей на різних рівнях політики від місцевого до міжнародного, метою якої є боротьба за владу; це носій будь-якої ідеології або особливого погляду на суспільство, мир та людину, наявність підтримки населення та свого електорату.

Класична типологія партій по лінії праві-центристи-ліві пішла в минуле. Типологія сучасних партій має складну структуру, пов'язану з їх

політичною орієнтацією, світоглядними установками, характером їх організаційної структури, та функціями, що виконуються. Це партії мейнстріму та антисистемні партії, а також «гібридні», «масові», «партії-картелі».

Види складної системи класифікації партій, цілі та завдання нашого дослідження передбачають визначення поняття «праворадикальна партія». Цей тип партій широко представлений на політичному олімпі, у тому числі у владних структурах окремих країн. Ця проблема відображена у численних роботах іноземних дослідників, активно нею займаються й українські автори. Проведений нами аналіз переконливо свідчить, що сьогодні немає однозначного трактування поняття «права партія», та від цієї проблеми йде широка дискусія.

Одним із перших дослідників праворадикальних партій у Європі, який чітко виділив конкретні особливості цих політичних сил, був Бернт Хагтвет. У своїй статті «Праворадикальний екстремізм у Європі» він вперше визначив такі критерії, за якими партію можна віднести до праворадикальних: опозиція чинному демократичному уряду та заперечення його ідеалів, критика політичних еліт, суперпатріотизм, песимістичний, декадентський погляд на сучасну дійсність, відстоювання «сильної руки» з боку владних структур, яка допомагає впоратися зі злочинністю та іншими негативними явищами у суспільстві [192].

Дискусію викликає можливість характеризувати нові праві партії, вживаючи щодо них терміни «фашизм» / «неофашизм», хоча більшість вчених таки вважає такий підхід хибним. Зокрема, Р. Ітвелл та К. Мудде у вступній статті до видання під назвою «Західні демократії та нові крайні праві» стверджували, що слово «фашизм» має негативну конотацію, через що політичні партії намагаються уникати його як у своїх назвах, так і в письмовій чи усній комунікації [154]. Тому, переконаний учений, вживати термін «фашистські» чи «неофашистські» доречніше стосовно тих партій чи рухів, які пов'язують себе з так званим «історичним фашизмом».

К. Мудде виділяє такі параметри нових правих партій. Це їх ідеологія – нативізм, авторитаризм і популізм. Тобто, на його думку, використання терміну «популізм» дозволяє комплексно передати головну специфіку нових політичних партій правого спрямування. Він справді охоплює й організаційні аспекти, і тип політичного стилю [277].

Крім цих параметрів для партій цього типу можна виділити радикалізм. Із запровадженням цього параметра для сучасних правих партій згодні Р. Ітвелл, К. Мудде та П. Ігнаці, але вони швидше розуміють під ним екстремізм [154]. Український дослідник А. Шеховцов використовує для аналізу партій такі терміни, як «праворадикальні», «правопопулістські», «правоекстремістські» та «неофашистські», і робить висновок, що вони не можуть вживатися як синонімічні [69]. Неофашистські партії, стверджує вчений, відстоюють цінності фашистських партій міжвоєнного періоду, правоекстремістські партії пропагують використання насильницьких дій задля досягнення своїх політичних цілей. Термін «правопопулістські партії» не дає вичерпної характеристики суті цих партій, а тому ускладнює їх типологізацію та відокремлення від інших правих партій. Тому вчений схиляється до використання поняття «праворадикальні партії». М. Гримська також докладно аналізує представлені в сучасній літературі підходи до визначення поняття «праві партії» і робить акцент на таких характеристиках як популізм, радикалізм [17].

Ряд дослідників визначає правий радикалізм через теорію модернізації – як соціальну аномалію, яка є результатом висхідної автономності індивіда та функціональної диференціації суспільства. З цієї точки зору правий радикалізм – це зусилля соціальних авторів, спрямовані на протидію суттєвим соціальним змінам. Він є своєрідною контрконцепцією соціальної сегментації та індивідуалізації, яка базується на створенні національної спільноти та поверненні до традиційних ролей індивіда у суспільстві.

Визначаючи партію відповідно до дефініції Дж. Сарторі як будь-яку політичну групу, яка може бути ідентифікована за офіційною назвою і яка

розміщає кандидатів на державні посади через вибори, та поєднуючи це визначення з поняттям радикалізму, праворадикальну партію можна розуміти як гомогенну мережу соціальних акторів, які об'єднуються на підставі загальної колективної ідентичності, ідеології як комбінації нативізму, авторитаризму та популізму, і методів, діяльність, основна мета якої полягає в артикуляції антисистемних (навіть антидемократичних) поглядів та їх репрезентація в парламенті чи інших політичних інституціях. Далі досліджувані партії варто розглядати в такому ключі.

Існує низка підходів до визначення критеріїв праворадикальної партії. Так, Ф. Декер та Ф. Хартлеб виділяє як критерії неприйняття чинного демократичного суспільства, заперечення його ідеалів, критику політичних еліт, суперпатріотизм, песимізм щодо реальної дійсності, прагнення до політики «сильної руки» [145].

К. Мудде дає п'ять критеріїв визначенню правих партій. Це ідеологія націоналізму, реалізм, ксенофобія, протистояння теперешній владі та структурам, а також прагнення твердої сильної держави, де всі проблеми вирішуються сильною рукою [277]. П. Ігнаці критеріями даного типу партій визначає наявність ліберального націоналізму, що є поєднанням класичного націоналізму із сучасними ліберальними настроями [209].

З метою глибшого та об'єктивного осмислення та розуміння праворадикальних партій, пропонується їх класифікація залежно від їх ідеології, цілей та методів діяльності. Відповідно до цих критеріїв виділяють три групи партій:

- «крайні праві» – ортодокси, що відстоюють національну ідентичність, соціальну гомогенність та традиційну модель політичного порядку; їх стратегією є консервативна революція, розрив з чинною політичною системою, її цінностями та інститутами;

- праворадикальні популісти – критикують владу за неефективність політики у всіх сферах життя суспільства;

– праві альтерглобалісти та єврорегіоналісти – прагнуть зберігати прихильність до національної та регіональної ідентичності, адаптувати очолювані ними національно-регіональні рухи до процесів глобалізації та європейської регіоналізації, що протікають, одночасно протиставляючи себе моделі космополітичної та безрелігійної Європи.

Таким чином, особливістю категоріального апарату, що використовується в роботі, є відсутність однозначних його трактувань. Це стосується поняття євроскептицизму, популізму, правого радикалізму та поняття праворадикальної партії. Це створює певні труднощі для вивчення проблем ширше та можливості побачити варіанти використання найбільш адекватних підходів, що дозволяють висвітлити всі аспекти проблеми.

1.2. Ступінь вивченості проблеми та теоретико-методологічні основи дослідження

У ХХІ столітті різко посилюється інтерес до дослідження як проблеми євроскептицизму, так ролі в цьому процесі праворадикальних партій, їх доктринальних установок, політичних орієнтирів, теоретико-ідеологічної бази. Цей інтерес, як уже було зазначено, був зумовлений тим місцем та значущістю, яку стали відігравати ці два феномени в політичному процесі на всьому загальноєвропейському просторі. На цей момент література з проблем, які нас цікавлять, є досить численною. Вона представлена статтями, монографіями, аналітичними доповідями, дисертаційними дослідженнями, її особливістю є міждисциплінарний характер.

До проблеми євроскептицизму в контексті його всебічного осмислення звертаються представники багатьох соціальних та гуманітарних дисциплін – від економістів до фахівців-психологів, які вивчають процеси, пов'язані з трансформацією суспільної свідомості та формуванням у сучасних умовах світоглядних установок та політичних орієнтирів громадян Євросоюзу. Це стосується і проблематики правих партій, де переважна більшість робіт

належить партологам і представникам політичної науки, але є також роботи, які були написані культурологами, економістами тощо.

Значний об'єм літератури та обмежені можливості нашої роботи вимагають систематизації та відбору джерел, які найбільше співвідносяться з поставленими цілями та завданнями цього дослідження. Тому сукупність релевантної літератури буде об'єднано в кілька тематичних груп.

Перша група літератури включає роботи, що досліджують теоретичні засади євроскептицизму.

Насамперед, нам були корисними роботи, в яких дослідники намагалися дати наукове визначення феномену «євроскептицизм». Це роботи П. Таггарта [348], К. Флюда [171], Л. МакЛарена [266], К. Арчера [96], О. Тарнавського [63], С. Ріішоя [316], І. Нечаюк [45], К. Соренсену [336].

Перетворення даного терміну на наукову категорію пов'язано з ім'ям П. Таггарта, якому належить перше наукове визначення цього феномену, «євроскептицизм висловлює ідею опозиції обмеженої чи такої, яка супроводжується відмовками щодо процесу європейської інтеграції, включаючи пряму та беззастережну опозицію» [348].

Як опозицію до ЄС та його інститутів розглядали євроскептицизм К. Флюд [171], К. Соренсен [336]. В контексті відсутності загальноєвропейської ідентичності на просторі Євросоюзу аналізував євроскептицизм Л. МакЛарен. В контексті партійних систем та діяльності політичних партій як протест проти будь-якої форми наднаціональних європейських інституцій, які загрожують чи можуть загрозувати національному суверенітету та традиційній державній системі визначав євроскептицизм відомий фахівець у галузі партій та партійних систем Р. Кац [349].

Скандинавський дослідник С. Ріішой бачив євроскептицизм як складне явище, що включає широкий комплекс соціально-політичних, економічних і культурних складових [316]. Також підходу дотримувалися українські дослідники І. Нечаюк [45], О. Тарнавський [63].

Низка авторів (Н. Брак [118], Н. Стартін [118], Р. Хармсен [196], М. Спирінг [196]) розглядала євроскептицизм у рамках розвитку та зміцнення громадянського суспільства в країнах Європи, тобто як об'єктивний результат поглиблення та розширення рівня демократії. Ряд робіт, присвячених євроскептицизму (наприклад роботи К. Вріс), розглядають його роль у рамках розвитку інтеграційних процесів та глобалізації [390].

Для нас особливий інтерес становили роботи, автори яких досліджували євроскептицизм у контексті процесів трансформації партійних систем, характеризуючи його як найважливіший маркер визначення типології, профілю партій, критерій для антисистемних партій. Це праці таких авторів як Л. Квалья [310], Р. Хармсен [196], М. Спирінг [196].

Аналіз літератури демонструє також прагнення значної частини дослідників та експертів розглядати євроскептицизм через призму популізму, якщо й не ототожнюючи ці два поняття, то тісно пов'язуючи їх один з одним. Найбільш повно подібний підхід було відображено в роботах П. Таггарта [347].

Краще зрозуміти сутність євроскептицизму допомогли наукові напрацювання, присвячені його систематизації та типологізації, серед яких праці П. Таггарта [350], П. Копецького [235], К. Мудде [235], К. Флюда [171], К. Соренсен [336], С. Рішоя [316], С. Василовулу [382], В. Кольцова [31].

Одна з перших спроб систематизації євроскептицизму була зроблена П. Таггартом – він виділив радикальний та м'який євроскептицизм (в рамках останнього пізніше дослідник виокремив політичний євроскептицизм та євроскептицизм національних інтересів) [350].

В працях П. Копецького та К. Мудде зустрічаються такі поняття як «єврофіли», (глибоко вірять ЄС) та «єврофоби» (виступають проти ідей європейської інтеграції). Серед єврофобів можна простежити три типи відповідно ставленню до ЄС як до інтегрального проекту: євроскептики (не погоджуються з методами реалізації інтеграції та підтримують саму ідею), європрагматики (не приймають євроінтеграцію, але усвідомлюють користь

проєкту); прихильники єврозаперечення (не приймають як ідеали євроінтеграції, так і результатів її втілення) [235].

Цікавим є підхід до типізації євроскептицизму, представлений в роботі К. Соренсен, яка виділила наступні чотири типи: економічний, євроскептицизм на основі національного суверенітету, демократичний євроскептицизм, соціально-демократичний [336].

Дуже деталізовану типологізацію створили дослідники С. Рішой, який виділив вісім типів євроскептицизму (євроскептицизм, обумовлений ідентичністю; євроскептицизм, обумовлений відмінностями; євроскептицизм, обумовлений політикою; євроскептицизм, обумовлений інституціональними засадами; євроскептицизм, обумовлений національними інтересами; євроскептицизм, що базується на досвіді; євроскептицизм, обумовлений партійною складовою; євроскептицизм, обумовлений атлантичними орієнтаціями) [316] та К. Флюд, який виділив п'ять типів євроскептиків (реджекдіалісти; ревізіоністи; мінімалісти; градуалісти; реформісти) [171].

Дані деталізовані типологізації дали нам змогу виявити критерії для порівняння особливостей євроскептицизму з окремих регіонів та країн.

Також для розуміння сьогоденних тенденцій у розвитку євроскептицизму цікавою була типологізація, викладена в роботі С. Василюпулу «Безперервність і зміни у вивченні євроскептицизму: переваги та шанси». Ця типологія була перш за все спрямована на дослідження правих партій та містила у собі три критерії, які дозволяли визначити рівень партійного євроскептицизму та ступінь критицизму партії щодо європейської інтеграції в рамках сьогодення. Дослідниця визначила три основні типи євроскептицизму: євроскептицизм, який заперечує (партія вважає, що вся політика має існувати тільки на національному рівні, а країна має вийти з ЄС); умовний євроскептицизм (партія не заперечує інтеграцію як ідею, але не сприймає ту модель, в якій вона реалізується сьогодні і не бачить цієї моделі майбутнього); компромісний євроскептицизм (партія позитивно ставиться до ідеї європейської інтеграції і цієї моделі, що реалізується в рамках ЄС, але

категорично проти подальшого процесу поглиблення та розширення інтеграції) [382].

Таким чином, аналіз літератури цієї групи дає можливість сформулювати комплексне розуміння щодо особливостей феномену євроскептицизму, його характерних особливостей та типів, що закладає теоретичне підґрунтя для всього нашого дослідження.

До другої групи відносяться роботи, присвячені особливостям розвитку європейського інтеграційного процесу.

Концептуальне значення для дослідження нашої теми мають роботи з історії європейського інтеграційного процесу, розвитку європейської ідеї та європейського проекту як такого. Також необхідно розуміння закономірностей розвитку цього процесу, труднощів, з якими він стикався, методів та засобів їх подолання. У зв'язку з цим інтерес для нас представляють роботи І. Беренда [107], А. Боннета [114], К. Туорі [371], Дж. Маккорміка [265] тощо.

При цьому для глибокого осмислення природи євроскептицизму важливо розуміти причини, закономірності розвитку інтеграційного процесу в Європі, труднощі, з якими стикався на своєму шляху проєкт Єдиної Європи, а також методи та способи їх подолання. Відповіді на ці питання відображені у низці фундаментальних робіт, що досліджують цю проблему в контексті останніх досягнень соціально-економічних та політичних наук. Це роботи Ф. Барановського [5], І. Бородіна [8], В. Копійки [33], І. Яковюка [72] тощо.

Дослідження будь-якого явища, пов'язаного з політичними процесами, що протікають в суспільстві як на національному рівні, так і наднаціональному, неможливе без аналізу того середовища, в рамках якого вони розвиваються. В цьому випадку – це Європейський Союз та національні держави, які до нього входять. Особливий інтерес для нас становлять роботи спільного плану, що розглядають кризу ЄС у контексті кризи самої моделі європейського інтеграційного процесу, яка вступила в суперечність із

процесами, що відбуваються всередині ЄС та поза ним, і більш нездатна адекватно відповідати на виклики, що виникають. Це роботи таких дослідників як Т. Барбер [101], Л. Хуге [205], Г. Маркс [205], К. Амадео [90], Ю. Хабермас [191].

Насамперед, виходячи з концепту євроскептицизму як явища політичного, нам важливо осмислити взаємозв'язок між політичною кризою ЄС та явищем євроскептицизму. У цьому контексті особливої важливості набувають роботи експертів і дослідників, які вивчають політичну кризу ЄС: Т. Борцель [116], Р. Бутл [115], Х. Воллард [384], І. Крастев [238], І. Трейнор [368].

Принципове місце в роботі займає аналіз демографічного та культурно-цивілізаційного аспектів кризи. У цьому контексті особливе значення мають роботи, що досліджують суть та наслідки міграційної кризи 2015-2016 рр., а також розглянутих у рамках аналізу культурно-цивілізаційної кризи проблем, пов'язаних із загальноєвропейською, національною ідентичністю та роллю історичної пам'яті та історичної свідомості в сучасному житті країн ЄС та політики пам'яті як на наднаціональному, так і на національному рівні. Ця проблема сьогодні є центральною темою під час аналізу процесів, що йдуть у ЄС. Кількість література з цієї проблематики надзвичайно велика. Проблему міграційної кризи висвітлювали у своїх роботах такі дослідники як О. Мартинов [43], І. Горобець [43], Ч. Тейлор [351], Т. Мейер [269], Е. Пол [396], Й. Дженсен [215]. Предметом нашого аналізу буде та її частина, яка дає змогу співвіднести її з проблемою євроскептицизму та праворадикальних партій. Значна частина дослідників одностайні в тому, що міграційна криза та міграційна політика Брюсселя стали потужними каталізаторами зростання євроскептицизму та зміцнення впливу праворадикальних партій, доктринальні настанови яких завжди характеризувались антимігрантськими позиціями. Більш того, ряд дослідників, наприклад, Р. Чін, розглядають мультикультуралізм як загрозу

існуванню європейської цивілізації, що створює сприятливі умови для процесу ісламізації [128].

Також на сьогоднішньому етапі актуалізувалася проблема національної та загальноєвропейської ідентичності. Дослідження цих проблем неможливе без аналізу проблеми історичної пам'яті та історичної свідомості. Цим питанням приділяли увагу такі дослідники як Б. Уотерфілд, Д. Поллак, які вважали, що більшість аспектів політичного процесу логічно розглядати в дискурсі саме даних категорій [295]. Інші ж дослідники, такі як Р. Тейлор, вважають, що критерії ідентичності взагалі неможливо сформулювати [372].

Якщо виходити з твердження, що європейська ідентичність ґрунтується на європеїзмі, який передбачає потребу самоототожнення з Європейським Союзом як джерелом політичної влади, то євроскептицизм фактично виступає тією перешкодою, яка перешкоджає процесу формування європейської ідентичності. Аналіз літератури з цієї тематики дозволяє глибше і всебічно оцінити роль євроскептицизму в процесі на просторі ЄС.

Перш за все значущим є з'ясування причин євроскептицизму та його мотиваційного потенціалу, для цього треба проаналізувати процеси, пов'язані із роллю історичної пам'яті в житті сучасного суспільства, виявити потенціал її впливу на політичне життя суспільства, а також на процеси формування суспільної свідомості. Аналіз літератури цієї тематики, а саме робіт Р. Арона [2], П. Нора [282], П. Рікера [59] дозволяє як розкрити характер взаємозв'язку між історичною пам'яттю та євроскептицизмом, так і визначити його специфіку в окремо взятому випадку.

У роботах таких авторів як Д. Міллер [272] та Н. Пашина [53] простежується низка важливих підходів, які дозволяють виявити маловивчені межі феномена євроскептицизму. Так, автори переконані в тому, що в XXI столітті розвиток кризових явищ у ЄС призвів до серйозного темпорального зрушення, пов'язаного з втратою чіткого образу майбутнього та розростанням сьогодення, що призвело до зростання суспільного інтересу до минулого. Минуле швидко політизується, а історична пам'ять стає досить

ефективним інструментом боротьби за владу. Історична пам'ять стала тією сферою, де йде жорстке протистояння, яке дозволяє говорити про «війну пам'ятей», яка сьогодні має міжнародний характер.

Важливим для розуміння євроінтеграційних процесів є аналіз особливостей та наслідків фінансово-економічної кризи 2008 – 2009 рр. та боргової кризи у зоні євро 2010 – 2011 рр.. Аналіз літератури цієї тематики, по-перше, дозволяє осмислити суть економічної складової сучасної моделі європейського інтеграційного процесу. По-друге, без її аналізу практично неможливо з'ясувати найбільш дискусійний аспект явища євроскептицизму – характер залежності вкорінення антиєвропейських поглядів і настроїв із рівнем соціально-економічного розвитку країн та рівнем життя громадян.

Саме тому для нас становлять інтерес роботи загального характеру, що розкривають причини криз, кількісні та якісні параметри їх наслідків, вплив цих криз на зміни соціальної структури суспільства, рівень і якість життя громадян ЄС. Оцінка цих наслідків дає можливість виявити тенденції розвитку, пов'язані з трансформацією суспільної свідомості, зміною світоглядних установок та політичних орієнтирів, формування нових мотивацій під час голосування. Дану інформацію ми отримали з робіт таких авторів як Дж. Стігліц [344], С. Чекетті [126], М. Моханті [126], Ф. Замполлі [126].

Усі ці роботи дають можливість оцінити характер, вектори, форми реалізації Брюсселем антикризової політики, яка викликала реакції від неприйняття до повного відторгнення практично в усіх країнах ЄС, хоча причини були різні. У країнах, яким надавалася допомога, були незадоволені політикою жорсткої економії, затягуванням поясів, скороченням соціальних програм. У країнах-донорах громадяни були незадоволені необхідністю сплачувати чийсь борги. Все це вело до наростання суперечностей усередині Союзу, підриву принципу солідарності, створюючи таким чином сприятливі умови для формування євроскептичних настроїв.

Глобальний виклик у вигляді Covid-19, з яким зіткнулося людство в 2019 – 2020 рр., і який ще повністю не подоланий і дотепер, став серйозним випробуванням для Євросоюзу. Аналіз ситуації з Covid-19 у рамках ЄС сьогодні міститься вже у десятках статей, автори яких буквально аналізують вплив пандемії на всі сфери життя національних держав, діяльності національних урядів та керівництва ЄС, його інституцій у цій надзвичайній ситуації. До робіт, які досліджують вплив пандемії на Євросоюз загалом та аналізують його політику у надзвичайних умовах пандемії, можна віднести праці А. Блейса [112], Д. Бола [112], Л. Бонгерса [367], М. Джиані [112], П. Лоуэн [112], Д. Тауненда [367], Р. ван де Паса [367].

Особливе значення для дослідження нашої теми мають роботи таких авторів як Х. Бетц, в яких розглядався конкретний вплив пандемії на діяльність політичних партій, зокрема правого профілю, на проблему солідарності та ідентичності, а також вивчають заходи, які вживав Брюссель для ліквідації наслідків коронавірусу та проявів пандемії в окремих країнах [110].

Аналіз літератури свідчить про те, що вплив пандемії на розвиток політичних процесів далеко не однозначний. На перший погляд, у зв'язку з тим, що ЄС у ході пандемії продемонстрував повну безпорадність щодо протидії викликам, провалив кампанію з вакцинації, низка дослідників вважає, що пандемія – це чудовий час для євроскептиків та критиків неоліберальної ідеології та для посилення правих партій. У той самий час, цей висновок має поверхневий характер.

Таким чином, аналіз літератури цієї групи дав можливість глибоко зануритись у суть тих процесів, які сьогодні йдуть у рамках Європейського Союзу, зробити висновок, що сучасна модель європейського проєкту «Єдина Європа» в особі ЄС переживає кризовий період у своєму розвитку. У контексті цього зростання євроскептицизму, трансформація його в доктринальну основу для низки політичних партій, бачиться як

закономірність, як реакція на неадекватність ідеї європейської інтеграції у її сьогоdnішньому вигляді до реалій ХХІ ст.

Третя група об'єднала літературу, що розглядає тенденції розвитку європейських партійних систем та феномен «праворадикальної партії»

Партійна система європейських країн вже вступила до третього етапу своєї повоєнної трансформації, яка розвивається під впливом цілого комплексу факторів. Наголошуючи на незавершеності даного процесу, сьогодні можна стверджувати, що на політичному полі Євросоюзу формується новий політичний ландшафт, що має принципово нові кількісні та якісні параметри. Водночас цей процес не є однозначним для всіх партійних систем країн-членів ЄС. Різняться також динаміка цього процесу, характер партогенезу, що обумовлено особливостями історичного розвитку держав, формуванням їх політичних систем, а також моделлю політичної культури, ступенем розвитку демократії та громадянського суспільства.

У результаті трансформації кардинально змінюється суть самої партії, її функції, організаційні принципи, типологія. У цьому контексті для аналізу партії, її діяльності, її програмних установок необхідно чітко розуміти, як вона вписується в сучасні критерії партії, до якого типу вона належить, як вона легітимізувалась і яке її місце у партійно-політологічній системі цієї країни. Це можна зробити тільки на основі знання закономірностей, основних тенденцій розвитку партій та партійних систем на сучасному етапі, а також їх національної специфіки. Ця проблема досить глибоко розкрита у сучасній партології. Характер сучасних партійних систем, векторів їх розвитку знайшов свій відбиток у роботах Дж. Брайса, Є. Вятра, Д. Істона. У роботах цих дослідників розкрито умови формування партійних систем, вектори їх розвитку. Аналіз цих робіт дозволяє більш чітко сформулювати й дати оцінку місцю та ролі партій, що цікавлять нас, на політичному просторі ЄС. Особливо значний інтерес для нас представляють роботи М. Дюверже [153], П. Ігнаці [209], П. Мейра [257]. У роботах даних авторів відображено

підходи до класифікації партійних систем і, що для нас особливо важливо, надано сучасні типології партій.

Аналіз зазначеної вище літератури дав змогу визначити тенденції розвитку партійних систем, водночас вони не дають змоги побачити специфіку та роль у цих системах праворадикальних партій, які й становлять предмет нашого дослідження.

В рамках дослідження для розуміння феномену праворадикальної партії для нас були важливими роботи, які давали уявлення щодо сутності правого радикалізму та його практичної реалізації в політичних програмах правих партій. До праць даного напрямку можна віднести напрацювання Х. Бетса [110], Т. Гівенса [184], П. Ігнаці [209], К. Мудде [277], А. Шеховцева [69], Б. Хагтвета [192], М. Гримської [17].

Різні дослідники по різному вбачають сутність правого радикалізму. К. Мудде говорить про правий радикалізм як про ідеологію, що поєднує нативізм, авторитаризм і популізм [277]. Т. Гівенс наголошує на антимигрантських настроях, позиції антиістеблішменту, лояльності до політичної системи та визнання кризи європейської цивілізації та її цінностей [184]. Український дослідник А. Шеховцев вважає його критикою ліберально-демократичного концептуального фундаменту Західної Європи [69].

У західній політології проблема праворадикальних партій знайшла відбиток у численних роботах, автори яких наголошують на характерних рисах даних партій та визначенні їх типології, що не має однозначних критеріїв. Широкого поширення набув розподіл даних партій на старі та нові. До першого типу відносять ті партії, які якимось чином мали зв'язок із нацизмом, фашизмом – нові праві, такого зв'язку ніколи не мали. Особливу значущість для нас мають роботи класиків правого радикалізму та консерватизму. Це роботи К.Мудде [277], П. Ігнаці [209], Г. Кітшеля [229], П. Норріс [213], Р. Інглехарт [213].

Для розуміння сутності та особливостей праворадикальних партій нам важливі були дослідження, в яких було вироблено підходи до визначення критеріїв праворадикальної партії.

Праві партії аналізувалися дослідником К. Мудде, який визначав п'ять критеріїв, за якими партію можна віднести до правого спектра: ідеологія націоналізму, реалізм, ксенофобія, протистояння існуючій владі та структурам, а також прагнення твердої сильної держави, де всі проблеми вирішуються сильною рукою [277].

Дослідник Е. Мессінс виділяв правих партій ряд підгруп: суто міграційні партії; неофашистські групи; кон'юнктурні партії, що характеризуються прагматичним ставленням до мігрантів; національні партії, для яких самоідентифікація націй має не політичний, а генетичний характер. Особливо він робив акцент на нові праві партії, характерними рисами яких є хороша структуризація, висока дисципліна, поєднання неолібералізму з капіталізмом та індивідуальною економічною свободою, а також «новий расизм» на кшталт «Європа для європейців» [268].

Цікавим для нашої роботи був підхід українського дослідника А. Шеховцова, який виокремлював «праворадикальні», «правопопулістські», «правоекстремістські» та «неофашистські» партії, при чому робив акцент на тому, що ці поняття не є синонімічними. Неофашистські партії, як стверджує вчений, відстоюють цінності фашистських партій міжвоєнного періоду, правоекстремістські партії пропагують використання насильницьких дій задля досягнення своїх політичних цілей. Термін «правопопулістські партії» не дає вичерпної характеристики суті цих партій, а тому ускладнює їх типологізацію та відокремлення від інших правих партій, тому при вивченні сучасних нових правих партій А. Шеховцов схиляється до використання поняття «праворадикальні партії» [70].

Дослідник Б. Хагверт у своїй статті «Праворадикальний екстремізм у Європі» одним з перших спробував сформулювати критерії, за якими партію можна віднести до праворадикальних: опозиція демократичному уряду та

заперечення його ідеалів, критика політичних еліт, суперпатріотизм, песимістичний, декадентський погляд на сучасну дійсність, відстоювання «сильної руки» з боку владних структур [192].

Таким чином, дана група робіт дає змогу прослідкувати за особливостями розвитку сучасних європейських партійних систем, зробити висновки, щодо характерних рис європейського правого радикалізму та виокремити ключові критерії, які б дозволяли віднести ту чи іншу партію до праворадикальної.

Четверта група літератури присвячена аналізу праворадикальних партій в окремих європейських країнах.

У контексті нашої теми особливе значення мають роботи, в яких досліджуються світоглядні установки та програмні документи праворадикальних партій, їх ідеологія, політичні орієнтири. Інтерес представляють роботи М. Гримської [15; 16; 18], М. Зубаревої [21], О. Іванова [22].

Серед радикальних парламентських партій найінтенсивніше вивчаються німецька партія «Альтернатива для Німеччини» (Німеччина) та «Національний фронт» М. ле Пен (Франція). Великий інтерес до цих партій обумовлено тим впливом, який вони чинять в рамках національних держав та своїх фракцій у Європарламенті.

«Альтернатива для Німеччини» є молододою партією, яка з'явилася на політичній арені лише у 2013 році, однак одразу голосно заявила про себе і вже у 2017 році стала третьою політичною силою в країні. Література, яка їй присвячена, має кілька напрямів: роботи, що характеризують діяльність цієї партії загалом, роботи, що розкривають історію її створення; роботи, що аналізують окремі напрями та позиції за конкретними пунктами порядку денного.

При аналізі партії «АдН» ми спиралися на роботи У. Бека [105], Дж. Фріца [174], Ф. Петрі [292], присвячені правим радикалам у німецькомовних країнах. Велике значення для нашого дослідження мають

праці А. Хайслера [197], в яких він дав аналіз процесу формування даної партії, показавши суперечливий характер цього процесу і, що для нас важливо, одним із перших зробив аналіз її ідеології.

«Національний фронт», який у 2012 р. очолила М. ле Пен, має глибоке історичне коріння, багату історію. Ця партія по своїй суті завжди була маргінальною, асоціювалася з расизмом. Однак здійснивши кардинальний ребрендинг, вона стала сьогодні другою політичною силою у Франції, а її лідер вийшла до другого туру президентських виборів.

Питаннями, пов'язаними з діяльністю «національного фронту» займалися багато дослідників. Необхідно виділити роботу П. Девіса [143], в якій простежується еволюція «Національного фронту» на всіх етапах його розвитку. Особливо важливу роль грає робота П. Ігнаці [209], де ціла глава присвячена партії М. ле Пен і акцент зроблено на аналізі її ідеології. Серед українських дослідників, які приділяли увагу цій партії, треба особливо виділити М. Гримську [15].

Під час вивчення особливостей іспанського євроскептицизму, передумов створення та особливостей функціонування іспанської праворадикальної партії «Голос» нам стали у нагоді роботи таких дослідників як Дж. Рієто [299], І. Велез [383], В. Рубіо-Пуейо [319], Дж. Бустон [123].

Східноєвропейський євроскептицизм найяскравіше простежується на прикладі Угорщини та праворадикальної партії «Йоббік». З'ясувати особливості партійної ідеології, її ставлення до основних принципів ЄС, позиції з ключових питань, а також причини такої значної підтримки з боку угорських громадян допомогли виявити праці таких дослідників як П. Атілла [97], Н. Бендавід [106], Г. Габор [177], Д. Деттке [148].

В межах дослідження особливостей північноєвропейського євроскептицизму, ми зосередили свою увагу на фінській праворадикальній партії «Істинні фіни», яка з 2019 р. є другою за величиною фракцією в парламенті. Цій політичній партії приділено значну увагу в роботах

наступних дослідників: В. Литвин [38], Дж. Куханен [239], Дж. Херкман [201], Дж. Ворс [397], М. Куїсма [240]. Також глибокий аналіз діяльності «Справжніх фінів» та її еволюції дано в роботі С. Пахоменка, який прагне розкрити цю партію в дискурсі популізму [53].

Значний внесок у дослідження правого радикалізму та праворадикальних партій робить і українська наукова школа політології. Вона представлена численними статтями, монографіями та захищеними дисертаціями. Роль радикальних партій в Європі в цілому та на прикладі окремих країн, таких як Франція, Німеччина, Фінляндія та Чехія, аналізують у своїх роботах А. Мартинов, М. Гримська, А. Шеховцов, С. Пахоменко. Значущість цих робіт в тому, що вони, розкриваючи проблему радикальних партій в Європі, прагнуть показати їх відмінність від українських радикалів.

Роль правого радикалізму та діяльності праворадикальних партій в Україні розкривається в таких роботах. По-перше, це праця О. Корнієвського [34]. Її цінність для нас полягає в тому, що автор розглядає проблему не лише у контексті процесів, що йдуть в Україні після 2014 р., а й у контексті зростання радикалізму в Європі, при цьому він чітко формулює специфіку українських правих радикалів. Цю ж проблему розробляють І. Танчин [62], Г. Луцишин [62]. На прикладі чотирьох українських партій – «Свобода», «Правий сектор», «Братство» та «Національний корпус» – вони дають характеристику діяльності правих радикалів, при цьому визначаючи спільне для цих партій та показуючи їх відмінності. Також ідеологічним основам українського радикалізму присвячені роботи Є. Васильчука [11].

Таким чином, аналіз цієї групи літератури у контексті нашого дослідження дозволяє визначити характер, масштаби та потенціал впливу євроскептицизму на розвиток політичного процесу в рамках Євросоюзу, визначити загальні закономірності та його національну специфіку в окремих країнах-членах ЄС, виявити наявність у програмах праворадикальних партій антиєвропейських позицій та виявити відмінність цих позицій у досліджуваних нами програмах партій.

Під час написання цієї роботи було використано широке коло, що передбачає необхідність їх систематизації та класифікації.

Перша група – це документи, які визначають нормативні засади функціонування Європейського союзу. Серед них ключовими є договори, які створили законодавче підґрунтя для процесів європейської інтеграції, визначили її рамки та форми розвитку. До них відносяться «Римський договір» 1957 р. [19], «Єдиний Європейський Акт» 1986 р. [20], «Маастрихтський договір» 1992 р. [19], «Амстердамський договір» 1997 р., «Ніццький договір» 2001 р. [46] та «Лісабонський договір» 2007 р. [40]. Також до найважливіших документів ЄС можна віднести «Договір про створення європейського стабілізаційного механізму» 2012 р., рішення Єврокомісії та Європарламенту з різних питань.

Друга група джерел – це програми та програмні документи партій. Вони є основою для написання нашої роботи. Їх аналіз дозволяє не лише уявити позицію партії щодо проблем розвитку країни, ЄС, ставлення до світового порядку, а й простежити еволюцію партії, визначити тенденції та вектори її трансформації, спрогнозувати перспективи в майбутньому.

Програми партій потребують типізації. Програма партії в одних випадках – це фундаментальний документ, що визначає світоглядні установки партії, її цілі й завдання, її організаційні принципи на тривалий історичний період. В іншому випадку – це документи, які приймають партії під час участі у боротьбі за владу, вони мають стратегічний характер, включають, як правило, актуальні проблеми порядку денного і чітко конкретизовані обіцянки партії у разі приходу до влади. Як правило, вони відображають розв'язання проблем, актуальних на даний конкретний період.

В роботі аналізуються обидва типи програм наступних партій: «Національне об'єднання» (Франція), «Альтернатива для Німеччини» (Німеччина), «Голос» (Іспанія), «Справжні фіни» (Фінляндія), «Йоббік» (Угорщина).

Третя група джерел – це комюніке, виступи, інтерв'ю лідерів партій. Використання даних матеріалів дає можливість створити загальну іміджеву картину партії, виявити ступінь послідовності у відстоюванні заявлених програм установок. Інтерв'ю можна вважати повноцінним джерелом, бо вони дозволяють більш глибоко та всебічно уявити позицію партії з актуальних питань порядку денного, виявити відтінки та нюанси у їх розумінні, що неможливо при аналізі програм та офіційних документів.

Сюди ми включаємо також статті, авторами яких є лідери досліджуваних нами партій. Дане джерело надзвичайно важливе, воно дає можливість глибше розкрити сутність проблем, політичних вимог, політичних орієнтирів і світоглядних установок партії – тобто сформулювати глибше та всебічне уявлення про політичні погляди партії. У роботі використовуються виступи та інтерв'ю М. ле Пен [163], Г. Вона [176], В. Клауса [232] тощо.

Четверта група – це статистичні матеріали щодо соціально-економічного розвитку країн-членів Євросоюзу, підсумків виборчих кампаній на національному рівні та виборів до Європарламенту, що відбувалися з 2004 по 2021 рр. [75; 76; 161; 162]. Сюди ми включили дані за підсумками соціологічних опитувань, що проводяться Єврокомісією та Європарламентом, які відображені на сайті Євробарометра [338; 339; 340; 341], а також підсумки опитувань громадської думки, що проводяться національними центрами громадської думки (наприклад, Демополіс в Італії, Фонд К. Аденауера в Німеччині).

П'ята група джерел – це аналітичні доповіді різних аналітичних центрів і клубів. У роботі використовувалися аналітичні матеріали наступних міжнародних аналітичних центрів: Групи з вивчення партійних виборів та референдумів у Європі Університету Сассекса (European Parties Elections and Referendums Network), Інституту міжнародних відносин (Istituto Affait Internazioanli).

Використання наведених груп джерел дало нам змогу комплексно проаналізувати ті питання, які в нас було винесено як задачі нашого дослідження.

Дослідження такого складного багатопланового феномену як євроскептицизм, зокрема, його імплементації в ідеологію та політичну доктрину правого радикалізму, що лежить в основі діяльності праворадикальних партій, передбачає використання цілого комплексу концептуальних підходів і методів, що й становить методологічну базу дослідження. Суть якої можна визначити у вигляді як концептуально-теоретичних положень, так і методів і підходів, які є частиною цієї теорії. У широкому значенні, методологію можна охарактеризувати як філософське вчення з пізнання і перетворення дійсності.

Особливістю методології є також те, що вона не тільки є набором методів пізнання та аналізу, але обов'язково передбачає відображення позиції дослідника на досліджувану ним проблему. Методологія виникла і розвивалася під час процесу осмислення світу, формуючи як загальні філософські методи пізнання, так і безпосередньо наукові. Політологічна наука сьогодні виробила цілу низку напрямів у методології, на наш погляд найбільш продуктивним є шлях кодифікації знання, який дає можливість оптимально поєднати політичну теорію та політичну практику, і заснований на принципі плюралізму, бо плюралізм сьогодні є головним принципом організації сучасних політичних знань [32].

Дослідження базується на низці теоретичних положень, використання яких дозволять вирішити поставлені завдання. Так, дослідження програмних установок партій, їх оцінка, розуміння включення до них тих чи інших ідеограм вимагає передусім визначення типу даної партії в контексті сучасних підходів їх типологізації, розроблених М. Дюверже, Ж. Шарло, Д. Сетера, Х. Маргеттс, П. Мейром та Р. Катцем, О. Кірххаймером.

Під час аналізу програмних документів політичних партій ми спиралися на неоконституціональний підхід, розроблений Д. Марчем та

Д. Олсеном, який дозволяє досліджувати характер взаємовідносин політичних інститутів, їх взаємодію між собою та дозволяє виявляти характер суспільних відносин. Використання теорії раціонального вибору, розробленої Г. Саймоном, К. Ерру. Даний концепт дає можливість чітко визначити кінцеві інтереси партій, їх цілі в конкретно-історичний період, що дозволяє виявити причини включення тих чи інших ідеологічних установок у програми, у нашому випадку, це включення євроскептицизму, вибір його типу (Р.3 п.3.2).

Робота також ґрунтується на одному з напрямків концепції неоконституціоналізму раціонального вибору, запропонованого Б. Піттерсом. Цей підхід дає можливість досліджувати мотиви вибору євроскептицизму як елемента своїх програм політичними партіями. Теоретична основа цієї мотивації була розроблена С. Хіксом, який довів, що будь-який автор при визначенні своєї позиції до ЄС виходить з того, наскільки наднаціональна політика сприятиме успішному досягненню його переваг та цілей, ніж політика на національному рівні. У контексті використання цього підходу до партії вона веде до осмислення того, наскільки ця наднаціональна політика сприятиме чи не сприятиме досягненню цілей партії на національному рівні. Цей підхід дає можливість розглядати євроскептицизм як дві складові: ідеологічну та стратегічну.

У контексті дослідження причин євроскептицизму використовувалися концепція розмежування Лінсета та Ріккарта, що дозволила в умовах глобалізації виявити розкол між тими, хто виграв та програв від її розвитку, що створило сприятливий ґрунт та соціальну базу для сприйняття ідеології євроскептицизму (Р.2 п.2.1., п.2.2.).

Основою методології дослідження є політичний аналіз. Політичний аналіз – це комплекс різноманітних методик. Дослідники В. Вільямс, А. Вайнінг та А. Вілдавські розглядають політичний аналіз як комплекс прийомів синтезування інформації, які необхідні для визначення формату політичних рішень та прогнозування. У зв'язку з конкурентним характером

політичних процесів, існує велика кількість визначень та висвітлення з різних сторін тих самих подій. Тому політичний аналіз є одним із основних методів політичного дослідження. У нашій роботі він був застосований при виявленні характеру взаємозв'язку та впливу процесів, що йдуть у тому середовищі, де діють політичні партії та йде процес зміцнення євроскептицизму як на політичному полі Євросоюзу та його членів – національних держав, так і в суспільній свідомості електорату, трансформації їх світоглядних установок та політичних орієнтирів. У дискурсі даного аналізу було визначено домінантні чинники, що зумовили трансформацію євроскептицизму з периферійного маргінального явища у найважливіший тренд політичного розвитку Європейського Союзу (Р.2 п.2.1.).

У межах політичного аналізу використовувався комплекс його методів.

Специфіка даної роботи полягає в тому, що вона вимагає використання досить широкого кола категоріальних понять з аналізу та визначення, що належать до широкого кола гуманітарних дисциплін. Прикладом можуть бути такі поняття як історична пам'ять, менталітет тощо.

Реалізувати це завдання дозволяє використання методу термінологічного аналізу. Цей метод передбачає дати історію понять, їх зміст, ієрархію, визначити їх місце у категоріально-понятійному апараті. Цей метод був використаний щодо таких понять як «інтеграція», «історична пам'ять», «націоналізм», «менталітет», «історична свідомість» (Р.1 п.1.1; Р.2 п.1.2).

Аналіз таких складних феноменів як євроскептицизм, правий радикалізм, глибоке їх осмислення не можливе без розгляду їх ролі та місця в системі цінностей сучасного європейського суспільства, а партії, що їх сповідують не можна розглядати поза рамками партійно-політичної системи як на національному, так і наднаціональному рівні та реалізації ними своїх функцій. Це дозволяє розробити структурно-функціональний підхід (Р.2 п.1.1, 1.2; Р.3 п.1.1). Функціональний аналіз дає можливість виявити яке

функціональне навантаження мало нести включення євроскептицизму до її ідейно-стратегічних доктрин парламентських праворадикальних партій.

Даний метод у комплексі із системно-ціннісним підходом дає можливість визначити ціннісну значимість євроскептицизму як ідеології у загальній системі ідеологічних, політичних, гуманітарних цінностей на просторі Євросоюзу та виявити його частку в системі загальноєвропейських цінностей, та показати розміри тієї ніші, яку займають досліджувані партії, ступінь їх впливу, та його політичні та історичні перспективи (Р.2 п.2.2; Р.3 п.3.1, 3.2). Структурно-системний аналіз у рамках дослідження даної теми уможливив розкрити фактори, які ініціюють виникнення євроскептицизму, що лежить у характері взаємин між ядром системи в особі Брюсселя та її елементами, структурами в особі національних держав. Причинно-наслідковий зв'язок, пов'язаний як з алгоритмом розвитку євроскептицизму так і включення його в ідеологічні доктрини праворадикальних партій виявляється в рамках використання саме цього методу (Р.2 п.2.1, 2.2; Р.3 п.3.1, 3.2).

Цей метод найефективніший також і для опису цілісної, соціальної динаміки тих чи інших процесів, у нашому випадку, разі це – розвиток євроскептицизму як найважливішого чинника європейського політичного процесу на всіх його рівнях (Р.2, п.1.2).

У роботі використовується холістський підхід, який набув широкого використання в соціології та міжнародних відносинах, що сьогодні успішно застосовується в компаративістських, внутрішньополітичних дослідженнях. В рамках даної роботи застосування його під час аналізу феномена євроскептицизму, дає можливість показати як у політичному полі ЄС йде процес формування євроскептичної структури, що перетинає міждержавний та міжпартійні кордони, та вбирає різнопланові елементи – політичних акторів в особі партій, елементи громадянського суспільства, протестні рухи, антиєвропейську суспільну свідомість та настрої частини європейського електорату. У політичній культурі якого домінує критицизм чи відторгнення

щодо європейського інтеграційного процесу (Р.2, п.2.2). Значна частина роботи виконана із використанням компаративного методу, що дозволило зіставити ознаки та базові ідеологеми євроскептицизму, виявити його загальні та особливі характеристики у різних країнах, а також показати загальні його мотиваційні фактори, що мають місце на всьому європейському просторі та специфічне обмеження рамками національної держави (Р.2). Одночасно цей метод дозволив виявити загальне та особливе у програмних документах досліджуваних партій (Р.3).

Метод компаративістики також використовувався для складання узагальненого уявлення про особливості політичного простору в кожній країні, де діє досліджувана партія.

Застосування дискурсивного аналізу дозволяє зрозуміти «новизну» політичного дискурсу в контексті реалізації ідеологічних установок євроскептицизму.

Дискурс-аналіз сьогодні має низку варіантів використання. У нашому випадку це підхід Т. Ван Дейка, методика аналізу якого передбачає, що все, що вимовляється з політичною метою, може бути розкладено на окремі елементи і розглядатися як самостійний елемент. У нашому випадку цей метод був використаний при виявленні типології та рівня євроскептичності програмних документів, коли поряд із текстуальним аналізом вивчалися виступи лідерів партій, їх інтерв'ю (Р.3), а також дескриптивний, за допомогою якого досліджувалися основні тенденції поведінки політичних партій щодо ЄС (Р.3 п.3.1, 3.2).

Використання конкретно-історичного підходу в контексті принципу історизму дозволило показати динаміку розвитку євроскептицизму як в окремих країнах, так і на загальноєвропейському рівні, виділити етапи його розвитку на національному та наднаціональному рівні. У рамках цього методу було виявлено еволюцію підходів досліджуваних партій до проблеми європейської інтеграції загалом та до ЄС зокрема (Р.3 п.3.1). У роботі ми використали історико-описовий метод для характеристики становлення та

розвитку досліджуваних партій (Р.1., Р.3 п.3.1). При аналізі факторів, що ініціюють зростання євроскептицизму та виявленні його особливостей на національному рівні, особливе значення мало застосування історико-генетичного методу, що дозволило розкрити причинно-наслідкові зв'язки між історичним минулим, історичною пам'яттю, історичною свідомістю та формуванням потреби до сприйняття антиєвропейських установок (Р.2 п.2.1, 2.2).

Разом з ним було застосовано типологічний метод, необхідний для виявлення та обґрунтування типології євроскептицизму та його класифікації (Р.1 п.1.1).

У роботі також використовувалися метод екстраполяції та наукової абстракції. Суть методу наукової абстракції полягає в тому, що він дозволяє з усього розмаїття вибрати ті елементи, які є суттю з погляду конкретної теорії. Це дозволяє формувати образ тієї реальності, яку досліджуємо. Головною вимогою є те, щоб даний образ максимально відповідав сутності об'єкта, який вивчається в тому аспекті, який нас цікавить, у цьому випадку це процеси глобалізації та інтеграції та їх наслідки для формування того середовища, в рамках якого функціонують об'єкти даного дослідження – праворадикальні парламентські партії.

У межах текстуального аналізу партійних програм був використаний контент-аналіз. А при виявленні рівня євроскептицизму та його типології, частково щодо окремих програм були використані методики оцінки євроскептичних настроїв, що включають індекс ставлення до європейської інтеграції та індикатори ступеня євроскептицизму політичних партій.

Даний комплекс теоретичних концептів та набір методів, зазначених вище, застосований у комплексі, дозволив розкрити тему роботи, реалізувати її мету та завдання.

Висновки до Розділу 1

Результати дослідження концептуальних основ та категоріального апарату дозволяють зробити ряд висновків. По-перше, у трактуванні основних фундаментальних понять, які використані у роботі, немає однозначних підходів, вони мають дискусійний характер. Нами сформульовано своє визначення євроскептицизму, яке збігається за своєю суттю з більшістю визначень, відображених у сучасній науковій літературі. Ми виходили з того, що природа євроскептицизму полягає в інтеграційному процесі в суті тієї моделі, в якій на етапі реалізується проєкт «Єдина Європа». В контексті типології євроскептицизму ми виходимо з удосконалення типології П. Таггарта. При дослідженні зазначеної нами теми, на основі проведеного аналізу чинних на сьогодні концептів вивчення та осмислення євроскептицизму, ми виходитимемо з тези про визначення євроскептицизму як однієї з форм опозиційної діяльності, за якою її прихильники фокусуються на ідеях, думках, діях, спрямованих на сумніви, критику, неприйняття та розчарування щодо всього ЄС чи певної частини його політики, чи діяльності конкретного інституту.

У рамках дослідження ми використали типологію євроскептицизму, що передбачає поділ на стратегічний та ідеологічний відповідно до практичної політичної діяльності чи доктринального світогляду окремих партій.

Ми розглядаємо євроскептицизм як найскладніший феномен, що тісно пов'язаний з іншими складними поняттями, такими як націоналізм, популізм, європеїзація, євроатлантизм. Кожне з цих понять має свій зміст, свою сферу застосування і, на наш погляд, не може бути тотожним поняттю євроскептицизм, так само як поняття правого радикалізму та консерватизму. Правий радикалізм ми розглядаємо у рамках ідеології консерватизму.

Для дослідження теми дисертаційної роботи було важливо визначити типологію партій, виявити критерії праворадикальної партії. На наш погляд, найбільш вдалою є типологія, запропонована класиками партіології П. Ігнаці,

а також українським дослідником А. Шеховцевим Крім цього, при визначенні сучасної типології партій ми використовували підходи до її визначення, закладені в роботах Р. Катца, П. Мейра. Відповідно до критеріїв ідеології, цілей та методів діяльності було виокремлено такі види праворадикальних партій: «крайніх правих», праворадикальних популістів, правих альтерглобалістів та єврорегіоналістів.

Систематизувавши величезний корпус літератури, що стосується нашої проблеми, нам вдалося уявити ступінь вивченості теми, побачити аспекти, які потребують уточнення чи подальшого поглиблення. Було здійснено класифікацію досліджених робіт та поділено на відповідні групи за проблемним принципом: роботи, що аналізують теоретичні засади євроскептицизму; такі, що присвячені особливостям розвитку європейського інтеграційного процесу; праці, що розглядають тенденції розвитку європейських партійних систем та феномен «праворадикальної партії»; дослідження, дослідження, орієнтовані на розгляд діяльності окремих праворадикальних партій в європейських країнах.

Проведений нами аналіз літератури довів відсутність глибокого та всебічного аналізу дисертаційної теми дослідження у літературі, що є доказом її актуальності.

Для розкриття теми, досягнення поставлених цілей та завдань було використано широке коло джерел, більшість іноземними мовами. Насамперед – це програми партій та їх рішення з окремих питань, матеріали виступів лідерів, їх інтерв'ю, статті, опубліковані ними у пресі та виступи на телебаченні, сайти в Інтернеті. Широко були використані в роботі доповіді аналітичних центрів, статистичні дані, які публікує Євробарометр, а також Єврокомісія та Європарламент. Зібране коло джерел дозволяє розкрити проблематику роботи.

Враховуючи, що значна частина проблем, що вивчаються в нашому дисертаційному дослідженні, має дискусійний характер і не мають однозначного трактування, з метою аналізу та опису всього комплексу явищ і

процесів, що розглядаються в роботі, було використано широке коло методологічних схем і розроблено теоретичні рамки та концепти, що визначають напрямки нашого дослідження. Виконана робота в даному розділі дисертації є теоретичною та методологічною основою дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2.

ПЕРЕДУМОВИ, ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В ЄС У ХХІ ст.

2.1. Зовнішні та внутрішні фактори розвитку євроскептицизму

Враховуючи багатогранність феномену євроскептицизму, вивченням його причин займаються дослідники, які представляють не лише політичну науку, але й ті, що працюють у галузі соціально-економічних наук, культурології, історії та навіть психології. Аналіз літератури свідчить про те, що до визначення причин євроскептицизму також не існує єдиного підходу. Вони не мають однозначних трактувань і носять яскраво виражений дискусійний характер.

Один із піонерів вивчення євроскептицизму П. Таггерт виділяв три чинники, які сприяли його формуванню: відсутність консенсусу серед країн-членів Європейського Союзу, розширення ЄС та проведення референдумів [349].

Глибокий аналіз та систематизація причин євроскептицизму були проведені в роботах У. Бертончіні та Н. Кьоніга [109], К. Соренсена [336]. Першою причиною євроскептицизму вони визначали незбалансованість між Брюсселем і країнами-членами ЄС. Інтеграція, на їх думку, не має ставити під сумнів національний суверенітет. У цьому контексті передача частини повноважень до наднаціональних органів сприймається як ослаблення держави. Друга причина лежить у нормативно-управлінській сфері, де існує безліч організаційно-політичних несумісностей, що породжують висхідну бюрократизацію управління, зменшення її мобільності, особливо у взаємодії з громадянами, а це веде до відчуження між владою та людьми, до повної відсутності транспарентності та прозорості, недемократичності роботи ЄС через неможливість громадян ЄС впливати на рішення, які приймає

Брюссель. Третьою причиною автори вважають ситуацію в ЄС у сфері економіки.

Дехто з дослідників робить акцент на групі факторів соціально-економічного характеру, зокрема в цьому контексті інтерес представляють підходи американських дослідників Р. Ейхенберга та Р. Дж. Далтона, які визначили макроекономічні та мікроекономічні критерії, відсутність реалізації яких мотивує недовіру до ЄС [139]. Пріоритет економічному фактору віддають К. Андресон та К. Кальтенталер [92]. Дехто з авторів серед чинників, що мотивують невдоволення ЄС, виокремлюють економічний критерій, критерій суверенітету, критерій демократії [316].

Значна частина дослідників вважає за необхідне розглядати причини євроскептицизму як результат дії цілого комплексу факторів. Показовим у цьому контексті є підхід Л. Макларена, який виділяє економічний, культурний та інституційний фактори, при цьому локомотивом виступає національна ідентичність [266]. Національна ідентичність, культурна самобутність як один із найважливіших факторів, що породжують євроскептицизм, розглядається низкою дослідників. Страх людей втратити свою національну ідентичність, національну культуру в умовах глобалізації, елементом якої є ЄС, приводить їх до табору євроскептиків.

Різноманітність підходів до визначення причин євроскептицизму, на наш погляд, є свідченням складності, багатогранності, багатовекторності даного феномену, наявністю різних точок зору на розуміння самої суті, природи цього явища, а також наявністю великої кількості концептів, у межах яких визначаються причини його появи, розвитку. Це – культурологічний, прагматичний, конструктивістський, теорія раціонального вибору, теорія розколів Ліпсета та Роккана [248], теорії нації Б. Андерсона [91] та І. Ноймана [281].

На основі аналізу літератури, ми пропонуємо надати класифікацію основних причин розвитку євроскептицизму, виходячи з таких критеріїв.

Перший критерій – зовнішні фактори, що знаходяться поза межами ЄС. До таких факторів, на думку більшості дослідників, належать глобалізація та її наслідки – фінансово-економічна криза 2008 – 2009 рр., міграційна криза 2015 – 2016 рр., пандемія COVID-19, трансформація світового порядку. Ступінь їх впливу на формування умов для трансформації євроскептицизму демонструє стрімке зростання цього спочатку маргінального руху на впливову політичну силу, а отже у сумі вони стали потужним каталізатором процесу.

Друга група (найскладніша за своїми якісними та кількісними характеристиками) – обумовлена і впливає з процесу європейської інтеграції і тієї моделі, в якій він сьогодні реалізується, тобто є наслідком тих процесів, які відбуваються сьогодні в ЄС. Серед багатьох факторів цього порядку ми групуємо фактори, що народжуються кризою інтеграційної моделі, в якій існує ЄС, політикою Брюсселя і, на наш погляд, найменш вивченою групою факторів у контексті її впливу на становлення теорії та практики євроскептицизму – це історична пам'ять, проблема загальноєвропейської та національної ідентичності.

Третя група чинників – це чинники регіонального виміру, які витікають з національних особливостей розвитку тієї чи іншої країни й забезпечують національний колорит, свою специфіку появи цього феномена, ступінь його вкорінення у політичному ландшафті, суспільній свідомості, і навіть формах і типах прояву.

Одним із досягнень європейського проекту «Єдина Європа», 60-річчя якого ЄС відзначив у 2017 р., стало формування суспільства з високими якісними та кількісними параметрами соціально-економічного розвитку, рівнем розвитку демократії, прав та свобод людини. Соціальною опорою цього постіндустріального суспільства був середній клас, що в 1990-і роки становив 50 – 55% (а в ряді країн ЄС і більший відсоток) населення країн [155]. До XXI ст. із завершенням побудови постіндустріального суспільства та переходу їх у стадію формування інформаційного суспільства

на основі інформаційної революції та глобальної економіки виявилася якісна зміна соціального складу суспільства. Було запущено процес виливання середнього класу, який у рамках інтеграційної кризи становив основу соціальної бази; її скорочення об'єктивно ставало перешкодою шляху до подальшої інтеграції, на що потім вказував ряд дослідників ще в 1990-і рр. – це М. Кастельс і Е. Люттвак [251]. Одночасно в контексті теорії соціальних розколів М. Ліпсета та С. Роккана глобалізація доповнила лінії розколу між тими, хто виграв і тими, хто програв у результаті її розвитку, створивши цим нові лінії соціальної напруги на лінії глобалізаційних еліт та антиглобалістських настроїв мас, 47% з яких відчують перед нею страх. Цей розкол більшість експертів схильна вважати «основним конфліктом західного суспільства, який дедалі більше набирає обертів» [210].

Ланцюжок криз, що почався у 2008 році, вкинувши ЄС у зону високої турбулентності, дав потужний імпульс розвитку євроскептицизму, його трансформації, розширенню його ресурсної бази та форм інституалізації – у вигляді якісно нових форм протестних рухів, типів партій «одного питання», зокрема, розширення політичного порядку денного та програмних установок партій-євроскептиків. До кризи 2008 р. у ЄС більшістю його громадян сприймався як амортизатор або, як вважає професор Тамаш, як «інтерфейс», що пом'якшує удар глобалізації по країнах, що входять до ЄС, та їх мешканцям. Країни, що вступили до ЄС у XXI столітті, розглядають його як навігатор, як парасольку, яка здатна захистити їх від проблем, що виникають [270].

Фінансово-економічна криза 2008 р. спричинила борговий дефіцит в Шенгенській зоні й стала серйозним випробуванням для ЄС, принесла глибоке розчарування мільйонам його громадян, більшість яких бачили в ЄС гаранта, здатного запобігати подібним потрясінням. ВВП ЄС упав у середньому на 11%, на його подолання було витрачено 4,5 трильйони євро (37% сукупного ВВП Євросоюзу). У ряді країн падіння було ще більшим, безробіття у ЄС склало в середньому 20%, а в ряді країн Південної Європи –

Іспанії, Португалії, Греції – воно було ще вищим, особливо серед молоді, де відсоток безробітних становив понад 50% [200]. Він призвів до загострення диспропорції та асиметрії всередині ЄС, ступінь яких і раніше був досить великий. Тож, якщо у 2021 р. показник ВВП на душу населення у Болгарії становив 13772 доларів США, у Чехії – 27638 доларів США, то в Люксембурзі він перевищував 125000 доларів США [180].

Економічна криза, пов'язана з погіршенням економічної ситуації, розвіяла міф про те, що ЄС може бути тією парасолькою, яка здатна захистити її громадян від усіх потрясінь, зокрема економічних. Мало того, Брюссель не зміг оперативно і адекватно знайти розв'язання проблем. Спочатку національні держави змушені були взяти на себе прийняття рішень у ситуації, що складається. Таким чином, створювалися передумови для невдоволення ЄС критикою Брюсселя, особливо у країнах, де боргова криза набула катастрофічних масштабів – наприклад, у Греції, борг якої становив 139% ВВП. Уряд погрожував вийти з ЄС, якщо держава не отримає необхідної фінансової підтримки [203].

У цей період низка дослідників, оцінюючи ситуацію в контексті теорії громадського вибору та концепції «економічної людини», в рамках яких ставлення до ЄС формується «економічною раціональністю» роблять висновок, що кризи у сфері економіки ведуть до зростання невдоволення та створюють сприятливий ґрунт для розширення та зміцнення впливу євроскептиків [89]. Вони вважають, що можна провести пряму залежність між економічним добробутом громадян та їх позитивним ставленням до ЄС: чим краща соціально-економічна ситуація в країні, тим менше шансів у євроскептиків у боротьбі за вплив та владу. Більш детальні та глибокі дослідження цього зв'язку дали можливість поставити цю тезу під сумнів.

Наш аналіз свідчить про необхідність застосування більш обґрунтованого у науковому плані підходу, з яким не можна не погоджуватися. Наочним прикладом доказу його правомірності служить реальна практика – ситуація, що складається в ЄС, за якої найбільше

евроскептиків усіх рівнів і типів проживають у найбільш заможних країнах – Данії, Франції, Австрії, Нідерландах, Чехії. На наш погляд, більшою значущістю для розширення євроскептицизму стала не сама економічна ситуація, а той комплекс заходів, вжитих Брюсселем після виходу з неї.

Криза стала каталізатором інтенсифікації інтеграційних процесів у ЄС, що призвело до посилення комутаторної складової в ЄС, передачі чергових повноважень від наднаціональної держави наднаціональним структурам. Допомога постраждалим країнам надавалась лише на умовах жорсткої економії, вимог скорочення програм фінансування спеціальних сфер – охорони здоров'я, освіти, культури. Підписаний у 2012 році «Бюджетний пакт» вимагав ще більшої конвергенції та ставив під контроль Брюсселя фінансову та бюджетну політику національних урядів, роблячи крок шляхом створення єдиної системи державних фінансів у Європейському Союзі. Все це свідчило про те, що ЄС зробив новий якісний крок до поглиблення не лише економічної, а й політичної інтеграції [191].

Але ці заходи та програми надання допомоги країнам єврозони, що найбільш постраждали від кризи, не сприяли швидкому виходу з неї. До 2014 р. більшість країн-членів ЄС перебували на стадії глибокої рецесії. Оцінюючи ситуацію, аналітичний відділ журналу «The Economist» зробив висновок, що наслідки кризи призвели до загостреного відчуття розчарування народних мас і посилили негативні тенденції політичного розвитку та суспільного невдоволення демократією, що виявилось у піднесенні популістських, євроскептичних та протестних партій, які кинули виклик усталеному порядку. Іміджу ЄС як стабільної монолітної структури було завдано значної шкоди у зв'язку з проявом у цей період перших ознак кризи європейської солідарності, що яскраво проявилася в небажанні багатих країн (Німеччини, Австрії, Нідерландів) надавати допомогу в погашенні боргів через своїх платників податків; зросла диференціація серед країн ЄС, що збільшила розрив у соціально-економічних умовах розвитку та якості життя.

Все це вело до підриву довіри не лише до ЄС, а й один до одного. Виникли нові вогнища напруги та лінії розколу, що формують тим самим ґрунт для зростання невдоволення Брюсселем та відмовою розглядати інтеграцію як безальтернативний шлях розвитку [191]. Про це красномовно свідчили результати опитувань громадян ЄС, які відображають зростання незадоволеності його діяльністю. Так, з 2007 до 2015 рр. підтримка ЄС впала з 52% до 37%, зокрема до 30% серед греків, до 40% серед французів, до 50% серед іспанців, до 35% серед чехів [87].

Про вступ євроскептицизму до нового якісного етапу свого розвитку як впливової політичної сили свідчили успіхи партій з яскраво вираженим ступенем антиінтеграційної спрямованості. Це «АдН» («Альтернатива для Німеччини») у ФРН, «П'ять зірок» в Італії, «Голос» в Іспанії. Триумфом цих партій стали вибори до Європарламенту у 2014 році, коли вперше вони отримали голоси значної частини електорату, створивши всередині Європарламенту свої фракції.

Одним із зовнішніх факторів, який став потужним каталізатором розвитку євроскептицизму на всіх рівнях, типах та формах прояву, вважається міграційна криза 2015 – 2016 років. За підсумками опитування, проведеного у 2015 році, громадяни країн ЄС поставили проблему мігрантів на третє за значущістю місце після освіти та безробіття.

Міграційна політика ЄС вибудовувалась на принципі мультикультуралізму. Цей концепт був розроблений Ч. Тейлором як реакція на концепцію «плавильного котла» (melting pot), що набула широкого поширення в США в ХХ столітті. Висунутий ним концепт пропонував однаково шанобливо ставитися до будь-якої етнічної культури, що створює основу для діалогу культур, знижує напруженість між цивілізаціями і, зрештою, сприятиме побудові єдиної демократичної культури із загальною системою цінностей [351].

Брюссель припускав, що реалізація цього принципу як основи міграційної політики поставить перешкоду процесу ісламізації та сформує

атмосферу терпимості, взаємоповаги, толерантності двох цивілізаційних засад, християнської та ісламської. Мультикультуралізм фактично давав можливість мігрантам існувати автономно, не вбудовуючись у суспільство країни, яка їх притулила. У результаті до ХХІ ст. у низці міст сформувалися цілі мусульманські анклави, які живуть за своїми законами шаріату [269].

Активно йшов процес ісламізації: з початком ХХІ ст. він реалізується як на вертикальному, так і на горизонтальному рівнях. Вертикальна ісламізація передбачає рекрутування ісламської політичної еліти до органів влади всіх рівнів, створення ісламських політичних партій. Горизонтальна ісламізація веде до поглиблення соціальної, етнокультурної та релігійної наднародності, що веде до геттоїзації мусульман та побудови паралельних структур влади. Так, у низці європейських країн діють шаріатські суди.

У 2010 році А. Меркель та Д. Кемерон визнали повний провал політики мультикультуралізму [142]. У 2011 році Брюссель прийняв документ, який визначав основні засади та напрями своєї діяльності у сфері міграційної політики, але він практично не вносив кардинальних змін до концепції мультикультуралізму.

Представники громадянського суспільства опозиційних антисистемних політичних партій оцінювали ситуацію з мігрантами як загрозу національній безпеці та існуванню національних держав. Ситуацію з мігрантами, що складається, ряд дослідників і громадських діячів оцінювали як пряму загрозу існуванню національних держав. Наприклад, великий резонанс у німецькому суспільстві набули книги Т. Сараціна «Німеччина. Самоліквідація», що вийшла у 2011 р., де автор прогнозує зникнення німецької нації до 2050 р. під тиском мусульман. Уряд Німеччини засудив позицію автора, але опитування показали популярність його ідеї боротьби проти ісламізації Європи.

Загрозі, яку несуть мігранти-ісламісти, присвячує свою роботу Р. Полл «Іслам у Європі: інтеграція чи маргіналізація». Автор пише, що Європа вже не є опорою християнського світу – вона трансформується у

поліконфесійний регіон із протистоянням ісламської та християнської цивілізацій [296].

Наприкінці 2014 р. міграційна проблема починає набувати таких масштабів та якісних характеристик, які дозволили оцінити її як міграційну кризу, яка не мала собі рівних з часів Другої світової війни. «Арабська весна», військові конфлікти в Іраку, Лівії, Сирійська криза – події, багато в чому спровоковані самими європейцями – привели в рух мільйони людей, які, рятуючись від війни, кинулися до Європи. Не встигнувши повністю відновитися від попередніх криз, ЄС вступив у період нової міграційної кризи з гострою фазою у 2015 – 2016 рр., що триває й досі. Ця криза за глибиною свого впливу та наявністю деконструктивного потенціалу, що впливала практично на всі сфери життєдіяльності ЄС, дала потужний імпульс наростанню кризових явищ, що підривають саму модель та її фундаментальні принципи, в рамках яких існував Євросоюз [365].

На початок першої хвилі кризи, з січня 2015 р. по січень 2016 р., до Європи в'їхало 1,104 млн. нелегальних мігрантів. Число мусульманського населення збільшилося з 19,5 до 25,77 млн. осіб, у 2015 році мігранти становили 3% населення, до 2018 р. – понад 5% населення. За прогнозами до 2050 р. їх чисельність подвоїться [271].

У цей період найбільшого напливу біженців ЄС реалізовував політику «відкритих дверей», проголошену А. Меркель і нав'язаною ще офіційним курсом. «Німеччина прийме всіх, ми впораємося» – такою була риторика провідного лідера Європи, який пізніше оголосив проблему мігрантів «глобальним викликом для Європи», на що лідер Чехії заявив, що це «проблема не Європи, а Німеччини» [83].

У рамках цього підходу ЄС спочатку виступив проти заборонних заходів, вимагаючи від національних урядів створювати умови для максимальної легалізації мігрантів на своїй території. Сам Брюссель демонстрував повну бездіяльність, безпорадність, нездатність приймати рішення адекватні тим викликам, з якими зіткнулися національні держави. В

таких умовах держави змушені були взяти на себе розв'язання міграційних проблем.

З метою захисту своїх громадян та забезпечення безпеки країни починають закривати кордони, будувати загороджувальні споруди, посилюють їх охорону. Одночасно ініціюють процес ресуверенізації: Данія, Швеція, Угорщина, Австрія та ще низка країн посилюють своє міграційне законодавство, запроваджуючи норми, що суперечать вимогам законодавчих норм ЄС, виводячи таким чином правову основу своєї міграційної політики за межі європейського правового простору.

Вже на початковому етапі розвитку кризи проблема мігрантів починає осмислюватись у контексті боротьби за свою ідентичність, вона різко політизується і стає за значущістю першою на порядку денному, про що свідчать результати опитувань. Так, у 2015 році ця проблема була пріоритетом для 79% естонців, 70% мешканців Німеччини, Данії, Чехії; в середньому по ЄС її визначили першорядною понад 55% громадян [338].

Специфікою міграційної кризи є те, що вона генерує комплекс явищ та загроз для майбутнього ЄС. Серед них особливу значущість і небезпеку становить зниження рівня безпеки. Криза загострила у європейців почуття страху за своє життя та за життя близьких. Проблема особистої безпеки стала однією з найвагоміших і найболючіших проблем для громадян ЄС на всьому його просторі. Європу буквально охопила потужна хвиля вуличної злочинності, яку здійснюють мігранти. Згідно з дослідженнями, проведеними Цюрихським університетом, на замовлення уряду Нижньої Саксонії, злочинність там збільшилася з 2014 по 2016 роки на 10,4%, при цьому 92% правопорушень було скоєно мігрантами. Загалом у Німеччині кількість скоєних злочинів у 2015 році збільшилася на 117%, у Фінляндії злочинність за цей період збільшилася на 40%, в Австрії – на 53%. З початком міграційної кризи втричі збільшилася злочинність у Швеції, зокрема зросла кількість зґвалтувань, випадки яких раніше практично були відсутні у країні [6].

Шоком для Європи стали події новорічної ночі 1 січня 2016 р., яка отримала назву «Ніч полювання на жінок», коли Європа зіткнулася з масовими заворушеннями та розбоєм. Особливо їх розмах проявився в Німеччині, яка дала притулок близько 40% усіх біженців.

Атмосфера страху, що охопила більшість європейських країн, була спричинена і загрозою терактів. У 2015 – 2017 роках. Європу накрила хвиля тероризму. Так, якщо у 2014 році було здійснено 4 теракти, у 2015 році їх було вже 19, у 2016 році їх кількість склала 192. Сотні терактів вдалося запобігти, у 2021 році було відомо про 41 випадок [286].

Міграційна криза призвела до зниження економічного статусу значної частини громадян Європейського Союзу. Утримання мігрантів, боротьба із нелегальною міграцією вимагали колосальних фінансових витрат. За підрахунками МВФ у середньому в країнах ЄС у 2016 році порівняно з 2015 роком витрати зросли з 0,05% ВВП до 0,1%.: в Австрії – з 0,08% до 0,23%, у Швеції – з 2% до 7%. Особливо сильний тиск на бюджет чинили витрати Німеччини, яка прийняла найбільшу кількість мігрантів, де відсоток витрат на їх забезпечення зріс з 0,2 до 0,27%. За оцінками окремих експертів, у мінімальному обчисленні ці витрати склали від 15 до 20 мільярдів євро, а в максимальному ця цифра може становити і 50 млрд євро щорічно [182].

У результаті зазначених вище причин формується новий політичний та психологічний клімат, елементом якого стає сприйняття мусульманина-мігранта не просто як «чужинця», а як ворога, що погрожує зруйнувати звичний ареал проживання. Ксенофобські та антимігрантські дискурси в цей період знаходять широкий відгук у значній кількості людей по всій Європі.

Негативне ставлення до мігрантів стає домінантним трендом суспільної свідомості та настрою, про що переконливо свідчили результати опитувань. У 2016 році за підсумками опитування американської служби Pew Research Center кожен п'ятий респондент із десяти вважав, що мігранти негативно впливають на економіку країни. 8 із 10 вважали, що зростає небезпека терористичних актів, посилюється екстремізм на національному та

релігійному ґрунті. Так, в Угорщині з листопада 2014 до травня 2015 р. позитивне ставлення її громадян до мігрантів знизилося на 14%, а негативне зросло на 17%; у Швеції кількість людей, що негативно сприймали мігрантів, за цей час збільшилася на 11%; в Австрії кількість громадян, налаштованих таким чином, становила 58%; у Німеччині, яка прийняла 35% усіх біженців, кількість незадоволених склала 59% [331].

Зазначене ставлення до біженців з боку більшої частини мешканців ЄС було наочним свідченням посилення суперечностей між цінностями ісламу та традиційним світським європейським лібералізмом, створюючи ще одну лінію розколу та напруги в суспільстві. Це також вело до зростання ісламофобії, яка в цей період за оцінками дослідників набуває рис політичної ідеології, сприяє зростанню правого радикалізму і навіть неофашизму. Проявом цього процесу стали напад та підпали таборів для біженців, їх побиття, організація масових вуличних протестів проти мігрантів.

Лише у червні 2016 р. ЄС та національні держави зуміли ухвалити програму дій у боротьбі з нелегальною міграцією. На цей час чисельність мусульман досягла 25,77 млн. осіб. Програма передбачала зміцнення зовнішніх кордонів, домовленість із Туреччиною про створення на її території таборів для біженців, на утримання яких Туреччина отримувала 6 млрд. євро, запровадження квот на розподіл біженців країнами та посилення міграційного законодавства [164]. Вжиті заходи призвели до скорочення чисельності біженців: так у 2017 році їх прибуло 186 тисяч, у 2018 – 80 тисяч. Але їх скорочення не означало подолання кризи, вона перейшла в іншу фазу розвитку, підтверджуючи тезу про те, що суспільство, до якого спрямовується значний потік мігрантів, неминуче відчуватиме напругу, що посилюється, якщо мігранти є представниками іншої культури.

На наш погляд, правомірно вважати міграційну кризу 2015-2016 років новою точкою відліку історії європейського інтеграційного проєкту. У силу того, що некерована масова міграція сама по собі несе потужний конфліктогенний потенціал, створюючи реальні та потенційні загрози будь-

якому аспекту безпеки, породжуючи умови для зіткнення етнічних, релігійних стереотипів та норм поведінки, актуалізувавши проблему співіснування та взаємодії двох цивілізаційних культур – ісламу та християнства. Це поставило на порядок денний проблему національної ідентичності як на політичному, так і на повсякденному рівні.

«Глухість» політики мультикультуралізму та політики «відчинених дверей» вивели у пріоритет політичного дискурсу та повсякденного життя громадян ЄС раніше табуйовані теми – необхідність захисту національної ідентичності, культури, національної самобутності [215]. Ці постулати завжди були базовими принципами ідеологічних установок євроскептиків, які лежали в основі політичних програм антиєвропейських партій.

В умовах кризи суспільний запит і потреби електорату найбільш повно відображалися в установках політики, риторики партій, які стоять на антисистемних позиціях та позиціях євроскептицизму. Посилення впливу, зростання популярності праворадикальних партій з їх жорсткою антиміграційною риторикою переконливо продемонстрували виборчі кампанії 2015 – 2019 рр., що відбулися у країнах-членах ЄС. Особливо наочно успіх цих партій виявився за підсумками виборів до Європейського парламенту у травні 2019 р.: до Європарламенту пройшли 33 партії, які позиціюють себе як євроскептики, створивши там нову фракцію «Ідентичність і демократія» (ІД) [75].

Антимігрантські настрої багато в чому стали провідною мотивацією під час голосування. Одночасно в цей період інтенсивно йде процес їх інституалізації, набуваючи форми політичних рухів через створення антимігрантських партій (партій «однієї проблеми») та формування протестних рухів. Прикладом може бути рух PEGIDA (Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу), створений громадянами Дрездена і який став згодом загальноєвропейським. У країнах Скандинавії активізувався рух «Солдати Одіна», що зайняв залізну антимігрантську позицію.

У період кризи чітко окреслилися вектори жорсткого протистояння не лише Брюсселя та національних держав, а й країн-членів ЄС між собою. Країни Центрально-Східної Європи та низка інших розкритикували рішення Єврокомісії щодо квот розподілу мігрантів, відмовившись їх приймати. Понад того, Угорщина та Словаччина подали на ЄС до Європейського суду, апелюючи до його неконституційності.

Країни змагалися між собою щодо створення гірших умов життя для мігрантів. Ситуація, що складається, дозволила ряду дослідників та експертів зробити висновок, що ЄС – це «клуб егоїстів», де кожен прагне відгородитися від сусіда і не бачити його проблем, вирішуючи свої за його рахунок [234]. Саме в цей період низка країн висунула концепт «гнучкої солідарності», ініціатором якої виступила Словаччина. Суть концепції передбачала, що кожна держава ЄС повинна сама визначати специфічні форми свого внеску, у даному випадку у вирішенні міграційної кризи, пов'язаної з квотами на розподіл біженців [220].

Таким чином, міграційна криза та її наслідки стали найважливішими факторами, що створили вкрай сприятливі умови та можливість для розширення впливу євроскептицизму та набуття ним нових якісних та кількісних характеристик. Проблема мігрантів залишалася пріоритетом політичного порядку денного аж до початку пандемії. 55% населення ЄС у 2017 р. виступало за повну зупинку міграції до Європи та лише 20% – за її продовження. В окремих країнах супротивників міграції було набагато більше: у Польщі вони становили 71%, в Австрії – 65%, у Франції – 51%. Подібні настрої в цей період викликали високий рівень громадянської активності, що проявилися як в інституціоналізованому, так і в неінституціоналізованому вигляді; у своїй більшості вони мали антиєвропейську спрямованість. У 2020 р. кількість противників іммігрантів зросла ще більше [342].

Пандемія Covid-19 одноставно оцінюється всіма політичними силами у світі як справді глобальна криза, у Європі її порівнюють із повоєнною

кризою Другої світової війни, оцінюючи її як найбільший соціальний експеримент у житті сучасного суспільства. Особливо це актуально для Європи, де особливо яскраво проявляються зміни поглядів європейців як на світ, так і на роль Європейського Союзу у їх житті.

Пандемія Covid-19 прийшла до Європи у лютому 2020 р. і охопила всі країни-члени та всіх кандидатів у члени ЄС. До кінця травня її жертвами стали понад 30 тис. осіб, захворіло близько 2 млн. осіб. Майже 90% потерпілих становили жителі Італії, Іспанії, Франції. Восени 2020 р. Європу накрила друга хвиля пандемії, до березня 2021 р. кількість хворих склала близько 40 млн. осіб [337].

В умовах початку пандемії, ЄС, як це вже було в період міграційної кризи 2015 – 2016 років, не вжив жодних заходів, демонструючи повну бездіяльність, беспорядність, відсутність здатності аналізувати ситуацію і прогнозувати її наслідки, виправдовуючись тим, що сфера охорони здоров'я не входить до компетенції ЄС, а перебуває в управлінні національних держав.

У цій ситуації держави-члени ЄС почали діяти як окремі суб'єкти, ізолювано та самостійно, прагнучи стримати вірус та забезпечити стійкість своїх національних систем охорони здоров'я. Першими подібними діями стали закриття кордонів та припинення авіасполучення. Масштаби вжитих заходів були такими, що лідер Франції Е. Макрон заявив про можливість ліквідації Шенгенської зони, яка є одним із чотирьох базових засад Європейського Союзу [253].

Така поведінка держав наочно продемонструвала, що в умовах загрози безпеці своїх громадян вони вважають за необхідне діяти на свій розсуд, ігноруючи колективні інтереси Союзу.

Досвід пандемії ще більш яскраво висвітлив тенденцію, що виявилася в період міграційної кризи: цілі та завдання спільноти відходять на другий план, поступаючись місцем «раціональній та егоїстичній природі національних інтересів». Країни-члени ЄС демонстрували приклади

національного егоїзму, які неможливо було уявити раніше. Країни не лише закривали кордони, а й запроваджували заборони на вивіз медобладнання, ліків, жорстко конкуруючи між собою за їх придбання. Так, Франція перекупила медичні маски, призначені для постачання іншим країнам [375].

На тому етапі ці дії держав викликали критику з боку Брюсселя. Особливо вона була значною на адресу Угорщини, де було ухвалено низку законів, які ЄС оцінив як узурпацію влади В. Орбаном. Пізніше, оцінюючи ситуацію цього періоду, під час свого виступу в Європарламенті на початку квітня голова Єврокомісії змушена була визнати, що багато хто прийняв рішення дбати лише про себе, і в той час, коли Європа мала діяти в дусі «всі за одного», відреагували у дусі «я сам за себе». Вона перепросила перед Італією за відмову надати їй допомогу в трагічні для неї дні і, своєю чергою, просила вибачення від імені ЄС за ненадання своєчасної допомоги у боротьбі зі спалахом інфекції [367].

Навесні, у розпал першої хвилі пандемії, практично всі лідери країн виступили з жорсткою критикою керівництва ЄС, вказуючи на його повну нездатність розв'язувати проблеми, спричинені пандемією, вибудовувати ефективну та адекватну систему управління процесами, що відбуваються у просторі ЄС. Оцінюючи ситуацію, Е. Макрон на саміті ЄС у березні заявив, що «на карту поставлено виживання Європейського проєкту». Саме Франція та Німеччина ініціювали розробку програми ЄС щодо виходу з кризи та надання допомоги країнам у протистоянні коронавірусу [179].

На виправдання на критику своєї бездіяльності Брюссель відповідав тим, що у нього немає необхідних повноважень для боротьби з пандемією, оскільки охорона здоров'я є функцією національних держав, а їх дії в умовах кризи, що розгортається, ведуть до підриву солідарності і не дають можливості виробити єдиний план дій у боротьбі з коронавірусом. Лише з другої половини березня Брюссель перейшов до розробки програм дій та їх координації у боротьбі з коронавірусом із національними державами. Вже на початку квітня було розроблено відповідний «план Маршалла», який був

цілим комплексом організаційних, фінансових, економічних заходів. Так, було створено Кризовий центр при Єврокомісії, єдиний європейський резерв медичного обладнання та ліків, на що було виділено 80 млн. євро. Також було ухвалено угоду про закупівлю медичного обладнання, де 90% фінансувалося завдяки ЄС, виділено 47,5 млн. євро для фінансування 17 проєктів у галузі створення вакцини та ліків проти Covid-19 [132].

Було вжито низку інших фінансових заходів: серед них виділення 76 млн євро для повернення своїх громадян з-за кордону, 300 млрд. євро на безробітних та на підтримку малого бізнесу, 240 млрд. євро для країн, які більше постраждали від пандемії. Створено спеціальний фонд для відновлення економік країн, а з 1 червня стартувала короткострокова програма підтримки економіки в 540 млн. євро. Було введено послаблення у сфері регулювання економіки та призупинення правил, що стосуються регламентації бюджетного дефіциту та виходять із Пакту Стабільності [221].

Нездатність адекватного реагування інституцій ЄС на цьому етапі розвитку пандемії стала потужним імпульсом політичним силам усередині країни, націленим у своїй орієнтації на захист національного суверенітету, що віддає пріоритет національним інтересам, а не загальноєвропейським. Євроскептики отримали добрі аргументи, які зміцнили їх позиції в очах громадян, значна частина яких зіткнулася з Covid та на власній шкурі могла оцінити дії та політику Брюсселя.

Другий потужний удар по авторитету ЄС завдали друга та третя хвилі пандемії (жовтень 2020 р. та березень 2021 р. відповідно), що охопили всі країни. Наслідки були ще більш трагічними: чисельність хворих до березня 2021 р. склала майже 40 млн осіб, також різко зросла кількість смертей. На той час головним завданням у боротьбі з ковідом стало здійснення масової вакцинації населення. Єврокомісія зуміла переконати країни ЄС здійснити кампанію вакцинації на централізованій основі, надавши закупівлю та розподіл вакцин Брюсселю.

Такий підхід до вакцинації подавався громадянам ЄС як велике досягнення, оскільки надавав усім державам можливість рівного доступу до вакцини. Брюссель уклав контракт на закупівлю шести видів вакцин: BioNTech/Pfizer, Moderna, AstraZeneca, CureVac, Johnson & Johnson, Sanofi – 2 млн доз вартістю 320 млрд доларів [131].

Поклавши старт вакцинації лише 27 грудня 2020 р., пізніше, ніж низка інших країн світу, ЄС фактично змушений був її призупинити через брак вакцин та через непродуману логістику їхнього постачання. Фактично Брюссель провалив кампанію з вакцинації, викликавши новий шквал критики з боку Європарламенту, лідерів держав, громадянського суспільства. На цьому фоні особливо наочними були успіхи тих країн, де політика вакцинації реалізовувалась національними урядами. Так, Британія вже до березня зуміла вакцинувати близько 10 млн. осіб [374].

Продовжувався процес падіння рейтингу ЄС та зростання критики на адресу Брюсселя, що набула масштабного характеру через провал кампанії з вакцинації, відповідальність за яку Європарламент та лідери національних держав поклали на Єврокомісію та інші керівні органи ЄС. Все це дозволило експертам зробити висновок, що пандемія стане потужним каталізатором зростання євроскептичних настроїв та дозволить євроскептичним партіям посилити свій вплив у суспільстві та зміцнити свої позиції у боротьбі за владу [285].

Пандемія, що за оцінками дослідників та експертів стала «чорним лебедем» глобального розвитку, виступила у ролі своєрідного тесту на міцність європейської солідарності, який Європа провалила [273].

Зростання антиєвропейського контексту в настрої громадян не призвело поки що до зростання впливу політичних сил, що уособлюють позиції євроскептицизму – антиєвропейських партій різного толку, в тому числі й праворадикальних. Доказом цього може стати падіння рейтингу правих популістських партій [354].

Відсутність прямої залежності між зростанням євроскептичних настроїв та посиленням впливу політичних сил, що стоять на позиціях євроскептицизму, обумовлена низкою факторів, докладний аналіз яких буде подано в наступному розділі роботи. Домінантним, на наш погляд, стало зростання довіри громадян до держави, національних урядів та їх лідерів, які досить широко використали жорстко-критичну риторику щодо ЄС. Підсумки соціологічних досліджень показали, що влітку 2020 р. рівень довіри в середньому по ЄС становив майже 30%. У ряді країн цей показник був у рази вищим – в Австрії – 63%, в Італії – 69%, у Данії – 61%, в Угорщині – 69%, в Іспанії – 58% [211].

На першому етапі пандемії простежувалося, хоч і не так однозначно, зростання довіри до політичних лідерів, які очолювали уряд. У цей період починає діяти «ефект прапора» – один із феноменів політичної соціології, що передбачає підтримку та схвалення національного лідера, результатом чого стає зміцнення виконавчої влади, яка у низці країн-членів ЄС набула рис «надзвичайщини» та узурпації особистої влади. Так, наприклад, це було в Угорщині, де В. Орбан ухвалив низку законів, які Євросоюзом оцінили як відхід до автократизму [198]. Різко зросла роль виконавчої влади Італії – уряду на чолі з Конті [335]. Ця тенденція була характерна і для інших країн. Зміцнення авторитету держав та її інститутів у власних очах громадян свідчило про збільшення кількості виборців, готових голосувати за партію, що у владі [113].

Насамперед це пов'язано з процесом переформатування ієрархії загроз і зростанням страхів, що асоціюються з поширенням Covid-19. Згідно з дослідженнями, пандемію було оцінено 61% респондентів як головну глобальну загрозу, перед якою 67% опитаних відчують страх. У ряді країн цей відсоток набагато вищий, ніж середній по ЄС: так, в Італії він становив 90%, у Франції – 76%, у Великій Британії – 78% [313].

В умовах, коли індивід перебуває в постійному страху за своє життя, відповідно до Теорії управління страхом смерті йде процес психологічної

перебудови, пов'язаний з посиленням опорних і значущих для культурної картини світу установок, включаючи і політичні орієнтири. Як правило, цей процес йде у бік консерватизму, ідентифікації себе з певною групою, та до більшої нетерпимості до інших груп. Це так звана гіпотеза «консервативного зсуву», коли людина, зіткнувшись зі страхом смерті, шукає опору в символічному безсмерті – у зв'язку зі своєю країною, народом, належністю до певної соціальної спільноти [334]. Консерватизм найбільш вдало обіграє це почуття – саме у його рамках чітко окреслено такі принципи як підтримка статус-кво, опора на традиції, порядок. Консерватизм найбільш адекватно відповідає на зростання морально-етичного запиту, на особисту цивільну відповідальність, пов'язану з самообмеженням. Ця тенденція чітко простежувалася на початковому етапі пандемії – кількість жителів, готових пожертвувати частиною своїх прав і свобод заради безпеки, була високою – в Італії вони становили 93%, у Франції 85%.

Концептуалізація пандемії як війни з невидимим ворогом послужила чинником легітимізації надзвичайної влади. У більшості країн в умовах коронавірусу демонструвалося посилення ролі виконавчої влади. Прикладом може бути Італія, де роль уряду на чолі з прем'єр-міністром Конті, особливо на початковому етапі пандемії, різко зросла [335]. В Угорщині було припинено низку статей Конституції, ухвалено нові закони, які дозволили Брюсселю звинуватити В. Орбана в узурпації влади та переходу країни від демократії до авторитаризму [198].

Пандемія, надавши принципово нове звучання проблемі «життя і смерті», призвела до переосмислення та переоцінки життєвих цінностей, на перший план висунула традиційні цінності – сім'я, турбота про близьких, милосердя, національні традиції, побут та культура, віра стала більш значущою, оскільки загострилося сприйняття національної самосвідомості, звернення до справжніх, конкретних, а не безликих загальнолюдських цінностей. Саме традиційні цінності допомагали долати трагедії звичайним

людям, яким в умовах пандемії довелося по-новому усвідомити їх значущість та цінність.

Зі сказаного вище можна зробити висновок, що в ході пандемії сформувався потенціал для зміцнення антибрюссельських настроїв. Водночас масштабність пандемії, її наслідки, складність боротьби з нею, глобальність її характеру приносили суспільству розуміння, що жодна держава не в змозі самотійно протистояти Covid-19 і успішно боротися з викликами, які він несе. Про це свідчать і результати соціологічних опитувань: більша частина населення Євросоюзу бачить в ЄС ліки проти національних хвороб, інструмент забезпечення суспільної безпеки. Близько 50% громадян переконані у необхідності зберігати єдність ЄС та виступають проти виходу своїх країн із цієї структури. Водночас наголошується на необхідності зміни балансу розподілу повноважень на користь національної держави.

Також серед комплексу факторів, що створюють живильне середовище для розвитку як політичного, так і громадянського (громадського) євроскептицизму, одним з провідних є інституційна криза Європейського Союзу. До початку XXI ст. ЄС досяг значних успіхів у поглибленні інтеграційного процесу (створення валютного союзу та єдиної валюти євро) так і в розширенні, включивши у 2004 році 10 країн колишнього соціалістичного табору, у 2007 – прийнявши Болгарію та Румунію, а потім і Хорватію. Таким чином до союзу було включено 28 країн із населенням понад 500 млн. людей. Це стало наочною демонстрацією одного з можливих альтернативних шляхів розвитку людства в умовах глобалізації та означало, що інтеграційний процес вступив у новий етап розвитку.

Включення до складу ЄС численної групи країн, що відрізняються не лише рівнем свого соціально-економічного розвитку, а й політичними системами, історичними долями, культурою, перетворило ЄС на різноманітне об'єднання, різко загостривши рівень нерівномірності його розвитку. Масштабне розширення вимагало реформування структур управління – чинні

раніше в рамках об'єднання 15 країн, вони не могли залишатися дієздатними для 28 країн. Передбачалося, що процеси реформування, розширення та поглиблення інтеграції мали йти одночасно паралельно одне одному. На практиці цього не вийшло.

Процес розширення став потужним імпульсом виникнення нових проблем на додачу до вже накопиченого їх багажу, які не вирішувалися вчасно. Першою знаковою подією став провал Конституції ЄС у 2005 році, який показав наявність серйозних проблем усередині ЄС. Крах прийняття Конституції об'єктивно вимагав глибокого аналізу концептуальних засад європейської інтеграції щодо відповідності реаліям ХХІ ст. Фактично, цілі та завдання, поставлені батьками інтеграційного процесу, були здебільшого виконані. Необхідно було сформулювати конкретний напрямок руху загалом [191].

Наростання кризових явищ в інституційній, а потім політичній сфері, які в сукупності трактуються сьогодні більшістю дослідників та експертів як криза загальноєвропейської ідеї, механізмів, інститутів та ідентичності, створювали сприятливі умови для зміцнення та просування політичного євроскептицизму в просторі ЄС. Із провалом Конституції супротивники інтеграції отримували вагомі аргументи для обґрунтування своїх поглядів. Одним зі значних аргументів євроскептиків стало використання тези про «дефіцит демократії» та кризу легітимності, про пов'язану з ними кризу участі, проявом якої став абсентеїзм на загальноєвропейських виборах [358].

Кризу легітимності необхідно розглядати у двох вимірах. По-перше, це напруженість у відносинах між елітами та звичайними громадянами, які сьогодні не довіряють їх традиційним партіям та інститутам. По-друге, це недовіра громадян до наднаціональних структур та механізмів.

Дефіцит демократії, за оцінками експертів, має інклюзивний всеосяжний характер і проявляється у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства та діяльності ЄС. Відомий болгарський політолог І. Крастев вказував при цьому на об'єктивний характер даного феномена, вбачаючи

його природу в процесі інтеграції. Процес зміцнення Союзу та демократії прийшли на даному етапі проєкту «Єдиної Європи» у глибоку суперечність. Поглиблення інтеграції веде до зростання демократичності ЄС як організації, при тому, що еліти втратили основні орієнтири, а суспільство – терпіння, що веде до кризи довіри та демократичних інституцій ЄС [275].

Хабермас Ю. розглядав дефіцит демократії як результат «ножиць» між збільшенням повноважень Європейських органів та недостатністю легітимізації встановленого європейського порядку. Недостатній рівень демократизму самої моделі, у якій сьогодні реалізується процес інтеграції, має безліч проявів. Наприклад, до цього відноситься практична відсутність можливості громадян впливати на формування виконавчих органів влади та на прийняті ними рішення. Парламент спеціалізується на тих проблемах, які не хвилюють простого громадянина, там не фігурують питання, що цікавлять виборця [190].

Все більший прояв дефіциту демократії проявлявся у розбіжностях між рішеннями Брюсселя та бажаними потребами громадян на національному рівні. Це багато в чому було зумовлено тим, що ЄС позбавив національні парламенти можливості повноправного партнерства через закритість самого процесу прийняття рішень [4].

Прикладом антидемократизму в діяльності ЄС став бурхливий процес бюрократизації його інститутів, структур, механізмів управління. Оцінюючи його масштаби, Жозе Мануал Баррозу зазначав, що ЄС став перетворюватися на бюрократичного монстра. З метою призупинити цей процес, у 2007 році було створено спеціальну міжурядову консультативну структуру, завданням якої було вироблення рекомендацій щодо скорочення бюрократичних процедур [214]. Однак вирішити це завдання так і не вдалося.

Сьогодні бюрократичний апарат налічує понад 32 тис. осіб, із якими тісно пов'язано понад 13 тис. лобістів. Сформовано потужну проєвропейську чиновницьку еліту, діяльність якої практично ніким не контролюється, вона не залежить від парламентських інститутів, повністю ігнорує настрої

громадян ЄС, їх потреби. Їх діяльність та прийняті рішення мають закритий, кулуарний характер, позбавлені будь-якої прозорості [333].

Фактично Євросоюз спирається не на партійну, а на ієрархічну бюрократію, представлену єврооптимістами. Високий ступінь бюрократизації всієї управлінської структури та механізмів реалізації політики, що проводиться ЄС, є причиною прірви, яка сьогодні пролягла між Брюсселем та громадянами Європейського Союзу: понад 40% громадян у 2016 р. не могли обґрунтувати необхідність для своїх країн ЄС як структури.

Ця ситуація формує той поживний ґрунт, де насіння, кинуте політичними партіями антимиґраційної спрямованості різного ступеня єврокритичності, успішно проростає, про що переконливо свідчать підсумки виборів до Європарламенту. Наприклад, низька явка виборців: у 2009 році вона становила 40%, у 2014 – 42%, у 2019 – 50%, тоді як у 1979 році вона була 60% [75]. Це підтверджує тезу про те, що цей інститут просто не сприймає як структуру, здатну відбивати його потреби та інтереси.

Звуження сфери діяльності повноважень національної влади за відсутності достатнього рівня відкритості та прозорості прийняття рішень на рівні ЄС створило передумови для посилення негативного ставлення до Брюсселя. Така ситуація дедалі більшою кількістю громадян і частиною політичного істеблішменту оцінюється як загроза національному суверенітету.

Дефіцит демократії веде до виникнення цілого комплексу суперечностей, які підривають єдність ЄС та загрожують подальшому його існуванню. Найбільш значущим серед них, згідно з концепцією Ліпсета та Роккана, є розлом, що проходить між «центром» (ядром) – країнами єврозони та периферії. Ядро провідних країн перетворилося на свого роду елітарний клуб, а інша частина членів ЄС почувається аутсайдерами й тому протистоїть «еліті».

Європейський Союз має на увазі єдність, але не однаковий ступінь участі держав у розвитку політичних, економічних, соціальних та інших

інтеграційних процесів, що відбуваються в рамках об'єднання. Існує проблема малих країн, які хочуть мати гарантоване представництво в усіх органах ЄС, що дозволяло б враховувати їхні інтереси.

Інша проблема, що наочно демонструє наявність дефіциту демократії – це висхідна соціально-економічна диференціація всередині ЄС. Євросоюз стає все менш однорідним у плані соціально-економічного розвитку. Так, ВВП на душу населення 2022 р. в Німеччині становив 63 тис. дол. США, у Люксембурзі – понад 142 тис. дол. США, а у Болгарії – 33,5 тис. дол. США, у Румунії – 41,9 тис. дол. США, у Греції – 36,8 тис. дол. США [180].

Економічна неоднорідність країн-членів ЄС є фундаментальною основою для фрагментарності та загальної внутрішньої дивергенції, що веде до формування нових зон конфліктності всередині ЄС. У рамках Союзу з кожним роком загострюються проблеми, пов'язані з розподілом бюджетних коштів. Головними донорами ЄС є Німеччина та Великобританія до її виходу з ЄС (вносили до бюджету ЄС близько 18%).

Водночас багаті країни одержують із бюджету набагато менше, ніж вносять. Це викликає дедалі більше обурення платників податків цих країн. Особливо яскраво це виявилось в період боргової кризи в зоні євро, коли громадяни Німеччини не розуміли, чому вони повинні платити за борги Греції. Аналогічна ситуація складалася і в 2020 році, коли ухвалювалася програма виходу з кризи, спричиненої пандемією. Ряд країн, наприклад Австрія, країни Скандинавії, не хотіли брати на себе зобов'язання щодо забезпечення країн, найбільш постраждалих від пандемії.

Країни-члени ЄС по-різному дивляться на перспективи розвитку інтеграційного проекту. Ціла низка країн, у тому числі Франція, виступають проти її розвитку в рамках федералізації Європи, тоді як Німеччина вважає модель федералізації основною в процесі розвитку Європейського Союзу.

Немає єдності й з питань безпеки, зовнішньополітичних орієнтирів ЄС. Якщо Франція та Німеччина сьогодні є прихильниками створення СЗПБ (Спільної зовнішньої політики та політики безпеки), у тому числі й

створення європейської армії, то країни «молодої Європи», серед яких роль лідера прагне грати Польща, виступають проти, вважаючи, що достатньо «парасольки» НАТО і необхідно зміцнювати цей союз, членами якого є всі автори ЄС.

Польща та низка інших країн виступають також проти лідерства Німеччини в ЄС, прагнучи обмежити її вплив через зміцнення впливу США в Європі. Весь цей комплекс протиріч створює передумови для розвитку євроскептицизму лише на рівні державної політики. На рівні держави жорстку критику Брюсселя та відмову від реалізації низки принципів ЄС у межах своїх національних держав проводять лідери Польщі, Угорщини. Виключити ці країни з членів ЄС неодноразово пропонувалося на самітах ЄС з боку Нідерландів, Італії та інших країн. Таким чином, ми бачимо дедалі більшу фрагментарність ЄС, відсутність європейської солідарності та відповідальності, які є відповідно до Маастрихтського та Лісабонського договорів фундаментальною основою ЄС.

Простежуються також спроби замінити принцип солідарності «гнучкою солідарністю» – ініціативою, висунутою Словаччиною та підтриманою країнами Вишеградської групи, суть якої передбачає добровільний характер її виконання, у межах та обсязі, які та чи інша країна вважає за можливі для себе. Висунута в період міграційної кризи щодо квот, вона набула поширення як концепція «гнучкої або ефективної солідарності». Її прихильниками в ЄС виступають, як правило, країни «Нової Європи», які прагнуть розділяти відповідальність у межах розуміння своїх національних інтересів. Фактично – це можна розцінювати як відмову низки країн від участі у долях проблемних сусідів, що яскраво виявилось за умов пандемії.

Багато в чому успіху євроскептиків сприяла політична криза, пов'язана з трансформацією партійної системи ЄС як на національному, так і наднаціональному рівні, яка, за оцінкою П. Ігнаці, пов'язана з втратою партіями мейнстриму своєї привабливості. На початку ХХІ ст. в 15 країнах ЄС лише 20% жителів оцінювали їх позитивно, більш різку оцінку дають

партіям інші західні дослідники Далтон і Велдон, підкреслюючи їх суто негативний імідж у суспільній свідомості. Після 2008 р. експерти відзначають зростання кризи всередині системних партій. Свідченням цього є виборчий цикл 2015-2019 рр., за результатами якого системні партії майже повсюдно, крім кількох країн, погіршили свої результати. Наочним прикладом може бути ситуація у ФРН. Так, провідні системні партії ХДС/ХСС та СДПН у 1980 р. отримали на виборах 80% голосів виборців, у 90-х на їх частку припадало 70%, у 2003 – 57%, у 2017 та 2021 – близько 50% [121]. Аналогічна ситуація в Іспанії, де десятиліттями домінували дві партії – лівоцентристська Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСРП) та правоцентристська Народна партія, на частку яких припадало від 70 до 80% голосів. За підсумками листопадових виборів 2019 та 2023 років ПНП отримала 87 місць та VOX 52, ІСРП – 33% голосів [157]. Ці тенденції властиві й партійним системам інших країн ЄС.

Розчарування у традиційних партіях насамперед було викликане втратою їх здатності оперативно та адекватно відповідати на виклики, з якими виборці стикалися повсякденно. У суспільстві, починаючи з 2004 – 2005 рр., наочніше стали виявлятися запити на оновлення політичної сцени, виборцям потрібен був новий привабливий стимул для голосування. Ними і стали нові антисистемні партії та деякі «старі», які спочатку позиціювали себе як опозицію ЄС.

Серед внутрішніх чинників, що визначають сьогодні параметри розвитку євроскептицизму, особливого значення набуває «Brexit». Його наслідки для євроскептицизму як ідеології та стратегії далеко не однозначні. Вихід Британії з Євросоюзу з 12% її внеску до бюджету веде не лише до вкрай негативних наслідків у соціально-економічній сфері, але, за оцінками експертів, має й глибоко політичні наслідки, у тому числі розвиток партійно-політичних систем [276]. Вихід Британії з ЄС західні експерти розглядають не як вияв євроскептицизму чи расизму, а як відповідь «жертв глобалізації» жорстокої економії, економічної нерівності, політичних еліт [276].

«Brexit» завдав удару по іміджу Євросоюзу, показав наявність альтернативи європейському інтеграційному процесу та реальній можливості повернути втрачений контроль над своїм суверенітетом, показав, що в ЄС «є двері для виходу». У суспільно-політичному дискурсі, що змінився, європейська інтеграція постає вже не абсолютним благом, до якого а priori повинні прагнути всі держави, а лише опорою існування регіональної організації, корисність якої оцінюється прагматично в кожному конкретному випадку, виходячи з національних інтересів.

Це один яскраво видимий бік «Brexit», але є і другий – це ціна, яку необхідно заплатити. Практика виходу Британії з Євросоюзу показала, наскільки складний і дорогий цей процес. Тим більше, що ЄС зробив усе, щоб умови виходу були максимально «дорогими» для того, хто виходить. Але попри негативні наслідки «Brexit», необхідно констатувати, що ідея Єдиної Європи перестала відігравати роль фактору, що надихав та мобілізував, як це було протягом другої половини ХХ ст. Тепер це не стільки ціннісний орієнтир, вистражданий попереднім трагічним досвідом і сповнений найбагатшого історико-ідеологічного змісту, скільки прагматичне завдання, яке визначається економічними геополітичними інтересами європейських держав.

2.2. Етапи розвитку та регіональні особливості євроскептицизму

Проведений аналіз дає можливість стверджувати, що становлення європейського євроскептицизму – це складний багатоаспектний процес, що проходить під впливом цілого комплексу факторів, що діють як у всьому просторі ЄС, так і обмежених окремими регіонами.

Ми виокремили наступні етапи у розвитку євроскептицизму, взявши за точку відліку включення поняття євроскептицизм у політичну практику та науковий дискурс 80-ті роки: перший етап хронологічно охоплює період з

80-х років до початку 21 ст., другий – початок 21 ст. – до 2014 р., третій – з 2014 до 2019 рр., четвертий сучасний етап – з 2019 р. до теперішнього часу.

На початковому етапі визначальним чинником всього становлення та розвитку стало завершення переходу європейського інтеграційного процесу на новий якісний рівень розвитку з підписанням Маастрехтської угоди та створення ЄС. Тема європейської інтеграції вийшла за межі обговорення її у вузькому колі політиків та експертів і стала предметом публічного дискурсу. Включення в 90 роки в ЄС нових членів розширила географічні межі його поширення. На цьому етапі провідною формою його прояву стала політична партія, яка виступає із критикою ЄС. Саме в цей період розпочинається процес створення нових політичних партій, які позиціонують себе як противники європейської інтеграції. Прикладом можуть бути створення 1995 р. Данської народної партії, партії «Істинні фіни». Проблема європейської інтеграції входить до порядку денного чинних партій, особливо активно вона обговорюється серед правих партій у рамках Загальноєвропейської партії.

У 1999 році відбувається розкол усередині правих партій щодо відносин європейської інтеграції. До сьогоднішнього дня праві партії не можуть його подолати. На цьому етапі політичні актори в особі партій, як лівих, так і правого штибу, які позиціювали себе противниками ЄС і ставили за мету домагатися виходу своїх країн з цієї структури, які перебували в становищі політичних маргіналів, що перебувають на периферії політичного простору. Кількість виборців, що голосують за них, становила від 1 до 3%. Переважна більшість громадян ЄС на цьому етапі його розвитку демонструвала свою підтримку ЄС, пов'язуючи з ним своє майбутнє та майбутнє своїх країн. У середньому ЄС рівень цієї підтримки становив 60%. До членства в ЄС прагнуло майже 70% мешканців Центральної та Східної Європи.

Водночас вже на цьому етапі частина європейських громадян не були прихильниками процесів, ініційованих Маастрехтським договором. Так,

його схвалення було провалено у Данії, де більшість жителів (47%) виступали проти. У країні довелося проводити повторний референдум, а перед тим вносити зміни до умов прийняття Данії до ЄС. Відмовилися від участі у європейському інтеграційному процесі громадяни Норвегії. Політична еліта мейнстріму розглядала ці факти як прикрий виняток із правил, не надаючи цьому значення. Євроскептицизм, критичне ставлення до ЄС оцінювалося як маргінальне екстремістське явище, «смерть» якого неминуча в рамках політичного простору ЄС.

Як показала історична практика, надії євроскептиків не мали об'єктивної основи, євроскептицизм із початком ХХІ ст. отримав потужний імпульс для розвитку, вступивши у період динамічного розвитку та інтенсивного «укорінення» у партійно-політичних системах як на національному рівні, так і на загальноєвропейському. Особливо значним у цьому контексті став II етап із 2000 по 2014 роки. Тригером прийняття євроскептицизмом нових кількісних і якісних параметрів стало кілька факторів.

По перше, це подальше поглиблення та розширення євроскептичного інтеграційного процесу, пов'язаного із запровадженням євро та вступом нових членів країн Центральної та Східної Європи, а також фінансово-економічною та діловою кризами, наслідком яких стало посилення централізації всередині неї та поширення «повзучої федералізації» посилення впливу сильних країн. Як результат розвитку цих тенденцій – посилення почуття національної гідності, страх перед втратою національної ідентичності та суверенітету національних держав.

Одним із проявів невдоволення цих тенденцій у розвитку ЄС стало виникненням цілого ряду нових політичних партій, які поділяли ці страхи та тривоги, а також враховуючи нові соціально-економічні реалії, які склалися в країнах, які складаються в країнах, як наслідок криз та політики ЄС щодо їх подолання [229]. У цей період у всіх просторах ЄС спостерігається бурхливий процес партогенезу. За оцінками дослідників, партійна система

ЄС поповнилася 69 новими політичними партіями. Більшість з них (понад 50) позиціювали себе як партії євроскептичного профілю – 39 із них представляли правий фланг основних політичних сил, що діяли у рамках консерватизму [377].

Саме в цей період виникають партії, які почнуть домінувати надалі не лише на національному рівні, а й впливати на європейську політику. Серед них «Брати Італії», лідер якої очолює сьогодні уряд країни, «АдН», «Йоббік», «Свобода та пряма демократія» в Чехії, «Народна партія – наша Словаччина». Одночасно з появою нових партій євроскептиків йде кардинальна перебудова старих партій цього профілю та посиленням їхнього впливу. Прикладом може бути Національний фронт М. Ле Пен у Франції «Ліга Півночі» в Італії.

Принципово новим на цьому етапі розвитку євроскептицизму як політичного явища стає прагнення партій-євроскептиків об'єднати свої зусилля та активно діяти на загальноєвропейському рівні з метою впливати на наднаціональний політичний процес. Ця тенденція простежується як у лівих, так і в євроскептиків правого спрямування. Представники «лівих» євроскептичних партій змогли 2004 р. домовитися про створення загальноєвропейської «лівої партії», критично налаштовану проти ЄС.

Так, у 2004 році вони створюють загальноєвропейську партію лівих. У 2006 році приймають програму, де чітко формулюють свої антиєвропейські позиції [380]. Пізніше партія включає групу екологів і створюють у ЄП фракцію «Європейське об'єднання лівих – ліво-зелені Півночі». Сьогодні вона включає 25 партій, як з країн членів ЄС, так і поза нею. За підсумками виборів до ЄП у 2009, 2014 роках партія відповідно набирала 4,7%, 6,22%, 7% [162]. За результатами виборів 2019 р. чисельність фракції становила склала 41 депутат [161].

Спроби об'єднатися у цей період роблять євроскептичні партії правого спрямування. У 2009 році ряд правих партій, що стоять на позиціях помірнього євроскептицизму, створили загальноєвропейську партію «Альянс

Європейських консерваторів і реформістів», а ЄП за підсумками виборів 2009, 2014 років свою фракцію – «Європейських консерваторів і реформаторів».

Партія ухвалила Рейкавінську Декларацію, де було відбито базовий принцип – віра у Європу незалежних держав [82]. За підсумками виборів 2014 р. партія увійшла до виконавчого органу ЄС. Сьогодні партія налічує у фракції 71 депутат, які представляють 24 партії із 21 країн. Для правих євроскептичних партій характерний високий рівень гетерогенності, який дозволяє їм об'єднуватися в єдине ціле [170]. Представники інших правих Євроскептиків на цьому етапі створюють ще дві європейські партії «Рух за Європу нації та свобод» та «Європа за свободу та пряму демократію». Обидві ці партії створюють свої фракції в ЄП за підсумками виборів у 2009 та 2014 роках.

Вибори 2014 р. стали переконливою демонстрацією успішного подолання євроскептиками статусу маргіналів на політичному небосхилі та започаткування процесу їх інституалізації як на загальноєвропейському, так і національному рівні, звільнення з периферії політичного простору та активного включення до боротьби за владу та мобілізацію свого електорату.

Так, за підсумками виборів у ЄП за євроскептиків у загальній сумі голосувала понад чверть усіх виборців. Доказом посилення євроскептичного настрою громадян є вихід у 2002 р. Ж. Ле Пенна у другий тур президентських виборів у Франції. Відмова громадян низки країн на референдумах увійти до зони євро та їх відмова від Загальноєвропейської Конституції. Провал референдумів щодо її прийняття у Франції та Нідерландах виразно продемонстрував, що значна частина громадян ЄС не поділяє напрямів, за якими має рухатися європейський євроінтеграційний процес.

Доказом цього стали подальші успіхи євроскептиків. Так «ДНП», «Істинні фіни», «Шведські демократи», партії євроскептиків у Греції, Швеції,

Чехії, Польщі, Італії набули статусу парламентських партій, низка з них була представлена в урядах своїх держав.

Процес зміцнення та розширення впливу євроскептицизму, його інституалізація ще інтенсивніше розвивався у період 2014 – 2019 років. Провідним фактором ініціювання прискорення цього процесу стала іміграційна криза і процес ісламізації, що особливо інтенсивно розвивається в країнах Західної Європи.

У цих умовах євроскептики, які завжди виступали проти іміграції принципу мультикультуралізму, позитивної дискримінації та толерантності, намагаючись змінити іміграційну політику ЄС та вжити жорстких заходів щодо обмеження іміграції, стали надзвичайно популярними в електорату, про що свідчили підсумки виборів усіх рівнів у 2014, 2015 – 2019 роках. Партія «АдН» із маргіналів трансформувалася у третю за впливом політичну силу в країні. В Італії євроскептики здобули переконливу перемогу на виборах до кожної палати парламенту, в 2018 році сформувавши уряд. Шведські демократи за підсумками виборів 2017 р. ставши третьою політичною силою, спровокувала політичну кризу в країні.

Принципово новою стала тенденція щодо використання риторики євроскептичних партій провідними національними партіями. Так, перехопивши тематику «Партії Свободи» Австрії, перемогу на виборах до парламенту здобув лідер «Народної партії». Аналогічна ситуація спостерігалася в Нідерландах, в Угорщині, де «Фідес» – партія В. Орбана практично повторила програму «Йоббіка». Продовжує зростати кількість партій, які критично сприймають ЄС як модель європейського інтеграційного процесу. Особливо необхідно наголосити на появі такої партії у 2019 році в Іспанії VOX («Голос») [388].

У цей період було створено цілу низку громадських структур, що виступали з антиєвропейських позицій. Серед них «Пегіда», організація, що виникла в Німеччині й набула поширення в Європі [146].

В Італії виник Рух 5 зірок, який пізніше трансформувався в політичну партію, в Іспанії – рух «Ми можемо», що став основою для євроскептичної партії «Подemos». У Польщі значною популярністю користувалася структура «Радіо Марії» тощо. Про зусилля впливу правих свідчили підсумки президентської компанії у Франції у 2017 році, з 11 претендентів 7 були євроскептики, а М. Лепен лідер Національного Фронту вийшла у другий тур президентських виборів [23]. Шоком для мейнстрімної політичної еліти стали результати референдуму про вихід Британії з ЄС. «Brexit» був із натхненням зустрітий усіма праворадикальними партіями на континенті [213]. Про посилення впливу євроскептиків свідчить укорінення його в офіційну сферу на рівні державної політики. Саме в цей період розпалилися суперечки між Польщею, Угорщиною з одного боку та ЄС – з іншого. Водночас Словаччина подала до суду ЄС з вимогою скасувати прийняту Брюсселем систему квотування іммігрантів. З такою позицією були солідарні усі країни Вишеградської групи. Показовими та результати громадської думки проводилися Євробарометром у цей період. У 2016 р. 32% угорців оцінювали ЄС негативно, у Словаччині таких було 34%, у Польщі – 27%, у Франції – 46%, Греції – 72% [339]. У цей період повністю закінчився процес укорінення євроскептицизму в політичному просторі ЄС. Праворадикальні партії – це «маргінальне політичне явище 90-х» трансформувалося у впливову політичну силу, здатну впливати на прийняття політичних рішень на всіх рівнях від місцевого до загальноєвропейського.

Сучасний етап розвитку євроскептицизму (з 2019 р. по теперішній час) проходить під впливом комплексу факторів: Covid-19 та його наслідки; кардинальні зміни у світовому порядку, зумовлені переходом української кризи у нову якість, пов'язану з агресією Росії проти України; успіхи, які досягли євроскептичні партії на попередньому етапі.

За допомогою виборів значна кількість євроскептичних партій змогла прийти у владу, що не могло не відбитися на програмних установах їхніх позицій, у тому числі щодо європейської інтеграції та ЄС як моделі

реалізації. Жорсткий євроскептицизм характерний для цілої низки партій («Національний Фронт», «Ліга», «Шведські Демократи», «ДНП», «Брати Італії») на попередніх етапах поступився місцем помірному. На наш погляд, це дозволило частині партій зміцнити свій вплив.

Опитування громадської думки також свідчить, що більшість громадян ЄС знову довіряють його інститутам і вірять, що їхній голос впливає на рішення, які приймаються в Брюсселі [322]. Після пандемії та кризи у відносинах ЄС і Росії, у більшості жителів країн об'єднання його імідж асоціюється з позитивом [394]. Про прагнення до європейської солідарності свідчить схвалення жителів Швеції та Фінляндії вступу їхніх країн до НАТО, а також підтримка санкційної політики ЄС щодо Росії [228].

Сьогодні більшість партій євроскептиків солідаризувала свої позиції з політикою ЄС та раціональними урядами щодо війни в Україні. Що повністю відповідає логіці та вписується в процес дерадикалізації, що чітко простежується в позиціях більшості партій правого спрямування, що раніше активно просували ідею про вихід з ЄС, на сучасному етапі від неї відмовилися. Євроскептицизм на цьому етапі розвитку, що домінує на європейському просторі – це відносно м'який його тип.

Серед найбільш впливових партій ідея виходу з ЄС присутня у програмних документах лише небагатьох з них. Це – «АдН» і ліві в Німеччині, «Пряма демократія і свобода» в Чехії, «Котлебовці» у Словаччині, частково партія «Нескорені у Франції».

Євроскептицизм, маючи загальні характеристики та тенденції у своєму розвитку, не можна розглядати як щось спільне для всього загальноєвропейського простору. Його природа, джерела та чинники формування багато в чому визначаються національними особливостями розвитку як окремих країн, так і регіональним виміром. Важливо враховувати для глибокого розуміння природи євроскептицизму особливості історичного розвитку, особливо процеси, пов'язані зі становленням державності, специфікою національної культури, менталітету. Останнім часом дослідники

наголошують на важливості розгляду проблеми євроскептицизму в контексті історичної пам'яті [165].

Дослідження джерел та літератури з проблем євроскептицизму дозволяє виділити регіональні особливості цього феномену в окремих регіонах ЄС. Ці особливості зумовлені низкою факторів, природа яких перш за все лежить у національних особливостях того чи іншого регіону, що сформувалися внаслідок його історичного розвитку.

Дослідження особливостей євроскептицизму у найпотужніших країнах ЄС, таких як Німеччина та Франція, має особливий науковий інтерес. Саме ці країни ініціювали розвиток інтеграційного процесу, а також грали домінуючу роль у визначенні його характеру, форм реалізації та напрямків. Аналіз розвитку євроскептицизму у цих країнах свідчить про кардинально діаметральні тенденції у розвитку феномена як політичного явища. Якщо Німеччина протягом усього періоду європейської інтеграції демонструвала один із найвищих рівнів її підтримки – на початку ХХІ ст. він становив понад 80% [338], то Франція посідає друге місце після Греції за кількістю євроскептиків і перше за значущістю євроскептицизму у політичному просторі країни [340]. Французькі євроскептики активно діють та впливають на загальноєвропейський політичний процес. Для Франції Єдина Європа давала можливість у новій формі реалізувати французьку національну ідею та забезпечити перевагу країни в новому об'єднанні. Своєю чергою, для Німеччини структура Єдиної Європи була єдиною альтернативою зруйнованій після Другої світової війни національній ідентичності та національним традиціям, можливістю увійти в європейську спільноту та позбавитись від образу «країни-вигнанця».

Для Німеччини (ФРН), переможеної країни, що пережила розкол нації та перебувала в глибокій економічній й політичній кризі, масовому психологічному стресі, інтеграція, на думку її тодішніх керівників, зокрема К. Аденауера, була тим рятівним колом, який давав можливість відродити демократичну суверенну процвітаючу державу, подолати важку трагічну

спадщину Другої світової війни і посісти гідне місце серед європейських народів. Не одна з націй так впевнено не вірила у великий проект Єдиної Європи і так тісно не пов'язувала своє майбутнє з ним, як німці. Вона була найбільш єврооптимістична країна Європи [341].

Німеччина розглядала свою участь у європейському інтеграційному процесі і як гарантію своєї безпеки в холодній війні. Європеїзм визначав суть зовнішньої та внутрішньої політики Німеччини. Політична еліта послідовно та системно проводила курс на поглиблення та розширення європейської інтеграції.

Об'єднання Німеччини якісно вплинуло на її роль в інтеграційному процесі та в Європі в цілому, перетворивши її на найбільшу за чисельністю населення (82 млн. осіб) країну на континенті. Це призвело до збільшення її впливу в усіх структурах ЄС. Якісно новий етап розвитку Німеччини як держави продемонстрував і процес перенесення столиці країни з Бонна до Берліна. На початок XXI ст. Німеччина вже мала найпотужніший економічний потенціал, її економіка відрізнялася високим ступенем стабільності, конкурентоспроможності [341].

Ставши провідною економікою серед країн членів ЄС, Німеччина виступала локомотивом економічної інтеграції та претендувала на роль політичного лідера в Європі. Після «Brexit» роль Німеччини ще більше зміцнилася. 20% бюджету ЄС – це був внесок ФРН, назад країна отримувала лише 10% [341]. В очах не лише німців, але й представників інших країн, політика Німеччини асоціювалася із ЄС.

Німеччина, зайнявши провідну позицію в ЄС, забезпечила своїм громадянам високий рівень і якість життя. Німецьке суспільство підтримувало курс на поглиблення федералістських засад, схваливши прийняття загальноєвропейської Конституції. Таке одностайне позитивне сприйняття участі країни у створенні Єдиної Європи багато в чому пояснюється особливостями німецького націоналізму, явища надзвичайно складного за своєю структурою. Більшість громадян Німеччини були

переконані в тому, що інтеграція дала можливість сформувати нове сприйняття Німеччини як демократичної країни, яка поважає та розвиває ціннісні принципи та орієнтири європейської цивілізації. Тому більшість німецького суспільства та політичної еліти не сумнівалися з приводу відповідності членства ЄС німецьким національним інтересам. У них не було підстав і потреб критично сприймати і оцінювати своє членство в ЄС. Противники європейської інтеграції до кінця ХХ – початку ХХІ ст. представляли собою маргінальні групи нацистського та неонацистського спрямування, з якими влада успішно боролася [325].

Ситуація починає змінюватися наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Критичне переосмислення значущості членства Німеччини в ЄС у цей період стає характерним для частини нової політичної еліти. На цей час в Німеччині відбулася зміна поколінь, у політику увійшли люди, що народилися після Другої світової війни, які не розуміли і не бажали нести відповідальність та каються за те, що вони не робили. Вони були переконані в тому, що Німеччина, будучи лідером ЄС, має право мати власні національні інтереси. У цьому контексті спочатку в науковому середовищі, а потім у політичному дискурсі з'явилася теза про адекватність ціни, яку сплачує Німеччина за свою участь в інтеграції, та результатів, які вона отримує [227].

Тригером зростання німецького євроскептицизму стала боргова криза, яка торкнулася єврозони. За оцінками експертів, головним рятувальником економік Греції, Італії, Іспанії стала Німеччина. Німеччина взяла на себе розробку антикризової стратегії щодо єврозони та її проблемних країн, насамперед Греції. Німеччина зробила найбільший внесок у створений Європейський фонд фінансової стабільності, крім того, вона виступила гарантом боргів проблемних країн, що різко збільшило фінансове навантаження на бюджет ФРН [325].

Фактично борги проблемних країн мали оплачуватися платниками податків Німеччини. Саме в цей період її громадяни почали замислюватися над тим, чи не надто велику ціну платить Німеччина за свою участь у ЄС. Ці

настрої підігрівалися ЗМІ, сторінки яких рясніли статтями, в яких країни Південної Європи звинувачувалися у ледарстві, підіймалося питання, чому німці повинні за них платити. Роздратування громадян Німеччини, почуття розчарування у своїх партнерах по ЄС посилювалося ще й тим, що замість очікуваної подяки у цей час почалося буквально політичне цькування А. Меркель за ті жорсткі заходи, які були запропоновані для виходу з кризи. Боргова криза спровокувала зростання «германофобії» не лише з боку жителів проблемних країн, а й серед лідерів країн-членів ЄС. З того часу «германофобія» всередині ЄС набирає обертів. Провідна роль в інтеграційному об'єднанні Німеччини викликає роздратування у низки європейських політиків. Німеччину звинувачують у германізації ЄС, спробі сформувати четвертий Рейх. Греки вважають Німеччину причиною своїх проблем, оцінюючи їх стосунки як відносини між господарем та рабом [227].

Сприятливим підґрунтям для проникнення євроскептицизму в німецьке суспільство стала відмова Німеччини від своєї національної валюти – марки, що стала вкрай болісною подією для німецького суспільства. Для німців марка була чимось більшим, ніж просто грошова одиниця. Вона була символом відродження німецької нації, її державності, об'єктом національної гордості. 30% німців виступали за збереження марки [325]. Для її захисту було створено низку громадських рухів «Ініціатива за німецьку марку», «Збережемо марку». Відмова від національної валюти стала потужним каталізатором процесу становлення євроскептицизму в Німеччині.

Вкрай негативно відмова від марки була зустрита в науковому середовищі, де також різко виступали проти плану «порятунку євро», ініційованого Німеччиною, та твердження А. Меркель про те, що втрата євро означає аварію Європи [182]. У 2010 році було створено економічний пленум, а у 2012 році його учасники створюють групу «Електоральна альтернатива», яка видає Маніфест, де різко виступає проти збереження зони євро та політики підтримки країн-боржників, яка підриває економічну основу ЄС [183]. Починається процес критичного осмислення окремих

складових, пов'язаних із членством у ЄС, у тому числі проблеми іммігрантів. У рамках громадянських ініціатив на місцевому рівні створюється ряд громадських структур, які протестують проти імміграційної політики ЄС: рух «За Кельн», «За Берлін», «За Німеччину», що діяли на місцевому рівні та низка інших аналогічних структур [227].

Все це заклало основу для інституціоналізації німецького євроскептицизму, яка завершилася створенням у 2013 році праворадикальної партії «Альтернатива для Німеччини», що сповідувала євроскептицизм м'якого типу. Сьогодні АдН є третьою політичною силою в країні за підсумками виборів до місцевих органів влади 2023 р. Її рейтинг перевищує 20%. Євроскептицизм представлений також на лівому фланзі у вигляді партії «Ліві» [227]. Також відбувається процес активного впровадження критичної оцінки діяльності ЄС на рівні громадянського суспільства. Прикладом може бути створення в Дрездені громадського руху «Пегіда», спрямованого проти іммігрантів та ісламізації, який набув загальноєвропейського рівня.

Таким чином, євроскептицизм у Німеччині інституалізувався набагато пізніше, ніж в інших країнах ЄС. Його політичними акторами на сьогодні є партії АдН та «Ліві», разом за них голосує четверта частина електорату. Однак німці як і раніше бачать себе тільки в рамках ЄС, довіряють Брюсселю і пов'язують з ним своє майбутнє. Антиєвропейська риторика практично відсутня в інших численних партіях Німеччини. Більшість німців солідаризуються сьогодні з політикою ЄС.

І хоча на тлі наростання кризових явищ у країні, пов'язаних із наслідками Covid-19 та російсько-українською війною, праві євроскептики розширюють свій вплив, Німеччина залишається країною єврооптимістів. У лютому 2023 р. 69% німців позитивно ставилися до ЄС. Тобто євроскептицизм у Німеччині не є політичним явищем, що домінує в політичному ландшафті країни.

Французький євроскептицизм у порівнянні з німецьким є складнішим явищем. Для Франції та французького суспільства ідея єдності Європи йде в

глибоке минуле та являється значним елементом суспільної свідомості й історичної пам'яті. Розуміння сутності французького євроскептицизму, його специфіки лежить у концепті французьких дослідників «Франція – це більше, ніж нація». Менталітет французької еліти завжди був спрямований на те, що Франція як держава може існувати лише за умови її домінування чи повної деградації [103].

Після Першої світової війни Франція намагалася реалізувати проєкт Єдиної Європи на основі концепту «Панєвропізму» та плану Бріана, але зазнала невдачі. Після Другої світової війни, ініціювавши з Німеччиною процес європейської інтеграції, Франція керувалася як економічними й політичними причинами, у тому числі прагненням повернути собі статус великої держави. Таким чином, включаючись у процес європейської інтеграції, французька політична еліта та частина суспільства пов'язували успіх проєкту з успіхом Франції, перетворенням її у могутню державу, гегемона континентальної Європи. Звідси – не бажання членства Британії, в якій де Голль бачив реального конкурента гегемонії.

Поряд із тими загальними причинами євроскептицизму, це явище у Франції має свої специфічні причини, що впливають з особливостей розвитку держави, менталітету нації, її історії. Участь Франції в інтеграційному процесі, з одного боку, дозволила їй модернізувати свою економіку, подолати повоєнну розруху, вже в 60-х роках ХХ ст. набути статусу ядерної держави і знову стати лідером на Європейському континенті. З іншого боку, Франція втратила повноту суверенітету, а у ХХІ ст. фактично поступилася своїми провідними позиціями в ЄС. Особливе невдоволення французького суспільства викликала фінансова тактика ЄС – Центральний європейський банк фактично повністю контролював фінанси країни. Це вкрай болісно сприймалося французьким суспільством, тому вимоги євроскептиків повернути франк і вийти із зони євро знаходили широку підтримку у значної частини населення країни, що дає можливість визначати

цю проблему як одним зі значущих чинників соціально-економічного плану, що впливає на поширення євроскептицизму [321].

Також французький євроскептицизм багато в чому є наслідком нового соціального розлому (в контексті концепції Ліпсета-Роккана) – між тими, хто виграв від глобалізації, та тими, хто від неї програв. Цей розлом у Франції проявляється більш рельєфно, ніж в інших країнах. Вперше його окреслив французький політичний географ К. Гіляно у 2004 році в своїй роботі «Атлас нових розломів у французькому суспільстві та Франції у 2014 році». Він доводить існування двох країн: Франція, яка більше виграла від глобалізації та європейської інтеграції, та Франція, яка від цих процесів програла (представлена середніми та малими містами, де основою населення є середній клас). Цей забутий елітами середній клас став соціальною основою протестного руху «жовтих жилетів» та соціальною базою для висхідного французького євроскептицизму [242].

Крім того, джерелом євроскептицизму у Франції є її минуле. Країна була метрополією, колоніальною імперією, участь в інтеграційному процесі Франція намагається використовувати для компенсації скорочення своєї ресурсної бази внаслідок втрати колоній та відродження свого статусу як глобального гравця та регіонального лідера. Ідея «Великої Франції» – це найважливіший генетичний код, який став не просто значущим й визначальним для сприйняття світу сьогоденного, мотивацій його політичних орієнтирів, але й чимось сакральним. Для французів їх минуле – це те, що є фундаментом їх національної ідентичності, яким вони захоплюються і пишаються [164].

На розвиток французького євроскептицизму вплинули також «голлізм» та сама особистість генерала де Голля. При Ш. де Голлі Франція брала активну участь у розвитку європейського інтеграційного процесу. При цьому він критикував ту модель об'єднання Європи, яку прагнули реалізувати Ж. Монне та Шуман. Для де Голля держава та нація були головними суб'єктами історичного процесу, а демократія може бути реалізована лише у

національних рамках. Для нього «Єдина Європа» – це не «Об'єднання вугілля та сталі», валют банків, фінансів, спільного ринку, а центр сили, центр тяжіння, «Європа батьківщин», у якій де Голль бачив Францію в якості лідера. Головний концепт генерала де Голля «Європа на службі націй, а не нації на службі Європи» був і залишається основним орієнтиром не тільки для більшості простих французів, але й для французької еліти. Французьке суспільство надто тремтливо ставиться до свого суверенітету, їх сприйняття держави та нації збігається переважно з позицією Ш. де Голля, яка наводилася вище. Звідси і його ставлення до інтеграції, до формування наднаціональних структур. Навіть під час референдуму про вступ до ЄС французьке суспільство продемонструвало свою поляризацію: 51% висловилися «за», 49% – були «проти» [321].

Особливість французького євроскептицизму – це наявність численних супротивників цьому процесу в особі різних політичних партій. Проблема євроінтеграції постійно перебувала у політичному та публічному дискурсі, викликаючи широку дискусію серед інтелектуальної еліти.

Характерною рисою французького євроскептицизму був його антиатлантизм. Так, за правління де Голля Франція вийшла з військових структур НАТО. Сьогодні ж вимоги виходу з Північноатлантичного альянсу чи його військової складової фактично є у програмах усіх партій євроскептичного спрямування.

Також до особливостей французького євроскептицизму слід віднести наявність в країні вже на початковому етапі чисельної опозиції. Противником розвитку інтеграційного процесу виступала Французька комуністична партія (за яку стабільно голосувало 25 – 28% виборців), на правому фланзі подібної позиції дотримувалися націоналістичні неофашистські структури, серед яких провідне становище зайняв «Національний фронт».

На початку 90-х рр. ХХ ст. для більшості французького суспільства було характерним відчуття глибокого розчарування участю держави у реалізації процесу європейської інтеграції. А у 2021 році лише 17%

французів вважало, що їхня країна відіграє ключову роль в ЄС, а близько 75% – що лідером ЄС являється Німеччина. Своє розчарування участю країни у процесі європейської інтеграції французьке суспільство продемонструвало двічі: у 1992 році на референдумі про вступ країни до ЄС, під час якого «за» проголосувало 50,8% виборців, та у 2005 році, коли французи проголосували проти ухвалення загальноєвропейської Конституції [321].

Для Франції особливу роль у поширенні євроскептицизму відіграв «Brexit», який активно обговорювався у всіх верствах французького суспільства. А проблема європейської інтеграції стала основною у політичних компаніях 2017, 2019 та 2022 років. У контексті членства Франції в ЄС політичні партії розглядають найбільш болючі точки економічного та політичного життя країни. Це проблеми безробіття, іммігрантів, ісламізації та тісно пов'язані з цим процеси – тероризм, втрата національного суверенітету та розмивання національної ідентичності. Якщо в інших країнах ЄС на першому місці серед проблем, що хвилюють громадян, було потепління клімату та пандемія, то французи зазначили пріоритетною проблему тероризму та імміграції [242].

Специфікою французького євроскептицизму є його широке проникнення у всі верстви суспільства. Особливо важливим є те, що носіями євроскептицизму у Франції є частина її інтелектуальної еліти, представники наукової спільноти, які виступають активно у публічному дискурсі, вносячи значний внесок у формування антиєвропейських настроїв у суспільстві. Прикладом може бути «Петиція» відомих професорів, спрямована владі країни у зв'язку з «Brexit», яка знайшла широкий резонанс у суспільстві [323].

Провідними акторами євроскептицизму є політичні партії. Як свідчить аналіз президентських кампаній 2017 та 2022 років та парламентських виборів, євроскептицизм, як елемент ідеології або як інструмент у боротьбі за мобілізацію електорату, був присутнім не лише у програмах антисистемних

опозиційних партій, а й великих партій. У 2017 році з 11 кандидатів у президенти 7 були євроскептиками. 2022 р. антиєвропейська риторика була характерна для республіканців у США [370]. Спектр політичних партій, які позиціюють себе як євроскептики у Франції, досить широкий: від ультраправих в особі «Національного Об'єднання» М. Ле Пен, яка двічі проходила у другий тур президентських виборів, до ультралівих в особі партії Ж.-Л. Меланшона. Євроскептицизм тих та інших еволюціонував від вимоги глобального перегляду договорів щодо можливого виходу з ЄС на основі проведення всенародного референдуму до обмеженого прагнення до виходу лише із зони євро та військової структури НАТО зі збереженням членства в ЄС, в умовах проведення глибоких реформ в структурі останнього. Вихід із ЄС сьогодні залишився на озброєнні лише невеликих партій маргінальних за своєю суттю [164].

На сьогодні французьке суспільство розколоте на сувереністів та глобалістів. Опитування, проведені в лютому 2020 р., свідчать про те, що для значної частини громадян ЄС вбачається як структура негативна, не здатна до ефективного управління, але при цьому за вихід з ЄС на загальному референдумі готові голосувати 31%, проти – понад 50%, при цьому понад 80% виступали за повернення державі функцій, переданих Брюсселю [165].

Яскраво виражену специфіку євроскептицизму демонструє в країнах Північної Європи. Про унікальність цього регіону в плані формування та ролі євроскептицизму говорить уже те, що Норвегія не є членом ЄС, а Данія та Швеція стали його членами на особливих умовах [134].

Північна Європа – це особливий регіон Європи та Євросоюзу, що включає 6 країн з населенням понад 27 мільйонів осіб і понад 2% світового ВВП. Північні країни, які довгий час вважалися глибокою периферією континенту, у ХХІ ст. увійшли до низки найбільш розвинених держав членів ЄС. Країни створили свою ідеальну модель суспільно-економічного розвитку (нордичний капіталізм, основою якого є держава загального процвітання). Це суспільство з сильною гуманітарною спрямованістю, найвищою мірою

соціального захисту громадян. Країни регіону маючи спільний ціннісний базис, етнокультурну та мовну близькість, ментально-психологічну спорідненість [283].

Скандинавські країни створили в 1954 році «Північну Раду», а потім у 1962 році підписали Гельсінську угоду, що створила базу для регіональної інтеграції, відкидаючи інтеграційні процеси, що йдуть в Європі. Навіть після вступу країн до ЄС, і активно інтегруючись до неї, в політичному дискурсі залишається популярною ідея поглиблення регіональної інтеграції як альтернативи ЄС, сутність якої зводиться до створення «Об'єднаної федерації Північних країн» (The United Nordic Federation). Цей проєкт досить популярний серед євроскептичних партій як лівого, так і правого спрямування [360].

Особливістю скандинавського євроскептицизму є солідаризована політика цих країн щодо ЄС, тісна взаємодія в рамках регіону на рівні політичних партій, особливо євроскептичного спрямування (приклад взаємодії «ДНП» та «Справжніх фінів» у питаннях боротьби з іммігрантами та ісламізацією).

Інтеграція країн у ЄС завжди не влаштовувала частину її політичної еліти, вихованої на основі скандинавського націоналізму, де пріоритетом є збереження та зміцнення національної держави та на міфі про винятковість та самобутність цього регіону від іншої Європи, що передбачає і свій шлях розвитку. Звідси поява політичних партій, які взяли євроскептицизм як найважливіший елемент своєї ідеології. Серед них провідна роль належить ДНП, «Справжнім фінам», «Шведським демократам», Партії прогресу у Норвегії. Три перші у початковий період своєї діяльності позиціювали «жорсткий євроскептицизм», виступаючи за вихід своїх країн з ЄС, але в ході боротьби за владу, ставши партіями влади, вони відмовилися від радикалізму щодо ідеї Європейської інтеграції взагалі та ЄС зокрема, перейшовши на позицію «м'якого євроскептицизму».

Сьогодні м'який євроскептицизм реалізують у своїй діяльності політичні партії як лівого, так і правого спрямування. Проте домінуючим є правий євроскептицизм «м'якого типу». Демонструючи досить високий рівень недовіри до інституцій ЄС, жителі північних країн вирізняються зворотнім щодо своїх національних урядів. Євроскептицизм північноєвропейських країн характеризується протиставленням регіону іншим країнам, особливо Південної, Центральної та Східної Європи, остання на їхню думку «не хочуть працювати, роблять борги», за які доводиться платити жителям півночі [360]. Загалом, критика бюджетної політики ЄС присутня не лише партіям, які зараховують себе до євроскептиків, але й зустрічається в риториці партій мейнстриму.

У зв'язку з новою геополітичною ситуацією, що складається в Європі та світі загалом (пов'язаною з російсько-українською війною), відбулося зрушення у суспільній свідомості, пов'язане зі зростанням кількості громадян налаштованих проєвропейським чином, які усвідомлюють необхідність солідаризуватися з Європою перед новими викликами, пов'язаними з політикою Росії. Звідси підтримка громадян Швеції та Фінляндії вступу їх країн до НАТО, а також схвалення данців у ході референдуму 2023 р. про приєднання країни до їхньої участі у реалізації Європейської політики оборони та безпеки.

Країни Центральної та Східної Європи стали членами ЄС у 2004 році. Це колишні члени соцтабору, що стали на шлях демократичного розвитку наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., що географічно та історично тісно пов'язані між собою. Євроскептицизм в цих країнах має яскраво виражену специфіку. Як і у випадку зі скандинавським, характерні риси східноєвропейського євроскептицизму пов'язані з особливостями історичного розвитку цих країн, зокрема, відсутністю власної державності в окремі періоди історії, входженням до складу соціалістичного табору. Ставши на шлях демократичних перетворень, країни бачили своє майбутнє в Єдиній Європі. Для більшості громадян і політичної еліти це було

повернення до свого історико-цивілізаційного коріння, до тих цінностей і життєдайного укладу, з яких вони були виключені в післявоєнний період.

Напередодні вступу цих країн у 2004 році громадяни та й частина політичної еліти переживали ейфорію, вважаючи, що членство в ЄС буде гарантією розв'язання складних соціально-економічних проблем, з якими стикалися країни та її громадяни на шляху демократичного транзиту. У середньому по регіону кількість тих, хто так думала, становила понад 60%. Вступ до ЄС більшістю громадян розглядався як можливість досягнення своїх національних інтересів [33].

Але процес адаптації нових членів до вимог ЄС виявився досить суперечливим. З одного боку, країни змогли модернізувати економіку, забезпечити свою безпеку. З іншого, частина суспільства не змогла знайти як пристосуватися до нових умов. Модернізація економіки призвела до панування транснаціональних компаній, підриваючи основи національного бізнесу, велика частка громадян змушена була шукати краще життя за межами своєї країни. Частина суспільства також відмовлялася сприймати неоліберальні цінності, що позиціювалися Брюсселем: ідеологія ЛГБТ, мультикультуралізм тощо [230]. Таким чином у країнах створювалися умови та йшло формування соціальної бази для політичних акторів, які виступають із критикою ЄС, що акцентували увагу на негативних наслідках членства країн в ЄС.

Процеси централізації, що посилювалися після підписання Лісабонського договору всередині ЄС, прагнення Брюсселя відігравати роль «політичного оператора», посилити і розширити сферу своїх повноважень завдяки маргіналізації суверенних прав та функцій держав країн-членів ЄС – призвели до того, що частина політичної еліти в країнах ЦСЄ побачила у цьому загрозу своїм національним інтересам та стали на шлях перебудови економічної та політичної системи своїх держав [231].

Звідси, на наш погляд, випливає така особливість євроскептицизму країн ЦСЄ, як його потужний прояв на офіційному рівні, євроскептицизм

стає елементом внутрішньої та зовнішньої політики у цих державах. Глашатаєм євроскептицизму виступив В. Клаус, який жорстко критикував ЄС, вважав, що розвиток інтеграційного процесу в тому напрямку, в якому він розвивається, призведе Чехію до втрати державності та перетворення її в одну з провінцій ЄС [232].

Каталізатором виходу євроскептицизму на офіційний рівень стала міграційна криза, під час якої країни жорстко виступили проти міграційної політики ЄС. Першим заявив про відмову приймати іммігрантів лідер Угорщини В. Орбан. Згодом невдоволені виступили єдиним фронтом, солідаризувавши свої позиції та відмовившись приймати іммігрантів. Лідер Словаччини подав на ЄС до суду, вимагаючи скасування квотування іммігрантів. Це започаткувало відкритий конфлікт між ЄС, з одного боку, Угорщиною та Польщею – з іншого, які ухвалили низку законів, що суперечать законодавству ЄС.

Найбільш послідовно виступає з критикою ЄС В. Орбан. Його позиція отримала назву «орбанізм» як вияв євроскептицизму на державному рівні (це поняття увійшло як у політичний дискурс, так і політичну практику), під яким розуміється один із напрямків євроскептицизму, при якому використовуються політичні настанови, що включають використання антиєвропейських настроїв, табулювання націоналістичної, популістської, шовіністської та ксенофобської риторики. Дехто з дослідників «орбанізм» як тренд, пов'язаний з пріоритетним захистом національних інтересів, неприйняттям загальнолюдських цінностей, а також критикою цілої низки напрямків політики ЄС та діяльності його інститутів. «Орбанізм» не відкидає саму ідею європейського інтеграційного процесу, але послідовно виступає за здійснення глибоких реформ ЄС та формування нової моделі його реалізації, демонструючи помірно-м'який, компромісний його варіант.

Сьогодні в країнах цього регіону діють понад 38 популістських партій, представлених як на правому, так і на лівому фланзі. Деякі з них міцно включені в партійно-політичну систему своїх країн, засідаючи в їхніх

парламентах. Частина з цих партій позиціують себе як жорсткі євроскептики – це Ліга польських сімей «Кукіз» у Польщі, «Свобода та пряма демократія» та «Комуністична партія Чехії та Моравії» у Чехії, «Котлебівці» у Словаччині [14].

Разом із тим, на наш погляд, особливістю для цього регіону є те, що у більшості громадян, як і раніше, домінує сприйняття ЄС, як спосіб повернення до своїх витоків і своє майбутнє вони пов'язують із цією структурою. Більш того, за умов війни в Україні чітко простежується тенденція солідаризації громадян з ЄС, за опитуваннями у 2022 році понад 60% жителів регіону пов'язували своє життя із ЄС [48].

Таким чином регіон демонструє унікальну особливість, коли рівень євроскептицизму політичних еліт вищий, ніж їх електорату. Особливо такий розрив характерний для Польщі [348]. Характерною рисою євроскептицизму цього регіону являється яскраво виражений націоналізм. На відміну від скандинавського та західноєвропейського націоналізму, де превалує громадянський підхід до розуміння нації, в Центральній та Східній Європі націоналізм ґрунтується на розумінні нації як єдиної біологічної спільності та духовно-культурної єдності. Звідси не лише повне відторгнення іммігрантів-мусульман, а й протистояння «іншим» (роми, угорці в Румунії та Словаччині) в середині держави [118]. В рамках східноєвропейського євроскептицизму протистояння мультикультуралізму спрямоване не лише проти іммігрантів, але й проти всіх, хто не належить до титульної нації.

Націоналізм країн цього регіону має ще одну характерну рису, це вимога, пов'язана з поверненням їм їх історичних територій для возз'єднання нації. Особливо це актуально для євроскептицизму Угорщини, Польщі, які претендують на територію сусідніх країн, населених угорцями та поляками. Євроскептики Румунії відкрито себе позиціонують як прихильники «Великої Румунії». Вступаючи до ЄС, зокрема, угорці, сподівалися, що в його рамках процес об'єднання зможе бути вирішений. Однак ЄС зайняв нейтральну

позицію щодо цієї проблеми, воліючи не втручатися навіть тоді, коли виникали конфлікти між сторонами.

Даючи характеристику східноєвропейського євроскептицизму, низка дослідників вказують на його периферійний характер. Можливо, що на початковому етапі його становлення ця оцінка була виправдана. Але сьогодні, коли вплив на ЄС країн ЦСЄ зростає, євроскептицизм став елементом державної політики внаслідок приходу до влади політичних акторів (партій), які усвідомили необхідність захисту своїх інтересів, які не враховувалися повною мірою у діяльності об'єднання. Євроскептицизм у країнах регіону широко представлений як у громадській сфері, і у діяльності численних партій.

Країни Південної Європи, насамперед Греція, Італія, Іспанія, Португалія, сьогодні є головним проблемним регіоном у ЄС, його «Ахіллесовою п'ятою». У момент свого включення до процесу європейської інтеграції вони демонстрували найвищий рівень підтримки – в середньому за регіоном понад 70%. Крім прагнення подолати розрив у розвитку з розвиненими країнами Європи, всі ці країни мали ще одну причину прагнути стати членами Єдиної Європи – членство в ЄС було для них символом повного розриву з фашистським минулим, гарантією того, що воно ніколи не повернеться. Участь у європейському інтеграційному процесі давала можливість цим країнам повернутися до європейської та світової політики як рівноправних членів міжнародної спільноти [390].

До 2004 р. країни Південної Європи були основними одержувачами потужної фінансової підтримки з боку структурних фондів ЄС, завдяки цьому вони досить успішно модернізували свою економіку, адаптуючи її до вимог ЄС. Це дозволило країнам стати учасниками єврозони, відмовившись від своєї національної валюти. Більшість громадян і практично вся політична еліта схвалила цей крок, спрямований на поглиблення інтеграції у рамках ЄС. Вступ до ЄС у 2004 році нових членів переорієнтував фінансові потоки у напрямку країн Центральної та Східної Європи, різко скоротивши дотації

країнам Південного регіону. До того ж глобальна фінансово-економічна криза 2008-2009 років найбільш вдарив саме по цьому регіону, поставивши країни на межу виживання. Масове безробіття, особливо серед молоді, коливалося в межах від 30% до 50% [368].

Боргова криза поставила південноєвропейські країни на межу дефолту. Найгірша ситуація була у Греції – її борг становив 182% ВВП, 132% ВВП Італії, 128% Іспанії, 90% Португалії. Дефолт Греції загрожував катастрофічним наслідком усій Єврозоні. Німеччина виступила ініціатором створення плану виходу із кризи, який передбачав підписання Пакту Стабільності та створення фонду стабільного розвитку. Греція та інші країни отримали фінансову підтримку та мали реалізувати програму жорсткої економії. Брюссель отримував право жорстко контролювати виконання параметрів бюджету національних держав, обумовлених Маастрихтською угодою [249].

Реалізація програми жорсткої економії різко знизила якість життя, доходи населення, різко збільшивши розрив між країнами регіону та іншими членами ЄС, так, якщо в середньому по ЄС ВВП на душу населення становив понад 10000 доларів, то в 2015 році цей показник для досліджуваних країн був у рази менше. Ряд дослідників вважають, що саме в цей період розпочався процес політизації інтеграції, пов'язаний із поворотом як у суспільній свідомості, так і частини політичної еліти у своїх оцінках членства їхніх країн у ЄС [249]. Опитування громадської думки показали вже у 2014 році зростання недовіри до інститутів ЄС і економічної політики, яку він проводить. В Італії відбувається розкол суспільства – 43% оцінюють членство в ЄС негативно, а 47% позитивно, у Греції – 72% негативно, Іспанії – 36% негативно [339].

Саме в цей період євроскептицизм у країнах південного регіону набуває антинімецького забарвлення. Політика ЄС персоніфікувалася з А. Меркель, в якій громадська думка бачила головного ворога, причину своїх нещасть. У Греції 62% населення проголосували проти політики жорсткої

економії, але це для ЄС нічого не означало. Після міграційної кризи політика А. Меркель надала нового імпульсу зростанню антинімецьких настроїв, де Німеччина та її лідер асоціювався з ЄС та його політикою. Крім того, країни Південної Європи виявилися географічно першими територіями, куди потрапляли іммігранти зі Сходу та Африки, переважно мусульмани. Проблема іммігрантів стала у мешканців регіону тісно пов'язуватись із проблемою безпеки. Іммігрантофобія та ісламофобія в країнах регіону, особливо в Італії, виявилася на порядок вище, ніж у середньому по ЄС. Що також можна віднести до особливостей євроскептицизму в регіоні.

Найважчими для південного регіону виявилися і наслідки пандемії. В Іспанії падіння ВВП склало понад 5,2%, країна втратила понад 900 000 робочих місць. Багато в чому це було спровоковано жорсткими заходами коаліційного уряду П. Санчеса [383]. І хоча Іспанія стала другою за розмірами допомоги з боку ЄС у рамках його програми «Наступне покоління ЄС», яка передбачає виділення 750 мільярдів євро для подолання наслідків Covid-19, частина суспільства була незадоволена рівнем європейської солідарності під час пандемії. В Італії, в якій Covid-19 забрав десятки тисяч життів та яка отримала відмову від європейських чиновників на прохання про допомогу, також різко зріс рівень негативного ставлення до ЄС. У 2020 році недовіру до ЄС та негативне сприйняття його інститутів демонстрували понад 50% громадян Італії, Греції, Іспанії [337].

Все це створювало сприятливі умови для перегляду та критичного осмислення членства країни в ЄС як серед громадян, так і серед політичної еліти. Проявом цього процесу стало створення в цей період громадських структур, які потім трансформувалися в політичні партії євроскептичного спрямування. В Іспанії такою структурою став вуличний протестний «Рух 15 травня» або «Рух обурених», що став основою партії Подемос, в Італії «Рух п'яти зірок», що так само трансформувалася в політичну партію, яка зуміла мобілізувати, використовуючи потенціал євроскептицизму, електорат і за підсумками виборів 2018 р. увійшла до коаліції з праворадикальною партією

Лігою і сформувала уряд, а після виходу Ліги з коаліції знайшла собі союзника в особі Демократичної партії. У Греції євроскептики лівого флангу, які позиціювали себе як жорсткі антиєвропеїсти в особі партії «Сіріза», перебували при владі з 2015 по 2019 роки.

І якщо ліворадикальні партії євроскептиків втрачають свій електорат, переходячи з лідерів політичного процесу на його периферії, євроскептики правого флангу зміцнюють свої позиції на політичному олімпі. В Італії вони сформували уряд на чолі з лідером партії «Брати Італії», вигравши вибори до парламенту 2022 р. Міцно утримує своє третє місце у партійному рейтингу нова партія праворадикального флангу «Голос» в Іспанії. Це продемонстрували липневі вибори 2023 р. Успішно подолала парламентський бар'єр щойно створена ультраправа партія «Спартанці». «Ліга Сальвіні» поступившись «Братам Італії», посідає другу позицію в партійному рейтингу.

Усі зазначені партії також продовжили курс на дерадикалізацію своїх позицій, розпочатий ними ще у 2018 – 2019 роках. І якщо дерадикалізація лівих партій призвела до поразки на цьому етапі розвитку, то праворадикальних партій цей шлях виявився успішним. Правий і лівий євроскептицизм, що знаходився в певній рівновазі на цьому етапі розвитку регіону, чітко окреслив тенденцію домінування правого євроскептицизму в політичному просторі регіону. Праворадикальні партії присутні на всіх рівнях законодавчої та виконавчої влади.

Висновки до розділу 2

Найважливішим фактором, що створює живильне середовище для євроскептицизму всіх його типів та форм реалізації, став процес трансформації суспільної свідомості громадян ЄС. XXI ст. стало періодом, який характеризується високим рівнем турбулентності та необхідністю подолання низки серйозних криз, які, як нами було показано вище, вплинули

на переформатування всіх елементів суспільної свідомості, пов'язаних із переосмисленням життєвих цінностей. Почало змінюватися ставлення до глобалізації. ЄС виступав активним автором просування інтеграційних процесів. У той же час у значної частини населення починає зникати точка опори, вони втрачають стабільність, досягнутий рівень соціально-економічного добробуту. З'являється бажання і прагнення повернутися до свого національного коріння, що веде до сприйняття ЄС як структури, що несе за це відповідальність, і, отже, у громадян формується негативне сприйняття Союзу.

Крім того, у ХХІ столітті відбулася зміна поколінь. У політичне життя вступило покоління, яке не сприймає досягнення інтеграції, такі як створення єдиного економічного простору, свободу пересування тощо. Вони це сприймають як зрозуміле і оцінюють ЄС прагматично, в контексті ефективності його конкретної діяльності сьогодні. А підтримка ними Євросоюзу залежить, з одного боку, від обсягу благ, які населення може отримати, а з іншого боку від того, наскільки існує можливість реалізувати себе і повноцінно відчувати свою національну ідентичність.

На відміну від попереднього століття, у ХХІ ст. на перше місце часто виходять не проблеми, пов'язані з матеріальним добробутом, а питання, пов'язані з національними цінностями, самобутністю свого регіону, збереженням національного суверенітету, безпекою своєї сім'ї, збереженням довкілля. Все більший вплив на мотивацію виборця має його особисте сприйняття значущості проблем, що необхідно розв'язати для забезпечення його добробуту. Зазвичай, це можуть бути локальні проблеми, або, з погляду системних партій, малозначущі, якщо їх розглядати в масштабах держави, тим більше в рамках ЄС. Все це мотивує потяг електорату до антисистемних популістських чи націоналістичних політичних сил, які постають як «символи останньої надії». Більшість цих партій – це євроскептики різного типу. Ця тенденція виявилася у ході виборчого циклу 2009 – 2014 рр., коли євроскептики увійшли до складу Європарламенту, та закріпилася у ході

виборчого циклу 2015 – 2020 рр. За його підсумками євроскептики зміцнили свої позиції на наднаціональному рівні, збільшивши свою присутність у Європарламенті, і на національному рівні, де ціла низка партій євроскептиків опинилися при владі або увійшли до парламенту («Рух п'яти зірок» та «Ліга» в Італії, «VOX» та «Подemos» в Іспанії, «АдН» у ФРН, «ПіС» у Польщі, «Фідес» та «Йоббік» в Угорщині, Народна партія Данії, «Справжні фіни», «Австрійська партія Свободи» та «Партія свободи» у Нідерландах.

Понад це, риторика партій євроскептиків, їх гасла, пов'язані з вимогами реформ у ЄС, були взяті на озброєння рядом партій мейнстріму, що дало їм успіх на виборах. Таке явище можна було спостерігати у виборчій риторичі Е. Макрона та його партії «Вперед, Республіка», Народної партії Австрії, Народної партії «За свободу і демократію» в Нідерландах, партії «Венстре» в Данії.

Таким чином, комплекс внутрішніх чинників, пов'язаний з наслідками як недосконалості самого концепту інтеграції, її моделі, що реалізується сьогодні, яка повністю вичерпала себе, так і з проявами неефективності політики ЄС, наростанням внутрішніх суперечностей, причини яких лежать у різноманітності учасників об'єднання, відсутності загальноєвропейської ідентичності, сформувані яку Брюссель не зміг.

РОЗДІЛ 3.

ПРОБЛЕМА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ДОКТРИНАХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ПАРТІЙ

3.1. Особливості євроскептицизму праворадикальних партій в країнах, що стояли у витоків євроінтеграційного процесу

З метою виявлення загальних закономірностей та національних особливостей антиєвропейської спрямованості праворадикальних партій, їх аналіз реалізується у межах структури, критеріями якої є географічна соціально-економічна, культурна близькість країн, де діють партії. Для цього в рамках нашого дослідження ми виділили два блоки країн, в межах яких аналізували особливості розвитку ідей євроскептицизму.

По-перше, це євроскептицизм в країнах, які стояли біля витоків європейського інтеграційного процесу та чий тандем уможливив реалізацію ідеї створення Єдиної Європи – Франція та Німеччина.

По-друге, це євроскептицизм в країнах, що відносяться до трьох специфічних за своїми характеристиками регіонів Європи – Південна Європа, Північна Європа, Центральна та Східна Європа.

Під час аналізу програм ми виходили, по-перше, з того, що програма означає виклад змісту та цілей діяльності політичних партій. Програма зазвичай – це результат колективної творчості.

По-друге, програма відображає не тільки цілі та завдання партії, але й способи їх вирішення, включаючи теми, що розгортаються в політичному дискурсі, наповнюючи його змістом і сенсом.

По-третє, програма партії є найважливішою ідентифікаційною ознакою партії, так само як і найменування, символи, а також виходить з того, що вона є основним теоретичним та керівним документом партії, в якому

формується світоглядні та ідеологічні установки. При цьому важливо розглядати її як самостійний текст, який функціонує в рамках політичного дискурсу, на основі якого створюються інформаційні листи партії, тексти виступів її лідерів.

Програми функціонують на різних рівнях виборів. У цьому контексті необхідно виділяти передвиборчі програми, які формуються під конкретні вибори. При цьому ми виходимо з того, що аналіз програми передбачає розгляд її в контексті загальної системи політичних комунікацій, у рамках якої вона реалізує низку функцій. Це – інформаційну, оцінну, регулятивну та впливову.

Програма визнана конвертувати цілі партії, її політичні орієнтації та цінності у форму тексту, який має залучити прихильників, мотивувати громадян до конкретних дій, у ході виборних компаній віддати голос за партію. Тому програма має відповідати певному текстуальному оформленню, яке передбачало б переконувати не тільки фактами, але й нести потужний емоційний потенціал, здатний впливати на почуття й емоції адресата. Що передбачає використання мови символів, образів, звернення до яскравих і значних сторінок історичної пам'яті та історичної свідомості, пов'язуючи їх із сучасною реальністю та майбутнім, якими вона бачиться для партії.

Французький «Національний фронт» (з 2018 р. «Національне об'єднання») є найстарішою партією праворадикального спрямування та визнаним лідером правого радикалізму в Європі – 2022 р. партія відсвяткувала свій 50-річний ювілей. Вона пройшла тривалий шлях перш ніж стала провідною політичною силою країни. На виборах 1973 р. за неї проголосувало менше ніж 1% французів, а вже на президентських виборах 2002 р. лідер «Національного фронту» Ж. Ле Пен проходить у другий тур. Якщо у 1996 р. 75% французів вважали цю партію загрозою для демократії, то у 2018 р. таких було лише близько 40% [102]. Імідж партії, особливо на початку її становлення та розвитку, асоціювався з расизмом, ксенофобією, ісламофобією та навіть фашизмом [256].

У розвитку «Національного фронту» можна визначити кілька етапів: 1972 – 2011 роки (період лідерства Ж. Ле Пена), 2012-2018 роки (лідерство Марін Ле Пен, яка взяла курс на дедемонізацію партії), з 2018 р. по теперішній час (період кардинального ребрендингу партії, у тому числі зміна назви партії на «Національне об'єднання»).

У 1980-1990 роках «Національний фронт» позитивно сприймав ідею європейської інтеграції та участь у ній Франції, однак на початку XXI ст. ця позиція кардинально змінилася. В рамках президентської кампанії 2002 р. Жан-Марі Ле Пен висунув вимоги щодо виходу з ЄС, із зони євро, повернення національної валюти, закриття кордонів [181]. У новій програмі, прийнятій у 2004 р., партія наголошувала, що «постійне розширення ЄС веде до зникнення держав-націй» (в контексті розширення ЄС на схід) [307]. Ключовим пунктом програми була протидія проекту Конституції ЄС, ухвалення якої стояло на порядку денному. «Національний фронт» розгорнув широку антиконституційну організацію, провал Конституції у Франції відбувся багато у чому саме завдяки цим діям. Партія пропонувала здійснювати взаємодії на рівні національних держав та залишити за кожною державою право вибору рівня та сфер інтеграції, виступала проти розширення ЄС завдяки країнам Центральної Європи та входження до ЄС Туреччини [307].

Проблема інтеграції стала однією з основних у дискурсі партії з приходом нового лідера – Марін Ле Пен, яка змінила на посту свого батька. Нова програма партії, ухвалена у 2012 році, демонструвала жорстку позицію щодо проблеми участі Франції в ЄС. На цьому етапі євроскептицизм став найважливішим елементом ідеології: в програмі жорстко критикувалися практично всі напрямки політики Брюсселя (виступали за пріоритет національного законодавства над європейським, повернення до франка, проведення референдуму про членство в ЄС [175]. Відповідно до розглянутих нами типологій його можна віднести до жорсткого євроскептицизму, ідеологічного та стратегічного.

М. Ле Пен вже в цей період зробить спробу здійснити ребрендинг партії: дистанціюватися від радикалізму та часом неофашизму, який виявлявся у висловлюваннях членів партії. М. Ле Пен стала жорстко припиняти подібні висловлювання, виключаючи представників партії, які їх допускали, зі своїх лав (у тому числі з партії було виключено її батька Жана-Марі Ле Пена) [173]. Розгортається активна діяльність, спрямована на завоювання електорату, зміцнення впливу партії не тільки в країні, а й у рамках ЄС. На муніципальних виборах 2014 р. у 12 містах мерами стають представники «Національного фронту», на виборах до Європейського парламенту партія отримує 24,86% голосів та 24 мандати, створивши фракцію «Європа націй та свобод», яка об'єднала найбільш радикальних євроскептиків у Європарламенті. З метою завоювання електорату та формування нового іміджу партії запускаються тематичні платформи, які мають на меті розробку партійних ініціатив, гаслом яких стає «51% у другому турі», натякаючи на перемогу на президентських виборах у Франції у 2017 році.

У 2014-2016 роках Франція стикається з низкою викликів, які різко підвищують рівень напруженості в суспільстві, змінюючи суспільні настрої. Серія терористичних атак 2015-2016 років актуалізувала проблему безпеки, що тісно пов'язана з проблемами імміграції та ісламізації. Дана проблематика, яка певним чином і раніше знаходила відображення в програмах партії, різко актуалізується і політизується, перейшовши у розряд ключових у партійній риторичі. М. Ле Пен виступає зі зверненням до нації, де закликає до повного знищення ісламського фундаменталізму, припинення діяльності ісламських організацій та радикальних мечетей, заборони проповідей не французькою мовою, депортації осіб, які проповідують радикальний іслам, відновлення національних кордонів та контролю над ними [286].

8 лютого 2016 р. М. Ле Пен офіційно оголосила про свій намір вступити у боротьбу за пост президента у 2017 році, заявивши, що у цій

боротьбі вона спиратиметься на ідеї патріотизму та євроскептицизму. Передвиборча програма вирізнялася глибокою опрацьованістю зазначених у ній тем, змістовністю, аргументованістю озвучених вимог та пропозицій. М. Ле Пен чітко сформулювала 144 обіцянки, які вона виконає у разі своєї перемоги, серед яких була у тому числі обіцянка переосмислити ставлення Франції до ЄС у політичній, економічній та інших сферах. І хоча в риторичі М. Ле Пен щодо ЄС звучали так само радикальні, жорсткі твердження («ЄС – це СРСР», «ЄС – це в'язниця народів»), однак сама програма відрізнялася м'якшою тональністю. Ключовою ідеєю виступала ідея відновлення незалежності та національного суверенітету Франції – законодавчого, валютно-фінансового, економічного, політичного, культурного. Відмовившись від концепції негайного розриву договорів з ЄС, М. Ле Пен пропонує почати переговорний процес та організувати референдум щодо виходу Франції з ЄС та зони євро, чітко формулюючи вимогу виходу з зони Шенгену, відновлення національних кордонів з жорстким контролем над ними. Наголошувалося на необхідності посилення ролі держави у всіх сферах життя суспільства, що природно суперечило та унеможлиблювалось в рамках членства в ЄС [74].

Також програма М. Ле Пен передбачала реалізацію радикальної антимиграційної політики: унеможливлення натуралізації нелегальних іммігрантів, скорочення легальної імміграції до 10 тисяч на рік, скасування права подвійного громадянства. Жорсткі заходи Ле Пен пропонувала запровадити проти радикального ісламу, ісламістів: закриття мечетей, будь-яких ісламських організацій, пов'язаних з ісламістами, боротьба з джихадистськими осередками, позбавлення права на громадянство осіб, викритих у зв'язку з подібними організаціями [74].

Зберегли актуальність і проблеми національної ідентичності та розвитку великої французької культури, які були пріоритетними від дня утворення партії. Національна ідентичність сприймалася як найважливіший засіб боротьби з ісламом. Програма вступала в протистояння ціннісним

орієнтирам ЄС, виступаючи проти одностатевих шлюбів, ідеології ЛГБТ, мультикультуралізму, захищаючи традиційні християнські цінності та національні традиції та звичаї [74]. За підсумками президентських виборів Ле Пен проходить у другий тур, де програє Е. Макрону.

Виборча компанія 2017 р. стала знаковою не лише для «Національного фронту», який зміцнив свої позиції у політичному просторі країни, а й в цілому для Франції. Вибори продемонстрували зрушення французького суспільства праворуч та розчарування традиційними для Франції партіями мейнстриму – соціалістами та республіканцями.

Після президентських виборів у 2017 році, які М. Ле Пен оцінювала як поразку, партія фактично провалює вибори до Національних зборів, отримавши лише 8 депутатських мандатів. У цих умовах М. Ле Пен, продовжила курс на ребрендинг партії. Вона ініціювала прийняття нового Статуту партії, перегляд та корекцію програмних установок, зміну партійної назви з «Національного фронту» на «Національне об'єднання». Цей крок М. Ле Пен мав глибокий політичний, асоціативний та ідеологічний сенс: «Фронт» означав позасистемність партії, її протистояння партіям мейнстриму і звучав войовничо, а нова назва «об'єднання» була нейтральною, наголошуючи на готовності партії стати частиною політичної системи Франції [130].

Оновлені політичні орієнтації також передбачали зсув до «центру», демонстрацію поміркованості та респектабельності, тобто закріплення статусу правоцентристської партії. Реалізуючи цю реформу, М. Ле Пен мала низку цілей: розширення електорату партії через відмову від найбільш «одіозних» позицій партії – антиісламізму та антисемітизму; забезпечення приходу до влади шляхом пошуку нових союзників [130]. У результаті «Національне об'єднання» йде на вибори до Європарламенту у 2019 році з кардинально зміненою програмою: пріоритетом також стала соціально-економічна тематика – партія запропонувала реалізацію цілого комплексу заходів щодо поліпшення матеріального становища французьких

громадян [284]. Різко змінилася антимиграційна спрямованість програми у бік пом'якшення позицій [327]. Також визнається помилковим заперечення ідеї європейської інтеграції, яке партія демонструвала протягом тривалого часу. Якщо у 2017 році Ле Пен закликала до «фрекситу», із задоволенням зустріла «Брекзит», то на виборах 2019 р. цей пункт був відсутнім: наголошується на необхідності не виходити з ЄС, а реформувати його з середини [163]. І в програмі загалом розкриваються напрями реформування ЄС: скасування Європейської комісії, передача законодавчої влади лише Європейській Раді, що має підвищити роль національних держав; реформування Європейського центрального банку з метою обмеження його функцій та можливостей втручатися у діяльність національних банків [260].

Партія відмовляється і від вимоги виходу Франції з НАТО, взявши на озброєння позицію Генерала Де Голля – вихід лише із військової структури НАТО, зберігаючи союзницькі відносини із США. «Національне об'єднання» також виступає проти ідеї Макрона щодо створення єдиної європейської армії та проти будь-якої військової співпраці в рамках інститутів ЄС: «Військова співпраця має реалізовуватися між суверенними державами» [242].

Таким чином, аналіз програмних установок «Національного об'єднання» в рамках виборчої кампанії до Європарламенту 2019 р. свідчить про те, що змінився не лише зовнішній імідж партії, але й відбулася трансформація партійної платформи. Зберігаючи свій євроскептичний профіль, партія відмовилася від радикального євроскептицизму на користь його більш поміркованого типу. Це мало успіх: разом із невеликою «Народні праві» «Національне об'єднання» отримало 23,4% голосів та 23 мандати, посівши перше місце серед політичних партій Франції.

У 2020 – 2021 роках країна зітнулася з новим викликом – Covid-19. Пандемія у Франції сильно вплинула на розвиток політичних процесів, у тому числі відобразилася на партійній системі, суспільній свідомості та настроях громадян [125]. У цей час Франція остаточно перестала бути

гомогенною нацією, а перетворилася на конгломерат соціальних груп, що живуть на одній території, але не відчують себе єдиним цілим [103]. Значна частина населення Франції зіткнулася з погіршенням свого матеріального становища, йшов активно процес «розмивання» середнього класу. Суспільство перебувало у стані соціального песимізму, який відзначали 78% французів [119].

На президентських виборах 2022 р. М. Ле Пен знову продемонструвала свою «пластичність» та вміння реагувати на настрої електорату [268]. Передвиборча програма 2022 р. була амбітною та відображала всі «больові точки» французького суспільства, глибоко розкриваючи їх причини та суть. «П'ятиріччя Макрона» М. Ле Пен оцінювала як «втрачене п'ятиріччя» для країни та презентувала власні кроки щодо виправлення «помилки» («22 кроки») [77].

Насамперед передбачався широкий комплекс заходів, спрямований на поліпшення матеріального становища громадян Франції від студентів до пенсіонерів, пов'язаний зі зростанням купівельної спроможності, зниження податків, пенсійного віку, захисту французького бізнесу, посилення протекціонізму [77]. Тобто, М. Ле Пен перехопила ініціативу лівих партій. У контексті розв'язання імміграційної проблеми пропонувалося провести референдум, пов'язаний із прийняттям нового жорсткішого імміграційного законодавства. Іммігрантську проблему партія як і раніше пов'язує з проблемою безпеки, наголошує на необхідності закриття кордонів та захисту національного суверенітету. Водночас тональність усіх пропозицій має поміркований характер.

Європейська тематика також була представлена у програмі, але не як пріоритетна. Фактично, цей розділ повторює позиції партії, озвучені під час виборів 2019 р.: реформування ЄС, зниження розміру бюджету ЄС та внеску Франції до нього, визнання верховенства національного законодавства над загальноєвропейським. Основний акцент робився на досягнення суверенітету

країни в рамках Єдиної Європи, відносини з ЄС мають будуватися на основі національної пріоритетності [268].

Програма М.Ле Пен, її риторика та стиль ведення компанії, відзначалися відсутністю радикалізму та агресії у виступах [172], а вона сама асоціювалася у частини суспільства з образом сильної особистості, потреба у якій у французького суспільства була досить велика («новий де Голль»). Емоційний вплив на виборця здійснювало широке використання М. Ле Пен сакрального для французів поняття «свобода»: вільна Франція, вільна держава, вільний президент. Це тріада, в рамках якої свобода розумілася у найширшому значенні, була рефреном виступів М. Ле Пен.

І хоча передвиборча програма М. Ле Пен 2022 р. демонструє явне «пом'якшення» та більш лояльну позицію «Національного об'єднання» щодо ЄС, все ж таки вона зазнавала жорсткої критики з боку її опонентів та офіційних ЗМІ. Ле Пен звинувачували у повзучому «фрекзїті» [93; 212] та проросійських позиціях. М. Ле Пен прогнала Е. Макрону у другому турі, набравши 41% проти 58%, таким чином розрив між ними становив 17% (у 2017 році він був у 2 рази більше – 33%). Тобто, продовження курсу на оновлення партії призвів до зростання її впливу.

Після президентських виборів Ле Пен вирішила взяти реванш на парламентських виборах у липні 2022 р., поставивши амбітне завдання провести до парламенту 60 депутатів. На роль лідера компанії М. Ле Пен висунула молодого, але перспективного політика депутата Європарламенту Ж.Барделла, який очолив «Національне об'єднання» у вересні 2021 р. Основою програми партії стала програма президентських виборів Ж. Ле Пен, яку відкоригували з урахуванням змін у настроях французького суспільства, зокрема скорочення числа тих, хто вважає, що Франція має вийти з ЄС [244]. Зберігся ключовий акцент у програмі на соціально-економічному розвитку країни [245]. Іншим значущим питання залишилася проблема іммігрантів, яку партія тісно пов'язувала із соціально-економічним розвитком країни, розвитком ринку праці. Так, програма включила низку заходів щодо

посилення контролю за іммігрантами, депортацію, заборону на возз'єднання сімей, однак тональність стала ще м'якшою. Були практично виключені пункти, пов'язані з національною ідентичністю та проблеми ісламізації. Щодо позиції партії відносно ЄС, то дуже чітко було заявлено про необхідність збереження ЄС, хоча і провести внутрішнє реформування ЄС, скоротивши функцій наднаціональних структур. Щодо НАТО, то пропонувалося вийти лише з його військової структури.

Програма продемонструвала зміну позиції «Національного об'єднання» щодо Росії. Під час президентських та парламентських виборів партія кардинально змінила свою позицію відносно російсько-української війни. У 2014 році партія та особисто М. Ле Пен послідовно та жорстко критикували ЄС за антиросійські санкції, партія визнала анексію Криму, її лідери неодноразово бували з візитами у Москві. У 2022 році М. Ле Пен виступила із засудженням агресії Росії та висловилася на підтримку антиросійських санкцій, у ході парламентських виборів партія також була солідарна з цією позицією, підтримавши антиросійські санкції, але М. Ле Пен та Національне об'єднання виступили проти постачання зброї Україні, бо це, на думку М. Ле Пен, може призвести до розширення масштабів війни

Парламентські вибори завершилися для «Національного об'єднання» тріумфом, партія виборола 89 мандатів, у 10 разів збільшивши кількість своїх депутатів та створивши другу за чисельністю фракцію в парламенті. Тріумф «Національного об'єднання» став шоком для політичної еліти та частини французького суспільства [318].

Таким чином, «Національне об'єднання» на сьогодні вже здобуло легітимність, за цю партію не соромляться голосувати [346]. Це стало результатом відмови від цілого ряду світоглядних установок, що визначали її діяльність протягом багатьох років. У тому числі від радикального жорсткого євроскептицизму, який поступився більш м'якому типу – від критики самої ідеї ЄС партія перейшла до критики його зовнішньої оболонки, виступаючи за внутрішнє реформування. Таким чином, сучасний євроскептицизм

«Національного об'єднання» має не стільки ідеологічний, скільки стратегічний характер.

Праворадикальні ідеї тривалий час відкидалися німецьким суспільством. Переломним моментом став початок ХХІ ст., що ознаменувався появою на політичному ландшафті Німеччини нової політичної сили «Альтернатива для Німеччини». У 2012 році Бернд Люке та Олександр Гауланд створюють групу «Електоральна альтернатива», до якої потім примикає ціла низка діячів науки, професори, бізнесмени, представники різних партій ХСС та ХДС, вільних лібералів тощо. Група випускає свій «Маніфест», в якому акцентувалася увага на помилковості запровадження євро як єдиної валюти та засуджувалася підтримка країн боржників, яка підриває економічну та юридичну основу ЄС [111]. Ці твердження стали ядром для формування німецького євроскептицизму. У лютому 2013 р. лідери «Електоральної ініціативи» ухвалюють рішення перетворити її на партію, а у квітні 2013 р. в Берліні відбувся перший з'їзд, де було схвалено партійну програму та обрано керівництво партії. Її лідерами стали Б. Люке та Ф. Петрі.

Аналіз програмних документів партії та характер її діяльності дозволяє виділити кілька етапів у її розвитку, у ході яких змінювалися програмні установки, цілі та політичні орієнтири. Перший етап (етап становлення) охоплює період із квітня 2013 року до липня 2015 рр. Другий етап – липень 2015 – 2017 рр. Третій етап – 2017 – квітень 2021 рр. Четвертий – з квітня 2021 р. до теперішнього часу.

На першому етапі партійна програма робила акцент на необхідності відмовитися від євро або реформувати євросону, виключивши з неї бідні держави Півдня Європи, торкалася проблеми іммігрантів та податкової політики. У цей період за партією утвердився імідж професорської партії консервативного спрямування та м'яких євроскептиків [111].

У 2014 – 2015 рр. Німеччина, як і вся Європа, зіткнулася з новими викликами – міграційною кризою, наслідками війн в Україні та Сирії. В цих

умовах частина партії вважала, що потрібно включити до порядку денного поряд із проблемою європейської інтеграції імміграційну тематику, ісламізацію, проблему збереження національної ідентичності, історичної пам'яті та минулого Німеччини, тобто все те, на що довгі роки було табу.

Почалася внутрішньопартійна боротьба прихильників та противників такого підходу до перспектив розвитку партії [293]. Протистояння загострилося ще й тому, що частина партії виступила проти антиросійських санкцій, тоді як Б. Люке та його прихильники захищали позицію Брюсселя, засуджуючи агресію Росії проти України та анексію Криму. Наслідком конфлікту став вихід Б. Люке з партії, лідером стають Ф. Петрі та О. Гауланд, які мали підтримку правого крила партії [243]. Це означало зміщення позицій партії вправо: почався процес радикалізації партії, спрямований на трансформацію партії з консервативно-правоцентристської (що в цілому підтримує членство Німеччини в ЄС, але критикує його політику за окремими напрямками) в праворадикальну (що жорстко протистоїть ЄС і відкидає цю модель європейського інтеграційного процесу).

У 2016 – 2017 роках партія ухвалила нові програмні документи., серед яких – передвиборчі тези до земельних виборів та програма на вибори до Бундестагу 2017 р., які отримали назву «Альтернатива для Німеччини» [391]. Партія здобула тріумфальний для неї успіх, отримавши 12,6% голосів та 92 мандати, ставши третьою політичною силою в країні. У 2018 році відкоригована для локальних виборів політична програма також принесла перемогу партії – вона була представлена у всіх 16 земельних лантагах.

Успіху партії не завадив і новий розкол. Після виборів до Бундестагу партію залишає її лідер Ф. Петрі, яка не прийняла курс на радикалізацію. Лідерами стають Ю. Мойтен, А. Вайдель, а партія згуртовується навколо ідеології нових правих [396]. У 2018 році приймається оновлена програма, з якою «Альтернатива для Німеччини» йде на локальні вибори 2018-2019 роках. У 2019 році до програмних установок вносяться чергові зміни для участі у виборах до Європарламенту.

У 2020 – 2021 роках німецьке суспільство зіштовхнулося з новим викликом – Covid-19. «Альтернатива для Німеччини» критикувала уряд за обмеження прав і свобод громадян, але не заперечувала небезпеку пандемії як такої [325]. Її політика вирізнялася непослідовністю, то вона підтримувала протестний рух проти обмежувальних заходів уряду, то їх засуджувала. В результаті на локальних виборах 2020-2021 років партія втратила частину своїх виборців та знову опинилася на межі розколу.

У квітні 2021 р. на з'їзді партії проймається оновлена програма, яка відображала позицію її радикального крила, тобто партія продовжила курс на радикалізацію, остаточно перейшовши на позиції жорсткого євроскептицизму [222]. У передвиборчу боротьбу на виборах до Бундестагу 2021 р. партія вступила з гаслами «Німеччина, але нормальна», «Німеччина перш за все», які засвідчували суть її нової програми [149]. Партія нарешті визначилася зі своєю позицією щодо Covid-19: виступала проти збереження обмежувальних заходів, які завдають шкоди німецькій економіці і проти примусової вакцинації [120].

Позиція партії щодо питань євроінтеграції відображена у її базових програмах 2016, 2017, 2019 та 2021 років [302; 246; 160; 376]. Антиєвропейські настрої являються характерною особливістю програмних установок «Альтернативи для Німеччини», які мають на меті розкрити виборцям негативні наслідки членства Німеччини в ЄС для її національних інтересів [391]. Партія зосередила увагу виборців на прагненні ЄС до федератизму [391; 301]; на неефективності роботи його інститутів, нездатних адекватно відповідати на виклики; на принципі субсидіарності, який не реалізується; на процесі жорсткої централізації та бюрократизації [301].. Окремо наголошується на нелегітимності та недемократичності ЄС: громадяни не можуть впливати на рішення, що приймаються Брюсселем, тому вони глибоко недемократичні за своєю суттю. Таким чином, партія підводить своїх виборців до усвідомлення необхідності реформування ЄС [391].

Вимога виходу з ЄС була позначена першим пунктом програми «Альтернативи для Німеччини» 2021 р., де вказувалося: «Ми вважаємо за необхідне вихід Німеччини зі складу ЄС та заснування нової європейської спільноти на основі єдиних інтересів та єдиної економіки» (вперше така можливість розглядалася в програмі 2019 р.) [149].

«Альтернатива для Німеччини» завжди наголошувала на тому, що країна більше віддає коштів, ніж отримує, тому зміцнення суверенітету країни партія бачила у поверненні суверенітету національному банку Німеччини та обмеження можливостей Європейського центрального банку втручатися у його діяльність. Партія зазначала, що ЄС перетворився на «перерозподільний механізм» коштів багатих країн на користь країн Півдня Європи. У програмі знову звучала вимога виходу із «зони євро» [149; 160].

«Жорсткий євроскептицизм» характеризує програмні установки партії і щодо проблем іммігрантів та імміграційної політики ЄС. Вона домінує у всіх програмах партії (крім програми 2021 р.). «Альтернатива для Німеччини» виступає як жорсткий і послідовний противник «політики відкритих дверей», роблячи акцент на тому, що у 1945 році в країні проживало лише 6 тисяч мусульман, а в 2021 році їх чисельність дорівнює 6 мільйонам. До 2050 р. за прогнозами у Німеччині житиме близько 20 мільйонів мусульман [158]. Таким чином «політики відчинених дверей» несе пряму загрозу існуванню німецької нації. Крім того, іммігранти обходяться щорічно платникам податків від 44 до 60 мільярдів євро, тоді як в країні 14% німців потребують допомоги [227].

Через усі програмні документи «Альтернативи для Німеччини» проходить вимога закриття кордонів, вихід із Шенгенської зони, вислання сирійських біженців, посилення умов для прийняття громадянства, скорочення соціальних виплат, репарація злочинців, якщо їхні батьки не є німцями, на їхню етнічну батьківщину. У свою програму 2021 р. партія включає вимогу заборони на возз'єднання сімей, зміцнення поліції, посилення боротьби зі злочинними явищами серед іммігрантів і збільшення

покарання за правопорушення, вчинені іммігрантами, виступає з вимогою протидії формуванню «паралельних спільнот» у містах країни [149]. Окремим пунктом йде надання державної допомоги сім'ям та реалізація «суверенної демографічної політики», з метою підвищення народжуваності серед німецького населення, яка є набагато нижчою ніж народжуваність у родинях іммігрантів [225].

Питання збереження німецької нації, її національної ідентичності «Альтернатива для Німеччини» також включила до своїх програмних документів, вивівши зі статусу теми табу, пов'язуючи це з вступом в боротьбу проти процесу ісламізації країни [303]. Партія чітко формулює свою позицію щодо ісламу: він визнається загрозою державі, суспільству та системі європейських цінностей. Ця релігія не є частиною Німеччини, іслам несумісний з релігійною свободою, нейтральністю держави в ідеологічній та світоглядній сфері та різноманітності різних віросповідань [391; 149].

Виступаючи проти ісламізації, лідери «Альтернатива для Німеччини» заявляли, що готові до діалогу з мусульманською громадою Німеччини, тим самим показуючи, що партія не пропагує ксенофобію та расизм, а критика ісламу передбачала можливість критики інших релігій у рамках німецького законодавства. Зустріч відбулася, але не дала результатів, бо Ф.Петрі чітко заявила, що заборона будівництва мінаретів і халяльний забій худоби є важливим пунктом програми партії і не підлягають перегляду [94]. Відкидаючи мультикультуралізм і ціннісно-культурну політику ЄС, в основі якої лежить ідеологія ЛГБТ, ультрафемінізм, ідеологія гендерного мейнстріму, космополітизм, включення сексуальної освіти до шкільних програм, партія чітко формулює свої альтернативні цінності, засновані на християнському консерватизмі [391]. Партія оголошує необхідність розвитку німецької мови, розширення сфер її розповсюдження, підтримки національних традицій на регіональному рівні, наголошуючи на регіональному культурному різноманітті країни [402]. Цей підхід партії до

свого минулого знаходить підтримку, особливо у молоді, які не бажають каятися і нести відповідальність і почуття провини за те, що вони не робили.

Жорстка позиція АдН у питаннях іммігрантів та ісламізації призвели до того, що партію звинуватили в екстремізмі і вона потрапила під контроль Федерального Земельного відомства щодо дотримання Конституції у березні 2020 р., однак у 2021 році цей контроль було знято. Керівництво партії оцінило дії влади як прагнення чинити тиск на партію і скомпрометувати її в очах виборців [129].

Партія перебуває у жорсткій опозиції до ЄС у питаннях клімату та екології. Послідовно виступає проти політики Брюсселя щодо переходу на «зелену» економіку, яка була зафіксована у Плані «Захист клімату 2050 та Зелена Угода». Німеччина стала країною, що повністю підтримала цей курс, взявши на себе реалізацію плану до 2030-2035 років. Це було дуже скептично зустрінуте представниками німецького бізнесу. Вже у перших своїх партійних документах партія вказувала на тісний зв'язок між екологією та економікою. Але включення цієї тематики до центральних тем Програми відбулося пізніше. Партія чітко визначає свої позиції щодо екологічних питань: вона послідовно виступає за захист екології, пов'язаної зі збереженням навколишнього середовища, природи, водних ресурсів, живого світу. Водночас партія відкидає тезу антропогенної участі у зміні клімату, вважаючи її недоведеною. Тисячоліттями історія спостерігала як похолодання, і потепління. Доводячи необ'єктивність твердження про потепління клімату, партія спирається на дані німецького товариства кліматоскептиків та вчених, які співпрацюють з ними [166].

Партія прагне привернути увагу німецького суспільства до того, що проблема потепління клімату не має об'єктивної основи, вона є надуманою та служить інтересам США та низці міжнародних транснаціональних корпорацій, інтереси яких лобіює ЄС. Партія також не виключає тезу про те, що потепління клімату – це результат масової змови європейських екологів і

політиків, які лобіюють інтереси транснаціональних компаній та США, зацікавлених у підриві конкурентної економіки Німеччини [149].

Партія послідовно відстоює тезу про те, що «декарбонізація» та перехід на нейтральну економіку не відповідають національним інтересам Німеччини, завдаючи збитків і позбавляючи перспектив її економічного процвітання, бо ведуть до її неконкурентоспроможності [391].

У програмі 2021 р. зазначається, що цей курс вигідний США, є дорогим, підриває конкурентність німецьких товарів. У партійній риторичі лідери партії постійно наголошували на тому, що США фактично саботують усі міжнародні угоди у цій сфері, та вимагають відмови Німеччини від Паризьких угод, «Плану дій 2050» та «Зеленої угоди». «Альтернатива для Німеччини» виступає проти закриття атомних та вугільних електростанцій, за відновлення цих ресурсів, скасування «Закону про відновлювальну енергію» та субсидій на вітряну та сонячну енергетику, підтримують будівництво «Північного потоку-2» [391].

Особливість програмних документів «Альтернативи для Німеччини» є приділення значної уваги проблемам безпеки та зовнішньої політики, де простежується антиєвропейський підхід. Особливо конфліктність позицій партії з Брюсселем стала наростати після 2014 р. через війну в Україні. Антиєвропеїзм партії яскраво проявляється у її відторгненні необхідності єдиної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС, ідеї створення єдиної європейської армії. Альтернативу цьому партія бачить у німецько-французькому тандемі у сфері військового співробітництва. Партія виступає за зміцнення та переозброєння бундесверу, запровадження військової повинності, зміцнення оборонної могутності держави. При цьому підкреслюється неможливість використання німецьких військових на чужій території. Партія визнає необхідність участі в блоці НАТО, але при цьому зазначає, що НАТО повинно мати лише оборонний характер [160; 149].

«Альтернатива для Німеччини» виступає за підвищення ролі Німеччини не лише у ЄС, а й у світі загалом, тому вимагає реформи Ради

Безпеки ООН та отримання Німеччиною статусу постійного члена. США представники партії вважають важливим союзником Німеччини та ЄС, визнаючи їхню роль у розв'язанні проблем безпеки на континенті [274]. Одночасно «Альтернатива для Німеччини» чітко окреслила свої проросійські позиції в російсько-українській війні: послідовно виступає проти антиросійських санкцій, починаючи з 2014 р., являється однією з небагатьох партій, які сьогодні виступають проти постачання зброї Україні [222].

Таким чином, партія «Альтернатива для Німеччини», попри всі прогнози, не стала маргіналом у політиці й не увійшла до партійної системи мейнстриму, зберігаючи свою яскраву індивідуальність на правому фланзі, зайнявши свою частину порожньої ніші, яку вона поступово розширює, захопивши монополію на представлення ідей консерватизму та євроскептицизму та зумівши згуртувати навколо себе електорат, що забезпечує їй 10-12% підтримки на федеральному рівні та від 10 до 25% підтримки у східних землях [303].

На всіх етапах свого розвитку АдН позиціювала себе як антисистемна партія, яка перебуває в опозиції до коригованого істеблішменту [264]. Успіх партії визначається багатьма чинниками, які потребують спеціального дослідження. На наш погляд, одним з головних є – вміння відстежувати настрої в суспільстві, бачити й оцінювати соціальні суперечності, що виникають, з позиції патріотизму і націоналізму, відповідати на запити суспільства, при цьому послідовно дотримуватися основних своїх ідеологічних постулатів, не розмінюючи їх у боротьбі за владу, що, як показує зростання її рейтингів, цінують виборці, як і те, що всі проблеми розглядаються партією не в глобальному, а в національному контексті.

3.2. Компаративний аналіз євроскептицизму праворадикальних партій Південної, Північної, Центральної та Східної Європи

У Південній Європі сьогодні зберігається тенденція до посилення соціальної напруженості, наростання конфліктності щодо ЄС, відбувається ерозія чинних партійно-політичних систем, зростає недовіра до провідних традиційних партій мейнстриму.

Іспанія займає у Європі особливе місце. Це мала країна серед великих, найбільша серед малих, з населенням 48 мільйонів осіб і великим минулим, коли Іспанія визначала не лише розвиток Європи, але й світової цивілізації загалом. Але вже до початку ХХ ст. країна опинилася на периферії Європейського континенту, набагато відставши в своєму економічному, політичному розвитку від більшості європейських держав. Політика модернізації країни закінчилася громадянською війною та встановленням диктатури Франка. Пізніше, вставши на шлях демократизації, Іспанія з метою розв'язання національного питання приймає в 1978 році Конституцію, за якою стає державою «автономії», яких було створено сімнадцять. Таким чином, іспанська політична еліта спробувала досягти згоди у питанні поліетнічності, як особливості іспанської держави, надавши національним автономіям широкі повноваження, в рамках яких передбачена наявність власних законодавчих та виконавчих органів влади.

Іспанія довго вибивалася із загальноєвропейського тренду, пов'язаного зі зростанням впливу праворадикальних партій. На загальнонаціональному рівні в країнах тривалий час панувала біпартійна система: при владі по черзі перебували «Іспанська соціалістична робітничка партія», яка представляла лівий фланг, та «Народна партія», що представляла правий фланг [319].

На початок ХХІ ст. Іспанія залишилася єдиною країною в ЄС, де правого радикалізму на загальнонаціональному рівні не було [319]. Поява партії «Голос» стала шоком як для експертів, так і для частини іспанського суспільства [299]. Виникла ця партія в результаті розколу Народної партії у

грудні 2013 р., однак аж до 2018 р. вона залишалася маргіальною політичною силою, отримуючи на виборах усіх рівнів не більше 0,5% голосів виборців. Переломним моментом став 2018 рік, коли партія «Голос» на виборах до парламенту Андалусії змогла отримати 11% голосів та провести 12 депутатів. На парламентських виборах у квітні 2019 р. партію підтримало 10,2% виборців, що дозволило «Голосу» провести в кортеси 24 своїх представників, а на позачергових парламентських виборах в листопаді 2019 р. за партію проголосувало вже 15,1% виборців (її фракція у парламенті склала 52 депутати). У 2023 році рівень на парламентських виборах підтримки впав до 12,4% (33 депутатських мандати) [156].

Виникненню та посиленню позицій партії «Голос» сприяли наступні чинники: глибока політико-інституційна криза, наслідки фінансово-економічної кризи 2008 – 2011 років та міграційної 2015 – 2016 років. Бажаючи якнайшвидше вписатися в європейський інтеграційний процес, розірвати зв'язки з ідеологією франкізму та стати зразковою європейською демократією, панівна політична еліта повністю або частково відмовилася від тих цінностей, традицій, культури, які формувалися в ході всієї епохи існування іспанської держави та її нації, відкидаючи її минуле, заперечуючи фактичну наявність іспанської нації та іспанського націоналізму. Провідні партії Іспанії та їхні політичні лідери пропонували суспільству надихатися передовими європейськими зразками і прагнути якнайшвидше інтегруватися у спільноту передових європейських країн, заснованих на ЛГБТ, фемінізмі, політкоректності [383].

Особливістю «Голосу» стало те, що вона увійшла до політичного простору, вивівши в політичний та громадський дискурс не одну проблему, а цілий комплекс, частина яких тривалий час була під табу (насамперед питання, пов'язані з нацією, національною ідентичністю, іспанською мовою, її суверенністю, роллю Іспанії у світовій цивілізації, відношенням до імміграції, історичною пам'яттю тощо). Те, що не прийнято було озвучувати, ця партія озвучувала в повний голос.

Проведений аналіз програмних документів партії, виступів її лідерів свідчать про те, що тематика ЄС та членства Іспанії у цій структурі розглядалися у контексті розвитку іспанського націоналізму. Іспанський націоналізм став провідним фактором, який визначив теоретико-світоглядну основу Програми партії «Голос». Іспанський націоналізм є досить складним явищем як за своєю структурою, так ідейно-теоретичним змістом. Він виник на початку XVIII ст. під впливом зовнішнього чинника, яким стало зневажливе ставлення до Іспанії з боку її сусідів, особливо Франції, і пройшов досить тривалий шлях становлення та розвитку. У його генезі дослідники виділяють три етапи. Перший – генетичний (початок XVIII ст. – 1939 рік), другий – класичний (1939 – 1975 роки), третій – сучасний (з 1975 р. по теперішній час). Біля його витоків стояв священник П. Фонер, який заклав ідейно-ціннісну основу для розвитку культу іспанської національної величі [383].

У процесі генези іспанський націоналізм набув ряд специфічних особливостей. По-перше, з моменту свого становлення він почав розвиватися у двох формах (напрямах): патріархальному (виступає за збереження старих традицій, цінностей) та прогресивному або ліберальному (обґрунтовує необхідність модернізації країни, здійснення реформ на кшталт європейських трендів). Протистояння між ними відбито у понятті Двох Іспаній (за часи Франка ця формула отримала вираження у вигляді Іспанії та Антиіспанії (яку уособлювали комуністи та сепаратисти), які ототожнювалися відповідно до добра та зла. У період Франко іспанський націоналізм отримав новий імпульс до розвитку у формі франкізму досить еkleктичної ідеології та політики, суть якої відбивалася в гаслі «Одна нація, один народ, одна держава, одна релігія». В умовах наростання кризових явищ у країні для частини іспанського суспільства франкізм сприймається як шлях порятунку країни. Франкізм займає значний простір у політичній культурі Іспанії та суспільній свідомості її громадян. Постулат франкізму – єдність нації та країни – в XXI столітті став таким, що мав попит і відповідав інтересам частини іспанського

суспільства, що відчувала страх перед майбутнім, його використовувала у своїй риторичній партії «Голос» [123].

Найважливішим елементом іспанського націоналізму є поняття Іспанідад (Hispanidad) – спільнота іспаномовних народів, що сформувалося в Новому світі в умовах іспанського володарювання. В рамках цієї концепції отримала розвиток теза про найбільший внесок народу Іспанії в історію людства в цілому і особливо європейської цивілізації. Це дозволяє апелювати до ностальгійних почуттів іспанців, і саме його було взято на озброєння як ефективний інструмент у боротьбі за Велич Іспанії в нових умовах. Партія «Голос» наповнила цей концепт новим змістом, перетворивши його на ідеологізм «Іберосфера», що означає співдружність Іспанії та країн Південної Америки і Карибського басейну, яка заснована на спільній ідентичності [299].

Аналіз Програмних установок «Голосу» свідчить про те, що на становлення її ідеології мав вплив карлізм – один із найстаріших політичних рухів Європи, що виник у першій половині XIX ст. В його основі лежить відстоювання монархічної форми правління, відданість традиційному католицизму, децентралізація влади, без якої монархія втрачає свою силу, а також доктринальна розробка традиціоналізму, що базується на католицизмі. Карлізм був складовою ідеології франкізму, у роки демократичного транзиту мало не пішов у небуття, але в 1986 році його прихильники провели конгрес за об'єднання, створивши «Карлістську традиційну громаду» та випутивши свій ідеологічний Маніфест [319].

Саме цій проблемі присвячено перший розділ базової політичної програми «Голосу» «100 кроків» під назвою «Іспанія. Єдність і Суверенітет» [73]. Такі поняття як нація, національна ідентичність, національний суверенітет, національне відчуття визначаються в якості базових, притаманних кожній людині, при чому поняття «нація» визначається як рівнозначне поняттю іспанського суспільства та є синонімом Іспанії як країни [73].

Партія виступала за посилення значущості національних символів країни, її прапора, гімну, наруга над якими має бути суворо покарана. Відродження Великої Іспанії вимагає підняти значущість іспанської мови, стосовно якої, на думку представників партії, що здійснювався геноцид. Іспанська мова мала стати обов'язковою на всій території країни [73].

Основною метою партія «Голос» визначала відновлення єдиної та великої Іспанії. На досягнення цієї мети було спрямовано амбітний політичний проєкт «Реконкіста XXI століття», суттю якого є відвоювання Іспанії у сепаратистів і прогресистів, ліквідація 17 автономій і створення унітарної держави. Проєкт стосувався всієї моделі розвитку: соціального, економічного, політичного, культурного, а також ціннісного потенціалу країни й наративу історичної пам'яті. Натхнення для політичної програми «Голос» черпає у минулому країни [319].

Питання участі Іспанії в ЄС, підходи до цієї структури, її оцінка та значущість для долі іспанської держави активізувалися після потрапляння представників партії «Голос» до Європарламенту у 2019 році – ця тема знайшла відображення у 3 розділі Програми «100 кроків», у Стратегії 2021 р, а також у ряді інтерв'ю та виступів партійних лідерів [73; 393; 84]. Визначаючи свої позиції щодо цієї проблеми, партія враховувала ряд чинників: по-перше, іспанське суспільство – єврооптимісти, лише близько 30% громадян негативно ставляться до ЄС; по-друге, партія переконана, що загрозу суверенітету несе сепаратизм. У той же час, повернення Іспанією колишньої величчї неможливе в рамках тієї моделі інтеграції, яка реалізується сьогодні і тієї політики, яку сьогодні проводить Брюссель.

«Голос» щодо низки проблем виступає як опонент ЄС, водночас, партійні лідери ніколи не порушували питання щодо виходу країни з ЄС. Основна критика пов'язана передусім з неприйняттям тієї моделі, в рамках якої реалізується процес інтеграції, наприклад, курс ЄС на федералізацію, подальше розширення функцій за рахунок скорочення суверенітету національних держав [386; 84].

Партія «Голос» стоїть на антиглобалістських позиціях, у межах яких вона і визначає свій підхід до ЄС. Модель європейської інтеграції, яку пропонує «Голос», передбачає, що ЄС має стати спільнотою вільних націй, які співпрацюють між собою і об'єднують зусилля в тих сферах, де вони можуть однозначно досягти набагато швидше і ефективніше спільно, ніж порізно. Це означає повагу суверенітету кожної нації з чітко обмеженими компетенціями інститутів ЄС, які наразі надмірні. Партія засуджує «плани глобалістів перетворити ЄС на величезний бюрократичний апарат, далекий від потреб держав-членів і прихильний до глобалістського порядку, що зраджує історію, традиції та християнську ідентичність Європи» [84].

Для реалізації цієї моделі «Голос» передбачає укладання нового європейського договору, скорочення бюджету ЄС, вихід з наднаціональних структур, що суперечать інтересам Іспанії [81]. Тобто «Голос» бачить своє завдання не у виході з ЄС, а його реформуванні та розширенні впливу Іспанії в цій структурі. Партія не сприймає і відкрито виступає проти тих ліберальних цінностей, які відстоює Брюссель (мультикультуралізм, фемінізму, ідеологія ЛГБТ тощо). Партія позиціонує себе як захисницю традиційних іспанських цінностей, насамперед християнства в варіанті католицизму в Іспанії [81].

Визнаючи право на життя природним правом людини, «Голос» заперечує аборти та евтаназію (Іспанія стала четвертою країною ЄС, що її легалізувала), вимагає більшої уваги до інституту сім'ї та вирішення демографічних проблем, які мають отримувати державну підтримку, бо це проблема виживання нації [386].

Жорсткій критиці «Голос» також піддає імміграційну політику ЄС та уряду Іспанії. Проблема імміграції посідає друге за значимістю місце у програмних документах «Голоса». У програмі «100 кроків» їй присвячено другий розділ [386; 306]. Проблема іммігрантів стала однією з болючих точок іспанського суспільства: до початку другого десятиліття XXI ст. Іспанія щорічно приймала в середньому по 500 тисяч осіб на рік, перетворившись на

одного з лідерів серед країн ЄС у цьому напрямку. Сьогодні іммігранти становлять 9,7% населення країни. Крім того, Іспанія стала найважливішим маршрутом проникнення іммігрантів із Північної Африки через іспанські анклав до Марокко [267]. Все це викликає невдоволення громадян країни, особливо на ринку праці, загострюючи й так складну в країні ситуацію із безробіттям. Головну причину ситуації, що склалася, «Голос» бачить у політиці відкритих дверей ЄС та політиці квотування. Політика відчинених дверей суперечить національним інтересам Іспанії, тому боротьба з нею є з пріоритетів політичної програми цієї партії [386].

Партія вимагає «досягнення непроникності кордонів Євросоюзу, які міцно мають бути закриті», для досягнення цієї мети «Голос» готовий піти на вихід Іспанії із Шенгенської зони та перекриття кордонів в односторонньому порядку. Також «Голос» виступає за посилення умов для набуття громадянства, депортацію нелегальних мігрантів та тих з них, хто вчинив злочини. Особливий акцент партія робить на перекритті можливості потрапляння іммігрантів з Африки через іспанські анклав до Марокко. Для чого «Голос» пропонує побудувати стіни в Сеуті та Мелільї [386; 306].

Суть політики щодо іммігрантів відображає один з девізів цієї партії: «Іспанці понад все» [387], який передбачає заборону безкоштовного медичного обслуговування іммігрантів, скорочення соціальної допомоги. Процес інтеграції іммігрантів має йти через їхню асиміляцію. У той же час, «Голос» виступає за підтримку легальної імміграції з країн Латинської Америки, жителів якої ця партія сприймає як співвітчизників, у яких з іспанцями спільне культурне коріння, спільна історія та мова, релігія, що створює умови для їхньої швидкої інтеграції в іспанське суспільство [386; 306].

У реаліях ХХІ ст. «Голос» вимагає реалізації цілої низки заходів для запобігання новій хвилі ісламізації країни, а саме закриття мечетей та депортація духовних лідерів, які проповідують радикальний іслам,

запровадження заборони на викладання ісламу в державних школах, вимога до ісламських лідерів співпрацювали з владою [386].

Партія не сприймає екологічну політику ЄС, як і більшість праворадикальних партій вона вважає проблему клімату надуманою, а реалізацію «зеленої політики ЄС» такою, що не відповідає національним інтересам країни [306].

Лідери партії, і це відображено у партійних документах, жорстко виступали і проти регіональної політики ЄС, яка тривалий час здійснювалася під девізом «Європа регіонів». Цей курс партія вважає глибоко помилковим, оскільки він сприяє розвитку сепаратизму, особливо у умовах Іспанії, як і принцип субсидіарності, базовий принцип, що лежить в основі діяльності моделі ЄС [386].

Реалізація політичного проекту «Зробимо Іспанію знову великою» вимагала критичного сприйняття зовнішньополітичного курсу ЄС. Загалом «Голос» солідарний з ЄС у питаннях трансатлантичної співпраці з США, НАТО, санкційної політики щодо росії [306], підтримки України та постачання їй озброєння. У той же час «Голос» досить жорстко критикує ЄС за малоефективну політику щодо країн Латинської Америки. Виступає за розширення співробітництва Брюсселя з країнами Латинської Америки, за більш значущу роль Іспанії на цьому континенті [84].

У документах партії досить чітко прописаний план реалізації концепту «Іберосфери» як альтернативи Іbero-американському співтовариству, співпраця в рамках якого реалізується Іспанією протягом багатьох років [387]. «Голос» зробив ряд кроків щодо впровадження цього плану у життя: у 2020 році було підписано Мадридську хартію та створено на її основі Форуму, головна мета якого – зміцнення демократії і свободи, правова держава з обох боків Атлантики, протистояння «наркокомунізму» та лівим силам на континенті. Найважливішою вимогою «Голосу» є повернення Гібралтару до складу Іспанії. Чому має сприяти і Брюссель. На відміну від

інших праворадикальних партій Європи, «Голос» є прихильником загальноєвропейської армії [84].

Таким чином, для партії «голос» характерним є саме м'який або помірний варіант євроскептицизму, що обумовлено рядом чинників. В одного боку, реалізація концепту великої Іспанії практично неможлива в умовах членства країни в ЄС. З іншого боку, виступати за вихід з ЄС партія не дозволяє насамперед прагматизм її лідерів: Іспанія є країною, яка користується значною фінансовою підтримкою від ЄС., і позбавлення якої поставило б країну на межу економічного краху з огляду на глибоку інтегрованість країни до структур ЄС. Крім цього, 61% іспанців виступає проти проведення референдуму про вихід з ЄС. У цих умовах партія та її лідери відкидають «Брекзит» і послідовно виступають за реформування ЄС зсередини відповідно до національних інтересів держав.

Таким чином, аналіз партійних документів іспанської партії «Голос» дозволяє оцінити її як партію, засновану на ідеології іспанського націоналізму, адаптованого її лідерами до сучасних реалій. Із маргінальної структури, створеної у грудні 2013 р., на сьогодні партія «Голос» перетворилася на другу політичну силу в країні, що зуміла об'єднати електорат, який представляє всі соціальні верстви іспанського суспільства [178].

Партія «Справжні фіни» була створена у 1995 році, її попередницею можна вважати «Фінську сільську партію», яка до цього часу збанкрутіла, втратила вплив та мобілізуючий потенціал. Її очолив спочатку Р. Вістабака, а у 1997 році лідерство перейшло до Т. Сойні, який за наступні 20 років зумів перетворити групу маргіналів на провідну політичну силу країни, представлену на наднаціональному рівні у Європейському парламенті [239].

«Справжні фіни», включившись у політичну боротьбу, модернізували концепт фінського націоналізму, адаптуючи його до сучасних реалій. Поштовхом до розвитку фінського націоналізму став культурно-літературний рух «фіноманія». У його основі лежав розвиток національної самобутності

фінів, протиставлення їх економічній та політичній шведській та фінській еліті, яка не знала у своїй більшості фінської мови. «Фіномани» ототожнювали фінів з простим народом – дрібними землевласниками. У ХІХ столітті він трансформувався в національно-визвольний рух, став носити політичний характер і був спрямований проти впливу Росії. Особливістю фінського націоналізму було те, що у його витоків стояли шведи (батьком фінського націоналізму вважається Й. Снельманн) [239].

Найбільш яскраво нові якісні характеристики фінського націоналізму виявилися в діяльності таких структур як «Карельське академічне співтовариство», створене в 1922 році, «Рух Лапуа», який був заборонений в 1932 році та фактично відродився під новою назвою «Патріотичний народний рух». Усі ці організації були прихильниками ідеї «Великої Фінляндії». Головним її провідником стало «Карельське академічне співтовариство», яке, як дві інші організації, ставило собі за мету боротьбу проти будь-якого прояву лівої ідеології, особливо комуністичної. На їхню діяльність сильний вплив справили фашистський рух та ідеологія італійських фашистів. За їхнім прикладом «Рух Лапуа» намагався організувати похід на Гельсінкі з метою державного перевороту, після чого і був заборонений [239].

Напередодні та в період Другої світової війни в країні діяло безліч організацій фашистського напрямку, які сповідують войовничий націоналізм радикального характеру. Характерними рисами якого була русофобія, антишведська спрямованість, обґрунтування винятковості фінської нації. Після Другої світової війни подібні структури знаходилися під жорсткою забороною. Фінляндія, підписавши договір про дружбу з СРСР у 1948 році, визначила свій статус як нейтральна держава та вибудовувала особливі відносини з СРСР, які не передбачали діяльність націоналістичних організацій [201].

Однак, створена в 1959 р. «Аграрна партія» та «Фінська сільська партія» У. Веннама спиралася на базисні цінності фінського націоналізму.

Останній був послідовним пропагандистом ідеї «Великої Фінляндії». Після розпаду СРСР в країні починають з'являтися структури, які оголошують себе послідовниками патріотичного народного руху та включають до свого ідеологічного арсеналу ідею «Великої Фінляндії». Прикладом можна вважати молодіжна організація Suomen Sisi, яка була створена в 1998 році та заявила про себе як про наступника «Руху Лапуа». Вона стала популярною в молодіжному середовищі. В основі її ідеології лежала ідея суверенної держави з домінуванням однієї нації, неприйняття мультикультуралізму та іммігрантів, критичне ставлення до членства в ЄС. Пізніше аналогічні позиції зайняв створений Інтернет-Форум-НОММО [397].

З одного боку, зростання націоналістичних настроїв у суспільстві, про що свідчила популярність вищезгаданих структур, з іншого боку, посилення в масових настроях негативного ставлення до самого процесу європейської інтеграції і особливо до розширення впливу ЄС на внутрішнє життя країни – все це не могло не впливати на формування ідеологічних концептів партії «Справжні фіни», її політичних орієнтирів на виборах. Партія намагалася також враховувати особливості фінського менталітету, що передбачав трепетне ставлення до національного суверенітету країни, її незалежності та самобутності. З огляду на це у своїх програмних документах партія «Справжні фіни» дає своє трактування концепту «нації», запроваджує поняття фінськості, визначає, що означає бути фіном, а що – ні. У світі глобальних трансформацій «Фінляндія залишається домом для фінів». Таким чином, партія чітко визначає основу своєї ідеологічної траєкторії – етнонаціоналізм, який у «Справжніх фінів» мав подвійний вимір – антишведський та антиімміграційний [240].

Проблема членства країни в ЄС та проблема імміграції стали домінуючими у всіх програмних документах партії та її риториці. Євроскептицизм став знаковою характеристикою партії. Критика на адресу ЄС мала багатоаспектний характер, включаючи політичну, економічну та гуманітарну складову. Аналіз програмних документів «Справжніх фінів»

дозволяє виділити три періоди в розвитку євроскептицизму партії: 1995 – 2015 роки. 2015 – 2017 роки (період перебування партії при владі), з 2017 р. і до теперішнього часу [239].

До 2015 р. всі програмні документи партії відзначаються негативним ставленням до глобалізації та до європейської інтеграції як її складової. Головна теза, яку партія прагнула донести до виборців – це те, що членство в ЄС не відповідає національним інтересам країни. Вже у своїх перших програмних документах «Справжні фіни» прагнули затвердити серед громадськості думку, що фіни мають необхідний потенціал для забезпечення процвітання своєї країни [169]. Фінська держава створювалася для захисту національних інтересів країни, а участь у європейському інтеграційному процесі підриває її головну функцію. При цьому країна втрачає свій національний суверенітет, свою незалежність. Партія прагнула до того, щоб фіни самі могли визначати свою внутрішню політику без втручання ззовні, саме тому «Справжні фіни» виступали проти Лісабонського договору, вбачаючи в ньому пряму загрозу національній ідентичності [381]. В найбільш концентрованому вигляді свою євроскептичну позицію партія виклала у передвиборчому Маніфесті 2011 р.

Сформульовані у цьому позиції були спрямовані на формування у виборців негативного іміджу ЄС. Партія робила акцент на недемократичності Європейського Союзу, принципу субсидіарності, проголошеного Брюсселем, на наявності корупційної складової у діяльності ЄС, бюрократизму його структур. «Справжні фіни» піддають жорсткій критиці наявну модель європейської інтеграції, протиставляючи їй альтернативну модель – «союз суверенних держав» [239]. Партія пропонує цілий ряд заходів щодо реформування підходів до європейської інтеграції Фінляндії: перегляд договорів про членство країни в ЄС, вихід із зони євро та Шенгенської зони, реформування існуючої моделі інтеграції за рахунок скорочення функції ЄС та передачі права вирішувати питання щодо масштабів влади ЄС на загальнонаціональний референдум. За моделлю запропонованою партією, ЄС

має вирішувати питання, пов'язані лише з торгівлею та економікою. По суті, чітко не формулюючи у своїх програмах вимог щодо виходу з ЄС, «Справжні фіни» практично підводять своїх виборців до усвідомлення їх необхідності [216].

Прихід «Справжніх фінів» до влади у 2015 році зробив риторику партії більш мейнстрімівською. І хоча партія з ентузіазмом зустріла Брекзит, її лідер Т. Сойні оцінив Брекзит як свідчення проблем в ЄС та виступав за те, щоб приступити до обговорення можливостей його реформування (тобто по факту відмовився від ідеї виходу Фінляндії з ЄС). У тому ж 2016 році Т. Сойні виступив проти проведення референдуму щодо виходу країни з зони євро (питання було висунуто на порядок денний в парламенті). Таким чином, партія фактично відмовилася від тих ідей, які сама ініціювала та прагнула їх реалізації протягом всіх років перебування в опозиції.

Це викликало невдоволення значної частини членів партії та її парламентської фракції, що призвело до розколу в партії, створення Т. Сойні нової партії, виходу залишків партії «Справжні фіни» з коаліції та перехід у опозицію.

Новий лідер партії Ю. Халла-Ахо знову актуалізував тезу про те, що членство в ЄС не відповідає національним інтересам країни, і підвищив градус критики ЄС, порівнявши його з «Радянським Союзом». Кандидат від «Справжніх фінів» на президентських виборах 2018 р. (зайняв третє місце в першому турі) центральною темою своєї передвиборчої програми зробив тему повернення країнам ЄС їх повноважень, переданих Брюсселю, та обіцянку провести референдум щодо виходу з ЄС, Паризької угоди та не вступу до НАТО [239].

Передвиборча програма партії 2019 р. робила акцент на проблемі фінської держави та її суверенності, відмові підкорятися європейській інтеграції, необхідності захисту фінської ідентичності та розвитку фінської культури [291]. Водночас за підсумками виборів до Європарламенту партія змінює фракцію. З фракції «Свобода і демократія», одним із ініціаторів

створення якої в 2014 були «Справжні фіни» (з найбільш жорсткою антиєвропейською риторикою), партія переходить до фракції «Консерватори та реформісти» (прихильники помірною антиєвропеїзму). Однак подібна відмова від вимоги виходу з ЄС була не стільки свідченням зміни позиції самої партії, як свідченням посилення проєвропейських настроїв в фінському суспільстві.

Даючи критичну оцінку ЄС як моделі європейського інтеграційного процесу, особливий акцент партія робить на характері фінансово-економічної та бюджетної політики ЄС, вважаючи, що, наприклад, Стабілізаційний пакт робить Фінляндію «гаманцем», який розплачується за помилки та безвідповідальність країн Південної та Східної Європи. На думку «Справжніх фінів» Європейський Союз виступає механізмом розподілу коштів від Західної Європи до цих регіонів [395]. У всіх своїх передвиборчих програмах партія послідовно доносила до своїх виборців необхідність скорочення допомоги «третім країнам», а вимога скоротити розмір внеску країни до фонду ЄС є у всіх програмних документах партії.

Практично всі програмні документи партії, особливо це характерно для передвиборчих програм до Європарламенту, передбачають жорстку критику сільськогосподарської політики ЄС, приділяючи цьому напряму його діяльності особливу увагу. Це зумовлено специфікою історичного розвитку Фінляндії, де сільська місцевість важливою складовою національної ідентичності (сьогодні 40% населення країни проживає у сільській місцевості), а зміст сільськогосподарської політики Брюсселя не відповідає інтересам фермерів Фінляндії [201].

Євроскептицизм партії найбільш жорстко та послідовно проявляється у її відторгненні імміграційної політики ЄС, на засадах якої реалізовувалася і імміграційна політика Фінляндії. Проблема імміграції є, на думку дослідників, для неї ексклюзивною, посівши центральне місце у програмах партії та партійній риторичі [401]. Цю проблему партія розглядає у контексті розвитку глобалізаційних процесів. «Справжні фіни» жорстко критикують

«політику відкритих дверей» Євросоюзу та принципи, що лежать у її основі: мультикультуралізм, толерантність, позитивна дискримінація [289]. Звертаючись до своїх виборців, партія говорить про необхідність звільнитися від думки про мультикультуралізм, що прокламується вже протягом 25 років, як основоположної ідеї імміграційної політики, вимагаючи припинити фінансувати проект на його основі [168]. Програмні документи «Справжніх фінів» дають виборцям досить чітке уявлення про альтернативну імміграційну політику, яку пропонує партія. Інтеграцію іммігрантів «Справжні фіни» розглядають лише через асиміляцію, прийняття фінських цінностей, традицій, і законів. Отримання фінського громадянства має стати нагородою [291], яка має бути підтверджена цілою низкою умов. Це і знання мови, п'ятирічний термін проживання та ціла низка інших досить жорстких вимог. Партія послідовно виступає проти існуючих правил возз'єднання сімей, вимагаючи взяти данську модель вирішення цієї проблеми, що передбачає тест на ДНК. Також партія виступала за жорсткий контроль до розподілу проживання іммігрантів, не допускаючи їхнього компактного проживання. Дотримання такого контролю – системна вимога партії, як і недопущення штучного підняття цін на житло [345].

Перейшовши знову в опозицію у 2017 році «Справжні фіни» розгорнули потужну компанію проти імміграційної політики, що проводиться в країні. У програмі 2019 р. партія вимагала закрити центри прийому іммігрантів, а відкрити замість них центри з їхньої депортації та закрити нарешті кордони. Жорстку критику партія спрямувала на ухвалену в 2020 році нову Програму дій у цій сфері, яка несе загрозу не лише моделі держави загального благоденства, що реалізуються в Фінляндії, але й загрозу безпеці всередині країни, яка пов'язана насамперед із зростанням рівня злочинності та процесів ісламізації. Протистояння процесу ісламізації партія завжди вважала своїм головним пріоритетом, оскільки він несе пряму загрозу для існування фінської нації та фінської держави [290; 187; 378; 240].

Будучи парламентською партією, «Справжні фіни» жорстко протистояли будь-яким спробам інкорпорації законів шаріату у фінське право, фінансування державою культурних проектів мусульманської громади, навчання іммігрантських дітей рідною мовою, реєстрації мусульманської партії, створеної у 2007 році. Завдяки її зусиллям щодо встановлення контролю над розміщення іммігрантів-мусульман у країні в Фінляндії відсутні «паралельні товариства», гетто, такі характерні для Швеції та Данії. Йдучи на вибори у 2019 році партія вимагала заборонити носіння паранджі та хіджабу у громадських місцях. «Справжні фіни» є послідовними захисниками традиційних національних цінностей, національної ідентичності, в основі якої має лежати фінська культура. Партія відкидає ідеологію ЛГБТ, одностатеві шлюби, мультикультуралізм [290].

У той самий час «Справжні фіни» визнають, що Фінляндія має бути відкритою для такої імміграції, наслідки якої є нейтральними чи позитивними для неї [239]. Головною умовою їхнього перебування іммігрантів в країні є повне визнання фінських цінностей та традицій.

Як і більшість праворадикальних партій «Справжні фіни» не сприймають кліматичну політику ЄС. Послідовно виступаючи на захист екології та природи країни, партія водночас займає найжорсткішу позицію щодо необхідності боротьби з потеплінням клімату. Вважаючи цю проблему надуманою, партія заперечує її антропогенний характер, визначає ситуацію навколо проблеми як «кліматичну істерію». «Справжні фіни» аргументують свою критику економічними наслідками цієї боротьби для громадян країни та для розвитку фінської економіки. Позицію цієї партії відносять до найжорсткішої серед правих партій [239].

З моменту свого створення аж до 2010 р. партія та її лідери вкрай негативно ставилися до вступу країни до НАТО та участі країни у політиці Єдиної безпеки та оборони ЄС. Статус нейтральної держави вони вважали єдиною ефективною умовою забезпечення власної безпеки. Достатньо стримано партія реагувала на режим санкцій, запроваджений Брюсселем

проти Росії у 2014 році через напад на Україну та анексію Криму [379]. Але вже у 2021 році її лідер Ю. Халло-ахо заявив, що він не бачить особливих перешкод для вступу країни до НАТО. Остаточна корекція позиції партії відбулася у 2022 році, коли партія проголосувала за вступ країни до НАТО, відмовившись від статусу нейтральної держави, та повністю підтримала антиросійські санкції, зайнявши жорстку русофобську позицію. Її лідер пояснив це геополітичною ситуацією, що змінилася, після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Зміна позиції партії відповідала зміні громадської думки. У цей період за вступ до НАТО висловилося 70% фінів [65].

Проведений нами аналіз програмних документів партії дозволяє зробити висновки, що «Справжні фіни» у своїй боротьбі за владу поступово еволюціонували від партії радикального спрямування у бік партії консервативного центру. Що найяскравіше виявилось у рівні та характері їхнього євроскептицизму. Партія починала свій шлях на позиціях жорсткого євроскептицизму, однак вже в період лідерства Ю. Халло-Ахо євроскептицизм мав «помірний» характер. Не ставлячи вимоги виходу з ЄС, у партійній риториці все-таки голосно звучав рефрен про те, що це членство суперечить національним інтересам країни. Рікка Пурра, яка прийшла йому на зміну, обіцявши продовжити його курс, активно виступила за вступ до НАТО і зайняла дуже жорстку позицію щодо Росії. Русофобія сьогодні є відмінною рисою партії, яка ініціювала цілу низку акцій та законів антиросійської спрямованості. У цей же час критика ЄС стала більш приглушеною.

Природа правого радикалізму в країнах Східної та Центральної Європи дещо не така, як в інших регіонах, вона має ряд особливостей при наявності загальних рис, що характеризують дане явище. Серед його особливостей – більш високий ступінь популярності, ніж у країнах Західної Європи. Саме в цих країнах євроскептицизм є присутнім на рівні державної політики (приклад Угорщина, Польща), що створює ситуацію, коли в конфлікт з ЄС

вступає держава. Особливості та причини євроскептицизму, ступінь його проникнення у суспільство та політику дозволяють характеризувати його як периферійний євроскептицизм, під яким розуміється один із напрямів євроскептицизму, при якому використовуються політичні установки, що включають використання антиєвропейських настроїв, табулювання націоналістичної популістської шовіністичної та ксенофобської риторики. Сьогодні у країнах цього регіону діють понад 38 популістських партій, більшість яких за своїм профілем можна віднести до праворадикальних. Деякі з них міцно включені до партійно-політичної системи своїх країн, мають своїх представників в парламентах (інколи вони навіть мають більшість) [14].

Співробітництво між Будапештом та Брюсселем було започатковано у 1991 році, коли країна однією з перших підписала Угоду про асоціацію. 12 квітня 2003 р. на референдумі при явці 42,2% 84% громадян Угорщини проголосували за вступ до ЄС, а 15 грудня 2004 р. парламент країни одноголосно ратифікував договір про членство країни в Євросоюзі. Угорське суспільство з великим оптимізмом дивилося на майбутнє в ЄС, пов'язавши з ним швидке вирішення проблем, що стоять перед країною, і як результат – підвищення рівня життя. За підсумками соціопитування, проведеного в країнах-кандидатах Центральної та Східної Європи, Угорщина виглядала більш єврооптимістичною – 68% громадян виступали за членство в ЄС, проти членства в ЄС виступало 14% угорців [219].

Однак вже у 2004 році виник перший конфлікт між Будапештом та Брюсселем, пов'язаний із ухваленням бюджету країн та ліквідації його надмірного дефіциту (відповідно до вимог Маастрихтської угоди – не більше 3% обсягу ВВП). Ситуація в країні погіршувалась, життєвий рівень падав, країною прокотилася масивна хвиля банкрутств, особливо сильно постраждало сільське господарство та харчова промисловість, які були змушені адаптуватися до вимог ЄС. Приєднання до ЄС сприятливо позначилося лише для однієї десятої частини угорських підприємств, ТНК

контролювали більшу частину угорської економіки, 80% банківських активів перебували у власності іноземців [219].

У 2005 році Угорщина посіла п'яте місце серед країн, незадоволених ЄС. Різко впав рівень довіри до органів управління через складнощі просування своєї продукції на ринки збуту в рамках ЄС, а також небажання Брюсселя розглядати проблеми угорських діаспор.

Потужним каталізатором зростання євроскептицизму стала фінансово-економічна криза. В Угорщині руйнівна хвиля кризи пройшлася по всіх секторах економіки та фінансового сектору. Країна зіткнулася з нестачею валюти, знецінюванням форинту, масовим банкрутством, втечею іноземного капіталу з країни, зростанням безробіття. Якщо доходи в країнах ЄС у середньому знизилися на 12,2%, то в Угорщині цей показник дорівнював 35,6%. Уряд Угорщини став на шлях зовнішнього запозичення у ЄС, МВФ, Світового банку. У 2010 році борг Угорщини становив 20 млрд євро – 65% ВВП [312].

Все це призвело до посилення позицій правих сил в країні: на парламентських виборах права партія «Фідес» у коаліції з ХДНП на чолі з В. Орбаном отримала 67,88% голосів, а утворена у 2006 році праворадикальна партія «Йоббік» (За майбутнє Угорщини) стала третьою політичною силою в парламенті, отримавши 47 мандатів. Таким чином, 80% парламентських мандатів було у представників правих консервативних сил [177]

Партія «Йоббік» з'явилася на політичній арені країни тоді, коли в Угорщині намітилися перші ознаки завершення ейфорії від вступу до ЄС. Угорський євроскептицизм був пов'язаний з особливостями формування угорської нації, походженням угорського етносу, становленням угорської державності та його минулим, зокрема Тріанським договором. Особливості процесу формування євроскептицизму в Угорщині – це його проникнення на державний рівень як елемента державної політики. Що, наприклад,

демонструє уряд В. Орбана протягом кількох років в рамках свого протистояння з ЄС.

Носієм євроскептицизму в партійній системі на момент його зародження стала партія «За кращу Угорщину», що виникла в 2003 році. Витоки партії криються у молодіжному студентському русі, ініційованому студентами Будапештського університету «Правове молодіжне товариство». Створене у 2002 році, воно об'єднало у своїх лавах розчарованих у діях партій молодих людей (більшість з них були членами угорської партії «За справедливість і життя»), а також партії «Фідес» [312].

У 2003 році цей рух започаткував партію «За кращу Угорщину» («Йоббік»). «Йоббік» у своєму «Установчому маніфесті» протиставив себе всім існуючим партіям, заявивши, що вони не захищають інтереси країни, а лише створюють ілюзію боротьби лівих та правих. «Йоббік» позиціонує себе як загальнонародний рух, який захищає всіх угорців. Метою цієї партії є формування більш справедливого суспільства та передача патріотичних консервативних цінностей наступним поколінням угорців. «Йоббік» прагне «заново відкрити спільне коріння угорського народу, подолати егоїзм і роз'єднання, щоб морально оновлена нація думала і діяла в унісон» [177].

Партія визначила себе як консервативну, радикально-націоналістичну та християнську. Аналіз документів партії та заяв її лідерів вказують на те, що в основі ідеології «Йоббік» лежить угорський націоналізм, великодержавний за своєю суттю, адаптований до нових реалій ХХІ ст. у формі радикального етнонаціоналізму, винятковості угорської нації, доповненої пізніше концепцією туризму, а також орієнтацією на історичні традиції християнства та консерватизму. Партія дотримувалася позицій антиглобалізму, що вимагало критичного переосмислення та сприйняття ідеї європейської інтеграції та участі Угорщини в ЄС [148].

Активно партія почала діяти в 2006 році з приходом нового лідера Габора Вона, людини з яскраво вираженими лідерськими якостями та харизмою, яка очолювала партію до 2018 р. та зуміла перетворити «Йоббік» з

маргінальної групи, яка набрала на виборах у 2006 році 2,2% голосів виборців, у політичну силу, за яку у 2018 році проголосувало понад 23% виборців.

У процесі формування політичних засад функціонування «Йоббiк» можна виділити декілька етапів: з 2003 до 2016 рр., з 2016 до 2021 рр., з 2021 р. до теперішнього часу.

Серед принципових позицій партії можна виділити циганське питання та захист християнських цінностей. Щодо першого пункту, то партія формулювала жорсткі вимоги щодо циганської меншини: ввела поняття «циганська злочинність», вимагаючи його юридичного закріплення, створила у 2007 році парамілітарну структуру «Угорська гвардія», метою якої було патрулювання циганських житлових кварталів. «Йоббiк» виступала проти соціальної допомоги на дітей для циган, примусову передачу циганських дітей від лінивих батьків до державних шкіл-інтернатів, відмовляла циганам у їхній ідентичності (щоб жити в Угорщині, вони мають інтегруватися та асимілювати). Загалом, цигани розглядалися як фінансовий тягар для країни [189].

Характерно, що причиною всіх негативних явищ партія вважала членство країни в ЄС. Вона Габор прямо вказував, що угорці стали рабами Євросоюзу, який використовує їх як дешеву робочу силу. Партія у 2010 році коригує свою позицію щодо зовнішньополітичного курсу країни. Вона виступає проти єдиної зовнішньої безпекової політики ЄС, вимагає розгорнути зовнішньополітичний курс на 180 градусів на Схід, Туреччину, особливе значення в політичній програмі надавалося співпраці з Росією. На вибори до Європарламенту у 2009 році та парламентські у 2010 році [311] «Йоббiк» йшла з вимогою проведення референдуму про вихід Угорщини з ЄС.

Одним з важливих аргументів щодо виходу з ЄС була теза про те, що ЄС нічого не робить для угорських діаспор, для їхнього об'єднання з Батьківщиною. Вступаючи до ЄС, більшість громадян сподівалися на

вирішення цієї найбільш проблемної угоди угорського суспільства – ліквідації або хоча б пом'якшення наслідків Тріанонського договору шляхом створення угорських автономій в місцях компактного проживання угорців.

Ця політична риторика допомогла «Йоббік» отримати більше 14% голосів на виборах до Європарламенту та національного парламенту в 2009, 2010, 2014 роках, ставши стійкою політичною силою. У цей період партія демонструє жорсткий євроскептицизм, виступаючи з критикою практично всіх напрямів політики ЄС. У 2014 році «Йоббік» виступив проти антиросійських санкцій, визнав анексію Криму. Партія та її лідер підтримали Брекзит. Г. Вона назвав референдум 2016 р. у Британії останнім шансом для ЄС змінити напрям [221].

У 2016 році починаються процеси щодо корегування політичного курсу партії «Йоббік», серед причин цього можна визначити протистояння з партією В. Орбана, програма якого багато в чому перегукувалася з програмою «Йоббік», але політика його уряду не відповідала цілям «Йоббік»; відсутність нових прихильників партії.

В рамках підготовки до парламентських виборів 2018 р. «Йоббік» розробляє нову програму та намагається повністю змінити свій імідж в очах частини суспільства, де вона асоціювалася з антисемітизмом та неофашизмом. Оновлення відбувалося за двома напрямками. По-перше, дистанціювання від свого минулого, визнання низки заяв та дій партії помилковими (особливо це стосувалося антисемітських позицій «Йоббік»). По-друге, перегляд програмних установок партії: «Йоббік» перестає визначати ЄС як головну причину розвитку негативних явищ у країні, а акцентує увагу на боротьбі проти «орбанізму» [166; 255].

За результатами виборів 2018 р. «Йоббік» стала другою політичною силою в країні, отримавши 26 мандатів в парламенті. Однак програш орбанівській партії «Фідес» призвів до активізації відцентрових тенденцій в партії та її розколу. Формується нова політична платформа «Йоббік», яка перетворила цю партію на типову правоконсервативну партію поміркованого

спрямування, яка виступає з критикою ЄС щодо його ціннісної, культурної та міграційної політики [78].

Під час виборів до Європарламенту та місцевих органів влади у 2019 році партія знижує градус свого радикалізму. ЄС уже не є предметом її жорсткої критики. «Йоббік» лише вказує на небезпеку процесу подальшої централізації та бюрократизації ЄС, однак цей процес можливо нівелювати за рахунок його внутрішньої реформації. Також партія вбачає можливість та доцільність переходу країни на євро [79]. Тобто «Йоббік» остаточно відмовилася бачити в ЄС шкідливу для країни структуру, яка не відповідає її національним інтересам і становить небезпеку для суверенітету та національної незалежності.

Партія продовжує курс на оновлення, що передбачав подальше дистанціювання від свого «минулого», визнання своїх помилок. Крім цього, у 2020 році було прийнято повністю оновлену нову політичну платформу партії «Заява про принципи, де партія позиціонує себе, як єдину народну партію в країні, яка за своєю суттю є сучасною консервативною партією» [78]. Цей документ був покладений в основу передвиборчої кампанії 2022 р. Значну частину його змісту складала критика В. Орбана та дій його уряду, особливо у період Covid-19. Партію та В. Орбана звинувачували у корупції, автократизмі, ігноруванні інтересів угорського населення за кордоном, залежності від Кремля та негативних наслідків для країни його протистояння з Брюсселем. Проблема європейської інтеграції розглядалася лише в контексті критики «орбанізму», який вважався причиною розвитку всіх процесів у країні [241]. З попередніх партійних платформ було запозичено орієнтацію на християнські та традиційні цінності, сім'ю, відторгненні ідеології ЛГБТ, прагнення сформувати в Угорщині моноетнічне суспільство [218].

Угорська опозиція, врахувавши досвід кампанії 2018 р., усвідомлює необхідність об'єднання всіх антиорбанських сил у боротьбі проти «Фідес». У своєму прагненні усунути В. Орбана від влади «Йоббік» вступає в

коаліцію зі своїми колишніми опонентами, підписуючи коаліційну угоду, яка передбачала створення єдиного блоку, який має протистояти партії «Фідес» під час парламентських виборів 2022 р. У 2021 році такий блок було створено, він отримав назву «Ми разом», туди окрім «Йобб'ік» увійшло ще 5 партій. Блок прийняв єдину програму, яка за своєю суттю суперечила всьому, що відстоював «Йобб'ік» протягом багатьох років.

Програма була спрямована на зміцнення ЄС, на більш глибоку інтеграцію країни до її структур, опозиція прагнула довести корисність «євро» для Угорщини. Курс опозиційного блоку передбачав відкриття кордонів країни для іммігрантів. Опозиція виступала за проведення жорсткої політики щодо Росії, повністю солідаризувавшись із ЄС та НАТО у цьому питанні. Росія позначилася справжнім противником Європи, а відтак і Угорщини.

Програма опозиції визначала, що Угорщина має проводити політику, що ґрунтується на нових цінностях, мета якої повернення орієнтації на Захід. Опозиція обіцяла перегляд договорів з Росією та Китаєм, відмову від будівництва атомної станції. У жорсткому протистоянні курсу В. Орбана – опозиція прогнала Фідес/ХДПВ, які отримали понад 67% голосів та 133 мандати, тоді як опозицію підтримало лише 28,6% виборців (26 мандатів). «Йобб'ік» був представлений 9 мандатами (у 2018 році їх було 26). Колишні члени «Йобб'іка», які утворили партію «Наша Батьківщина», змогли провести до парламенту 6 своїх представників. Це можна розцінювати як повний провал нового курсу «Йобб'ік». Здійснений її керівництвом ребрендинг не тільки не розширив її електорат, але й від неї відвернулися навіть ті, хто традиційно пов'язував з «Йобб'ік» свої надії на справедливість та найкраще життя. Участь у коаліції з ліволіберальною опозицією відштовхнула від неї консервативно налаштовану антиєвропейську частину електорату [97].

Вибори 2022 р. проходили в кардинально новій геополітичній ситуації, пов'язаній з початком воєнних дій в Україні, що внесло корективи до

виборчої кампанії. В. Орбан офіційно засудив агресію Росії проти України, але категорично відмовився проводити курс на втягування Угорщини в цей конфлікт, відмовившись від постачання зброї в Україну, не дозволивши використати свою територію для цього. Опозиція навпаки вела передвиборчу кампанію з акцентом на глибшу інтеграцію в ЄС, запровадження євро, залучення до конфлікту в Україні шляхом постачання зброї, очищення від Путіна та російського впливу, легалізацію ЛГБТ та відкриття кордонів для іммігрантів. Росія називалася головним ворогом Європи, а отже й Угорщини. Лідер опозиції М. Цау чітко визначив головні пріоритети, з чим опозиція має йти до виборця. Це світ у Європі та країні, безпека та передбачуваність, зростаючі можливості для всіх громадян Угорщини, незалежно від їхнього кольору шкіри, походження та сексуальної орієнтації. Розвиток країни вимагає «знищити» Путіна, очиститися від впливу Росії, повернутися до Європи, прагнути поглиблення інтеграції до ЄС, запровадити євро, відкрити кордони [261].

У ході передвиборчої кампанії лідер опозиції та її представники ще більш радикалізували свої позиції щодо курсу, який проводив В. Орбан. Опозиція широко використовувала у своїй риториці лозунги по типу «Країну потрібно захищати не тільки від Сороса, а й від Путіна та Orbana» [78]. Виборці, зокрема представники «Йоббік», лякали виборців тим, що якщо В. Орбан залишиться при владі, то через 15 років Угорщина вийде зі складу ЄС і стане колонією Росії.

Таким чином, угорська партія «Йоббік» вписується в той тренд, який сьогодні визначає тенденції розвитку значної частини партій праворадикального спрямування, що виникли в 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст., ідеологію яких становив націоналізм, найчастіше у формі етнонаціоналізму та жорсткого євроскептицизму. «Йоббік» пройшла шлях від праворадикальної націоналістичної партії, яка позиціонувала себе як жорсткого євроскептика та вважала членство в ЄС загрозою для існування угорської нації та незалежної угорської держави, до правоцентристської

партії мейнстріму з елементами м'якого євроскептицизму, яка орієнтувалася на захист традиційних християнсько-консервативних цінностей. Однак подібна трансформація зробила «Йоббік» нецікавою та незатребуваною в угорському суспільстві, що проявилось у катастрофічному падінні рівня підтримки з боку електорату.

3.3. Програмні засади діяльності праворадикальних партій в Україні у дискурсі розвитку праворадикалізму в Європі

Правий радикалізм в Україні має глибоке історичне коріння та добре розроблену концептуальну базу. Основу якої становить концепт інтегрального націоналізму Д. Донцова, ідеї, відображені у працях М. Міхновського, Я. Стецька та інших. Політичним проявом українського правого радикалізму стало створення 1929 році Організація Українських націоналістів (ОУН), а також Української повстанської армії (УПА). Досвід цих структур та їхня ідеологія багато в чому визначає сучасний український правий радикалізм, його доктринальні засади та характер діяльності [330].

Ця тема досить глибоко вивчена як у західній, так і в українській історіографії, та включає сотні статей, монографій, дисертаційних досліджень. Мета нашого підрозділу – розкрити відображення тематики, пов'язаної з європейським інтеграційним процесом та участю у ньому України, у програмних документах політичних партій праворадикального профілю, які мають статус парламентських партій. З 370 партій, що сьогодні зареєстровані в Україні, 29 – праворадикального спрямування, але жодна з них зараз не має фракції у Верховній Раді [12].

Однією з особливостей правого радикалізму в Україні, як зазначають дослідники, є те, що вплив на політичні процеси та політичні рішення, що приймаються, багаторазово перевищують рівень його електоральної підтримки та присутності в структурах влади [36]. Предметом нашого аналізу стали програмні документи ВО «Свобода» та «Правий сектор».

Виникнення та становлення праворадикальних партій в Україні логічно вписується в особливості розвитку партійної системи в Україні в період її демократичного транзиту. Специфіка становлення партії «Свобода» та її еволюція хронологічно збігаються з етапами розвитку партійної системи незалежної України. Перший етап – з 1991 до 2004 рр., другий етап – з 2004 до 2014 рр., третій етап – з 2014 до 2019 рр., четвертий етап – з 2019 до сьогодні [51].

Дослідники зазначають, що на відмінно від інших європейських країн, де активізація праворадикальних партій та їхнє входження в політичний простір зазвичай збігалось з наростанням кризових явищ та появою нових викликів, в Україні в період глибокої кризи 1990-х років праві радикали являли собою політичних маргіналів, їхнього включення до політичного процесу в цей час так і не відбулося. Навпаки, вихід на політичну арену праворадикальних партій відбувся в умовах покращення ситуації в країні, після подолання соціально-економічної кризи 1990-х років та її наслідків, коли Україна постала перед дилемою: в якому напрямку рухатися далі.

Виникнення політичних груп, заснованих на ідеології правого радикалізму, почалося в Україні в західних регіонах (Львівщина, Тернопільщина) ще в роки перебудови. Після здобуття незалежності цей процес набув потужної динаміки в контексті реалізації транзитного переходу країни на демократичний шлях розвитку [42]. Що, своєю чергою, передбачало трансформацію всієї політичної системи країни та найважливішого її елемента – партійної системи. З'являються десятки нових політичних партій та об'єднань різного напрямку. Водночас Україна визначає і свої зовнішньополітичні пріоритети, серед яких чітко було позначено курс на вступ до ЄС [67].

Вже у Декларації про Незалежність Україна визначалася як європейська держава. Курс на євроінтеграцію було відображено у Законі «Про основні напрями зовнішньої політики України 1993 року» та ще в низці документів, прийнятих у 1990-ті роки, які визначали напрями розвитку

української державності. Курс на європейську інтеграцію, як єдина альтернатива розвитку Української держави, був чітко позначений під час Помаранчевої революції 2004 р, а переломним у цивілізаційному виборі України став 2014 рік. На той час зросла кількість прихильників цього курсу. Так, у 2013 році членство України в ЄС підтримувало 41%, а в НАТО – понад 20%. Природно, що проблема членства України в ЄС не могла не відобразитись у програмних документах партій, у їхніх політичних платформах.

Як уже зазначалося вище, правий радикалізм виявив себе вже в роки перебудови створенням численних праворадикальних груп у західних регіонах України. Першою великою політичною силою даного профілю, що динамічно розвивалася та намагалася зайняти свою нішу в політичному ландшафті країни, стала «Соціал-національна партія України», створена у 1991 році у Львові (з 2004 р. отримала назву партія «Свобода») [66]. Спочатку партія фактично діяла нелегально, її офіційна реєстрація відбулася лише 1995 р. [24]. Як це характерно для партій даного спрямування, вона протиставляла себе всім чинним політичним партіям, позиціонуючи себе як єдину партію, що відбиває інтереси народу: «Ми соціал-націоналісти не належимо ні до старої комуністичної, ні до нової демократичної номенклатури, а дивимось на світ по-новому» [55].

Метою партії була побудова потужної української соборної держави на засадах соціальної та національної справедливості. Політична платформа партії, її ідеологія ґрунтувалися на концептах та ідеограмах, розроблених у роботах Я. Стецька «Дві революції» та концептах М. Сциборського, викладених в роботі «Націократія». Значний вплив на розробку доктринальних основ партії справила концепція інтегрального націоналізму Д. Донцова та роботи М. Міхновського. Базовим концептом для партії стала теза про те, що національна революція передре соціальної. Нація для партії та її лідерів – це кровна спорідненість та духовний зв'язок. З перших днів свого існування партія послідовно стояла на позиції жорсткого

етнонаціоналізму, створення на території України етнічно чистої української держави. Девізом її першої програми був «Бог-Свобода-Україна». Наступні програми йшли під девізом «Захист українців, захист України та українців», «Своя влада – своя власність, своя гідність на своїй Богом даній землі. Свобода – єдина сила України» [55].

Партію відрізняла жорстка, агресивна риторика, що характеризується нічим не прикритою ксенофобією, русофобією, антисемітизмом. Партія активно включалася у політичну боротьбу, але до 2004 р. мала підтримку на рівні 0,6% до 1%. Водночас партія активно поводи́ла себе в публічній сфері, організовуючи різноманітні акції.

Наприкінці 1990-х – початку 2000-х років активно розвиваються зв'язки партії з родинними партіями. Особливо активно партія співпрацює з Національним фронтом та австрійською партією «Свобода». Невдачі у виборчих процесах на початку XXI ст. призвели до розвитку внутрішніх кризових явищ, які не дозволили партії самостійно увійти до виборчої кампанії 2002 р. [11]. Партія підтримала «Нашу Україну», О. Тягнибок переміг в одномандатному окрузі як висуванець саме від «Нашої України». Пізніше «Наша Україна» дистанціювалася від нього через скандальний виступ на горі Яворині, де він заявив, що треба віддати Україну українцям, звільнивши її від московської мафії [329].

Треба зазначити, що О. Тягнибок вкрай болісно сприймав регіональний рівень впливу партії, її локальний характер та розумів, що для його подолання треба змінити імідж партії, її програмні установки з метою розширення електорату [1]. У 2004 році він ініціював процес ребрендингу партії за порадою технологів французького «Національного фронту» (партії, з якою «Свобода» активно співпрацювала). Партія змінила свою назву на Всеукраїнське Товариство «Свобода», провела ребрендинг та продовжила процес оновлення програми, розпочатий раніше, у бік більш помірної радикалізації. Відбулася відмова від явно расистських формулювань, дистанціюється від нацизму та фашизму, що дало їй змогу розширити

електоральне поле. Усе це мало сприяти респектабельному іміджу партії, з погляду європейських маркерів [328].

Після 2004 р. партія поступово розширювала свій вплив, зростали її рейтинги. На місцевих виборах 2009 р. «Свобода» вперше досягла успіху, посівши 5 місце, а на Тернопільщині за неї взагалі віддали голоси понад 34% виборців. На президентських виборах 2010 р. О. Тягнибок отримав 1,43% підтримки виборців.

Весь цей час партія постійно працювала над оновленням програмних установок. Успіх прийшов у 2012 р., коли партія змогла не лише набрати 5%, щоб увійти до Верховної Ради, але й збільшила цей мінімум у 2 рази. За неї віддали голоси 10,44% електорату. Вперше у Верховній Раді було створено фракцію праворадикальної національної партії, яка стала жорсткою опозицією [35].

У 2014 році «Свобода» стала одним з найактивніших учасників майдану, а її лідер один із найефективніших його ораторів. Члени «Свободи» отримали знакові міністерські посади у післямайданівському уряді. Але під час позачергових виборів до Верховної Ради партія змогла отримати лише 4,74% голосів, не дотягнувши до 5% необхідних для набуття статусу парламентської партії. У 2019 р. результат у 3,7% так само не дав такої можливості. На місцевих виборах 2020 р. партія набрала 3,3%, при цьому зайняла домінуючі позиції в Івано-Франківській, Рівненській, Хмельницькій та Тернопільській областях [330].

Партія «Свобода» перебувала у жорсткій опозиції режиму В. Зеленського, але з початком військових дій партія та її лідер виступили зі зверненням про те, що вони тимчасово припиняють свою політичну діяльність і зосереджують свої зусилля на наданні відсічі ворогові. Партія створила кілька добровольчих військових структур – це «Січ», «Легіон Свободи», батальйон «Свободи». Значна частина партійців та депутатів від «Свободи» взяла до рук зброю. Треба відзначити, що в політичній риторичі

лідера партії О. Тягнибока неодноразово звучали тези про неминучість війни із Росією ще на початку ХХІ ст. [1].

Позиція партії щодо участі України в ЄС не була статичною. До «Майдану» позиція партії не була однозначною та мала двоїстий характер. Проблема інтеграції не виділялася спеціально і розглядалася в контексті підходів партії до їхнього бачення зовнішньополітичного курсу країни та ролі України в Європі та світі в цілому. Аналіз програм свідчить, що вони насамперед спрямовані на захист національної української ідентичності, традиції, національних цінностей, насамперед християнських, національного суверенітету та української державності, її героїчного минулого, пов'язаного насамперед із героїзацією діяльності УПА. Це відображається в назвах програм «Захистимо українців», «Захистимо Україну та українців», «Своя власність – своя гідність на своїй Богом даній землі» [55].

Основною метою партії було проголошено побудову соборної незалежної української держави, заснованої на засадах соціальної та національної справедливості, що гармонійно поєднує інтереси суспільства та держави. Це має бути «Велика Україна», що спирається на українську цивілізацію з титульною нацією та новими принципами побудови суспільства – на початковому етапі діяльності партія відкидала права національних меншин. Наголошувалося, що Україна має протистояти як декадентській ідеології заходу, так і агресивним імперіалістичним потягам Росії: «Зараз Україна стоїть на межі двох світів, і наш обов'язок сьогодні протистояти руйнівним псевдоідеям, якими сповнений Захід і котрі вороги прагнуть експортувати в Україну, протистояти агресивній згубності ідей дикого азійського світу, уособленням якого сьогодні є Росія [55].

Партія послідовно виступала з вимогами вийти з усіх міжнародних структур, створених Росією і де вона домінує. Особливо жорсткої критики з боку партії зазнала Харківська угода 1997 р. Також «Свобода» виступала проти автономії Криму та Севастополя. Вбачаючи в цьому загрозу сепаратизму та територіальній цілісності України, вважаючи за необхідне

здійснити там українізацію та жорсткіше протистояти російському впливу. У контексті боротьби з російським впливом партія мала на меті домогтися суверенітету країни в енергетичній сфері, створення єдиної соборної української церкви, українізації країни [38].

У 2008 році партія розробила стратегічний курс держави, який визначався як європейський україноцентризм, який увійшов до ухвалених нею оновлених програм партії. Мета цього курсу – посилити роль України у світовій політиці, стати геополітичним центром Європи. Для цього необхідно було розірвати всі зв'язки з Росією та всіма структурами, створення яких вона ініціювала, укріплювати та розвивати співпрацю з Великобританією та США [55].

Надалі у програмних документах особливе значення надавалося співробітництву з природними союзниками – країнами Балто-Чорноморського регіону. Найважливішою вимогою партії також було відновлення ядерного статусу країни, як найважливішої умови побудови Великої України та забезпечення безпеки країни [55].

У 2012 році партія перша з усіх політичних партій включила вимогу вступу України до НАТО до своєї програми, заявивши про це з парламентської трибуни. Партія не вимагала асоціації та інтеграції в ЄС, бо її базові ідеологічні постулати – неприйняття мультикультуралізму, європейського різноманіття, просування Брюсселем ідеології ЛГБТ, толерантності, принципи її імміграційної політики вступали в жорсткі суперечки з ціннісними принципами. У першій її програмі партія виступала навіть за заборону абортів [55].

Таким чином, цивілізаційний вибір України на думку партії «Свобода» визначався як посилення її позицій та ролі у світі за військово-політичної допомоги Заходу, насамперед США та Великобританії, при цьому не передбачаючи інтеграції України в будь-який інтеграційний проєкт ні на Заході, ні на Сході.

Водночас партія стала активним учасником «Революції гідності», приводом якої стала відмова Януковича підписати Угоду про Асоціацію України в ЄС. І з 2014 р. «Свобода» послідовно відстоює ідею членства України в ЄС, розглядаючи євроінтеграцію насамперед як інструмент, за допомогою якого найефективніше можна відірвати Україну від Росії. При цьому наголошуючи, що... «інтегруючись у європейський простір, ми хочемо зберегти національну ідентичність. Але ми європейськи орієнтовані. Наш шлях – європейська інтеграція» [330].

Слід зазначити, що український антиєвропеїзм, позиціонований партією на ранніх етапах її діяльності, був замінений орієнтацією на включення країни до загальноєвропейського інтеграційного простору та простору європейської безпеки через вступ до НАТО. Партія послідовно виступала проти реалізації Мінських угод, поставивши за мету повернення Криму та Донбасу. Парадоксальним є те, що партія після 2014 р. не представлена в загальнонаціональних структурах влади, хоча її наративи почали активно застосовувати іншими політичними силами та реалізовуватися в політичній практиці: героїзація минулого України, діяльності ОУН-УПА, створення єдиної соборної церкви України, заборона комуністичної ідеології та оцінка радянського минулого як негативного етапу в історії України, русофобії як основи внутрішньої та зовнішньої політики [26].

У 2013 р. партія «Свобода» перестала бути єдиною загальнонаціональною праворадикальною партією на політичному просторі країни. Під час Євромайдану у 2013 – 2014 роках на українській політичній арені з'явився «Правий сектор», до складу якого увійшла низка дрібних маргінальних груп, агресивних та націоналістичних за своєю суттю: «Тризуб», «Білий молот», «Патріот України» та інші. 14 березня 2014 р. відбувся закритий з'їзд «Правого сектору», в результаті якого націоналістичний рух трансформувався у партію на базі «Української національної асамблеї». 22 травня 2014 р. партію офіційно було

zareєстровано у Мін'юсті України. Лідером партії став Д. Ярош. Партія своїм девізом проголосила «Бог! Україна! Свобода!» [57].

Після перемоги «Революції Гідності» партія стала одним з символів героїзму, її представники здобули низку високих постів в уряді, зокрема, посаду першого заступника Ради безпеки та Ради оборони країни. В умовах військових дій, що почалися, її лідер бере курс на формування військової структури «Добровольчого українського корпусу», за легітимізацію якого він починає боротися. Партія та її військові структури беруть активну участь в АТО. Але «Правий сектор», як і партія «Свобода», не зміг ефективно скористатися тим політичним капіталом, який заробив на Майдані. У ході парламентських виборів «Правий сектор» отримав 1,8% голосів (лідер партії Д. Ярош пройшов до Верховної Ради за одномандатним округом), однак на президентських виборах він отримав лише 0,7% голосів.

Ідеологія партії «Правий сектор», як і «Свободи» ґрунтувалася на ідеях Д. Донцова та М. Міхновського. Група «Тризуб», що входила до складу «Правого сектору», вважала себе послідовницею С. Бандери. Етнонаціоналізм фактично був базовим принципом політичної доктрини партії, але мав більш завуальований характер, ніж у документах «Свободи». Нація визначалася ними не відповідно до «крові», а відповідно до «громадянств». Але по суті «Правий сектор» бачив Україну як моноетнічну державу. В програмі партії визначалося, що пріоритетним простором реалізації української геополітичної стратегії має стати Центральна та Східна Європа за діагоналлю Балтика – Закавказзя та союз із країнами цього регіону [57].

Стосовно європейської інтеграції більшість членів «Правого сектору» була налаштована скептично (а члени «Тризуба» навіть вороже). Їхня участь на Майдані, насамперед, диктувалася боротьбою за повалення режиму Януковича та за реалізацію ідеї національної революції, а не євроінтеграційними орієнтаціями. Ідея участі України в європейському інтеграційному процесі чітко не сформулювалася, але у своїй передвиборчій

програмі та низці публічних виступів Д. Ярош визнає необхідність членства країни в ЄС та НАТО. Д. Ярош вважав, що підписувати Асоціацію з ЄС треба, бо це відкриває певні можливості та віддаляє Україну від Росії. Але водночас він був категорично проти повноправного членства у ЄС, бо бюрократичний Брюссель дуже багато негативу нав'язує народам: антихристиянську політику, нівелювання національної ідентичності, руйнування традиційної сім'ї [68].

У 2015 році «Правий сектор» змінює свою назву Військово-політичний рух «Правий сектор» на Національно-визвольний рух «Правий сектор», а у 2016 році Д. Ярош залишає «Правий сектор», створивши свою нову партію «Ініціативи для держави» Яроша. Д. Ярош був активним учасником АТО, неодноразово наголошуючи, що готувався до війни двадцять років [68].

Ще однією праворадикальною політичною організацією, яка вийшла на українську політичну арену під час «Революції Гідності», стали «Патріоти України», які були близькі до «Правого сектору» та виступали з позицій «білого расизму» та войовничого антилібералізму. Головним ворогом української нації вони визначали Росію. Метою цієї політичної організації було створення національної незалежної України, яка мала очолити центральноєвропейську конфедерацію націй. Пізніше, у 2016 році, на основі цієї політичної структури її лідер О. Білецький створив «Національний корпус»[7].

За своїми цілями та завданнями ідеології «Національного корпусу» була близькою до ідеології «Свободи» та «Правому сектору». Ці три партії, перебуваючи в опозиції, орієнтувалися на об'єднання своїх дій проти дій уряду, який вони не підтримували, активно виступали проти Мінських угод, вимагаючи радикальніших дій проти Москви, ДНР і ЛНР.

У 2015 році «Свобода» та «Правий сектор» підписали Маніфест про спільні дії. У 2017 році «Свобода», «Правий сектор», «Національний корпус» та «Конгрес українських націоналістів» підписали Маніфест про об'єднання зусиль боротьби за владу в ході майбутніх виборів президента у 2019 році. В

ньому окреслювалися напрями розвитку країни у разі їхнього приходу до влади. На президентські вибори партії висунули єдиного кандидата, але за нього проголосувала незначна кількість виборців, парламентські вибори також були програні, тобто праворадикальні партії з їх яскраво вираженою націоналістичною програмою в умовах наростання кризових явищ в Україні виявилися не потрібними [47].

Таким чином, найбільш успішним політичним проєктом праворадикального спрямування на території України можна вважати партію «Свобода»: вона має теоретично обґрунтовані програмні документи з чітко окресленими цілями щодо розвитку країни та механізмами їх реалізації. Крім того, партія демонструє свою наступність з попередніми політичними силами та лідерами українського національно-визвольного руху. «Свобода» пройшла тривалий шлях розвитку, будучи однією з найстаріших політичних партій у країні.

Як і більшість праворадикальних партій країн Європи, партія динамічно розвивалася, адаптуючись до тих реалій, які виникали в даний конкретний період її діяльності. Так, реєструючись у 1998 році, вона викреслила низку положень своєї програми, які суперечили законодавству України у той період, зокрема тезу, що ворогом України є Росія. Активно співпрацюючи із західними партіями даного спрямування, «Свобода» у 2004 році під їх впливом, а також прагнучи вийти за рамки маргінальної партії регіонального типу та перетворитися на партію загальнонаціонального рівня, здійснює ребрендинг у бік центру та формує імідж респектабельної партії (наприклад, корегує партійну риторику, дистанціюючись від нацизму, осучаснює концепцію українського націоналізму, заснованого на концептах Я. Стецька, Д. Донцова, М. Міхновського). Сьогодні ідеологія «Свободи» вкладається в концепти «нових правих», для неї характерними є маркери, властиві праворадикальним партіям, але при цьому «Свобода» має низку специфічних рис, зумовлених особливостями історичного розвитку України [278].

Загалом, сучасний правий радикалізм в Україні на рівні загальнонаціональних партій не характеризується євроскептицизмом, що відрізняє його від західноєвропейського правого радикалізму. Перш за все, це пов'язано з особливостями геополітичного становища української держави. Головним ворогом української державності, загрозою суверенітету та українській ідентичності праворадикальні сили визначають Росію. Проблема європейської інтеграції для цих партій до 2014 р. не була актуальною. Вона увійшла до їхньої партійної доктрини як стратегія, реалізація якої дозволяє досягти основної мети – вирвати Україну з російського світу та побудувати незалежну національну державу Україну.

Водночас маємо зазначити, що нинішній стан політичного процесу в Україні, за якого праворадикальні партії не мають широкого представництва в органах центральної влади не є чимось статичним й повністю залежить від загальних тенденцій розвитку країни. Зокрема, на нього впливатимуть результати російсько-української війни й процес відновлення територіальної цілісності країни. Загальний тренд на деідеологізацію політичної сфери й орієнтацію на особисті партійні бренди має тимчасовий характер й може змінитися курсом на впровадження традиційних форм функціонування партійної системи. Стабілізація суспільно-політичного становища в Україні, поглиблення процесу європейської інтеграції призведе до посилення саме ідеологічних партій, серед яких праворадикали займуть власну нішу.

Крім того, як показує досвід центральноєвропейських держав, інтеграція України до ЄС у довготривалій перспективі призведе до зростання критичних настроїв серед українців щодо даного вектору розвитку держави. Це буде спричинено необхідністю уніфікації фактично всіх сторін життя українського суспільства з європейською нормативною базою та практикою, що складалася десятиріччями й не враховувала його специфічних особливостей. У цьому випадку актуалізація євроскептичних настроїв зумовить появу відповідних положень у програмних документах українських партій праворадикального спрямування.

Висновки до Розділу 3

Проведений нами компаративний аналіз програмних документів праворадикальних партій в основних характерних регіонах Європи: країни Західної Європи, що стояли у витоків євроінтеграції («Національне об'єднання» Франція, «Альтернатива для Німеччини» Німеччина), країни Південної Європи («Голос» Іспанія) країни Північної Європи («Справжні фіни» Фінляндія), країни Центральної та Східної Європи («Йоббік» Угорщина) – дозволяє зробити такі висновки.

Зростання впливу та ролі праворадикальних партій є провідним трендом сучасного політичного простору Європи. Правий радикалізм не лише перестав бути маргіналом у європейському політичному процесі, а й набув статусу партії влади. Як приклад, повернення до влади «Справжніх фінів», які на парламентських виборах, що відбулися в березні 2023 р., набрали 20%.

Маючи низку загальних рис, маркерів, що дозволяють їх відносити до партій праворадикального напрямку, досліджувані партії мають яскраво виражену країнознавчу специфіку, зумовлену конкретними особливостями історичного, політичного та соціокультурного розвитку тієї чи іншої країни. Загальним маркером досліджуваних партій, що переконливо доводять їхні програмні документи, є те, що базисом їхньої ідеології та політичної практики виступає націоналізм у його різних модифікаціях. Насамперед це етнонаціоналізм та суверенний націоналізм, мета якого – суверенна національна держава.

Націоналізм, як свідчать їхні програмні настанови, девізи та гасла, з якими партії йшли на вибори, націлений на відновлення величі нації та створення гомогенного суспільства (концепції Великої Іспанії, Угорщини, Франції, Фінляндії тощо). Виконання цієї стратегії природно не могло бути реалізовано в рамках участі їх країн у ЄС, фундаментальними принципами якого є мультикультуралізм, толерантність, позитивна дискримінація,

космополітизм, формування європейської ідентичності. Що практично було несумісне з цілями та завданнями, які партії визначали в період свого виходу на політичну арену.

І хоча низка дослідників вважає, що євроскептицизм не лежить в основі праворадикальної ідеології, але в переважній більшості випадків починаючи з 1990-х років ідеологія правого радикалізму доповнюється антиглобалізмом та євроскептицизмом. Цей висновок підтверджує аналіз ідеологічних установок досліджуваних нами партій. Усі вони виникли як партії євроскептиків. «Альтернатива для Німеччини» стояла на позиціях м'якого євроскептицизму, поміркований євроскептицизм демонструвала іспанська партія «Голос». Всі інші партії виступали жорсткими євроскептиками, які вимагали виходу з ЄС за допомогою проведення всенародного референдуму, що чітко прописано в їхніх програмах і звучало в їхній партійній риториці, хоча з посиленням позиції цих партій на політичній арені країн відбувалася поступова трансформація партійної риторики в бік м'якого євроскептицизму.

Спільним для політичних програм досліджуваних партій є намагання показати й довести потенційному виборцю, що членство в ЄС не відповідає національним інтересам країни, несе загрозу національній державі, її суверенітету, національній ідентичності. Програми містять глибоку системну критику політичних інституцій ЄС, їхню нелегітимність, антидемократизм діяльності його наднаціональних структур. Особливий акцент партії робили на те, що курс на подальше поглиблення інтеграції веде до федералізації, верховенства європейського законодавства над національним, поглинання національних держав і створення в Європі Наддержави, що має негативні наслідки для суверенітету. Усі програми зазначених партій містять критику фінансово-економічної політики ЄС, наголошуючи на її неефективності.

Особливо жорстко у програмах звучить критика імміграційної політики ЄС, принципу мультикультуралізму, політкоректності, толерантності, обґрунтовується необхідність протистояти ісламізації. Ісламофобія,

іммігрантофобія, а для Східної Європи – ромафобія – це спільні маркери, які об'єднують усі ці партії.

При цьому критика ЄС має свою специфіку в кожному регіоні та країні. Так партії Північної Європи наголошують на тому, що їхні громадяни розплачуються за борги інших країн. Партії Південної Європи виступають проти Пакту Стабільності, який вимагає від них проведення політики жорсткої економії, скорочення соціальних витрат та запровадження контролю за бюджетною політикою. Партії Східної Європи стверджують, що економічна політика ЄС руйнує їхню економіку.

Проведений аналіз підтверджує вірність тези, що праворадикальні партії та рухи найсильніші в тих країнах, де їм вдалося під час модернізації суспільства модернізувати і власну ідеологію та політичну стратегію. Наприклад, майже всі партії, крім «Альтернативи для Німеччини», солідаризувалися з політикою ЄС щодо Росії, схвалюючи антиросійські санкції та постачання озброєння Україні; «Справжні фіни» підтримали вступ Фінляндії до НАТО після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну, хоча раніше виступали проти.

Найяскравішим прикладом праворадикальної політичної сили в Україні являється партія «Свобода». Українським праворадикальним партіям на сьогодні євроскептицизм є непритаманним, що відрізняє їх від європейських праворадикальних партій. Такі проєвропейські позиції (не дивлячись на те, що радикальний націоналізм є несумісним з принципами та цінностями ЄС) обумовлені особливостями історичного розвитку та геополітичного становища України. Головним ворогом української державності, загрозою суверенітету та українській ідентичності праворадикальні сили визначають Росію. Курс на євроінтеграцію, членство в ЄС та НАТО розглядається партіями праворадикального спрямування як можливість назавжди вийти з-під впливу Росії, що є однією з основних умов розвитку української національної держави.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє зробити кілька висновків:

1. Проведений аналіз свідчить про те, що у сучасній науковій політичній думці немає однозначного підходу до понять правого радикалізму, праворадикальної партії, що підтверджує тезу про надзвичайну складність розуміння даного феномену. У рамках нашого дослідження праворадикалізм розглядається як цілісне багаторівневе явище, що має внутрішню специфіку, детерміновану соціально-економічними, політичними, демографічними, культурними процесами тощо. Це висновок лежить у площині концептуальних підходів К. Мудде, П. Таггарта, А. Щербяка, що визначають одним з найважливіших критеріїв визначення праворадикальної партії наявність євроскептицизму в її ідеології чи політичній практиці.

Комплексне використання низки концептуальних підходів та широкого кола методик у ході аналізу взаємозв'язку правого радикалізму та євроскептицизму дали можливість виявити рівень євроскептичної спрямованості програмних установок досліджуваних партій, визначити його класифікацію у рамках системи П. Таггарта. Водночас, аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок про відсутність цілісного комплексного дослідження, присвяченого розгляду феномену євроскептицизму у діяльності європейських праворадикальних партій. Це обумовлює актуальність нашої роботи й визначає основні напрями її реалізації.

2. Проведений аналіз дозволяє трактувати євроскептицизм як основний маркер, що визначає сукупність ідеологічних платформ та політичну практику партій, що досліджуються. У той же час визначення його ролі та місця у доктринальних засадах праворадикальних партій ускладнюється тим, що, попри широке використання даної категорії у науковій та публічній сферах, немає усталеного трактування самого поняття «євроскептицизм» та

всіх аспектів, з ним пов'язаних, зокрема, типології, форм проявів, зв'язків з такими поняттями як «європеїзація», «євроатлантизм» тощо.

Розглядаючи євроскептицизм як складний феномен, що має цілий комплекс об'єктивних передумов, ми дотримуємося підходів, запропонованих П. Тагартом, К. Мудде, П. Копецьки. Водночас у процесі досягнення поставлених цілей, ми використовували типологію, спрямовану на визначення цілей, що прагнули досягти окремі політичні сили, декларуючи євроскептицизм як одне зі своїх гасел. Відповідно до даного критерію виокремлено стратегічний євроскептицизм та ідеологічний євроскептицизм.

Одним з провідних трендів розвитку сучасних політичних процесів у країнах-членах Європейського Союзу є посилення впливу праворадикальних партій. Виборчий цикл 2019 – 2023 рр. яскраво це підтвердив, збільшивши присутність євроскептиків у Європейському Парламенті за результатами виборів 2019 р. та укріпивши їхній вплив на національному рівні. Праві радикали сьогодні перебувають при владі в Італії та Фінляндії, мають свої фракції у парламентах більшості країн ЄС. Все це дозволяє зробити висновок, що на початку 20-х рр. XXI ст. тривалий процес демаргіналізації праворадикальних партій нарешті завершився, що дозволило їм інкорпоруватися в політичні системи як окремих країн, так і на загальноєвропейському рівні.

Намагаючись поглибити підходи до розуміння сутності праворадикальних партій, було запропоновано класифікацію відповідно до ідеології, цілей та методів діяльності. Зокрема, виокремлено три групи партій:

– «крайні праві» – ортодокси, що відстоюють національну ідентичність, соціальну гомогенність та традиційну модель політичного порядку; їх стратегією є консервативна революція, розрив з чинною політичною системою, її цінностями та інститутами;

- праворадикальні популісти – критикують владу за неефективність політики у всіх сферах життя суспільства;
- праві альтерглобалісти та єврорегіоналісти – прагнуть зберігати прихильність до національної та регіональної ідентичності, адаптувати очолювані ними національно-регіональні рухи до процесів глобалізації та європейської регіоналізації, що протікають, одночасно протистоячи моделі космополітичної та безрелігійної Європи.

3. Концепція проведеного дослідження передбачала аналіз обраних політичних партій, що діють у стрижневих країнах ЄС – Німеччині та Франції або представляють окремі регіони Європи й мають певну специфіку своєї появи та поточної діяльності. Відповідно до цього підходу, об'єктом розгляду є такі партії: «Національне об'єднання» у Франції, «Альтернатива для Німеччини» у ФРН, «Голос» в Іспанії, «Справжні фіни» у Фінляндії, «Йобб'ік» – в Угорщині. Водночас було проаналізовано передумови та причини зростання впливу праворадикальних євроскептиків в інших країнах ЄС, що дозволило створити цілісну картину.

Формування партійних доктрин – це складний процес, що йде під впливом комплексу факторів, серед яких провідним є рівень політичної культури суспільства, характер проблем, що стоять усередині держави, ставлення до них населення країни. У контексті цього було досліджено рівень поширення євроскептицизму в суспільстві, його прийоми та форми прояву в країнах, де діяли досліджувані партії. Проведений аналіз дозволив виявити та систематизувати причини євроскептицизму, серед яких є спільні, характерні для всіх країн – це так звані «зовнішні», природа яких лежить поза національними кордонами та межами ЄС. Крім того, виокремлюються й «внутрішні» причини, природа яких лежить у сутності реалізованої сьогодні моделі інтеграційного процесу в ЄС, його політиці та національних особливостях розвитку країни.

Однією з визначальних тез дисертаційної роботи є висновок щодо наявності регіональної специфіки проявів євроскептицизму. Дотримуючись

традиційного підходу до районування Європи на Західну, Південну, Північну та Центральну, ми зазначаємо, що кожен з них має власну систему факторів, що впливають на розвиток євроскептичних настроїв серед місцевого населення. Це особливості знайшли свій відбиток у програмних документах досліджених політичних партій й враховані при визначенні цілей та завдань.

Дослідження передумов та причин зростання популярності праворадикальних партій дозволило зробити висновок про зміну політичних орієнтирів значної частини населення країн не лише Західної, але й Центральної Європи. Це пов'язано і з появою нового покоління, яке виростало вже за часів існування ЄС й сприймає досягнення європейської інтеграції як даність, і водночас з виникненням нових проблем як глобального чи регіонального, так і національного чи навіть локального характеру, які, на думку прибічників праворадикалів, несуть загрозу традиційним цінностям та або безпеці суспільства. До таких загроз, у першу чергу, можна віднести побоювання, пов'язані із наслідками міграційних процесів до Європи, що впливають на рівень матеріального добробуту місцевого населення, й, водночас, загрожують збереженню його національної ідентичності. Свою роль відіграла й пандемія COVID-19, протидія якій показала недостатню ефективність політики ЄС в цій сфері на противагу діям національних урядів. Зниження економічної активності під час пандемії негативно вплинуло на соціально-економічне становище європейців, змусивши їх шукати відповіді на виниклі проблеми всередині країн, що призвело до зростання ізоляціоністських настроїв щодо інших держав Європейського Союзу. До названих чинників додалися й специфічні, характерні для окремих європейських регіонів чи країн.

Результати дослідження дозволяють виявити причини антиєвропейської спрямованості програмних установок досліджуваних партій та пояснити, як причини еволюції підходів партії до ЄС та ідеї європейської інтеграції, так і їх відмінності у природі критики цієї ідеї. Маючи спільні категорії в різних дискурсах та загальні тенденції, що

визначають їх розвиток та базові принципи їх доктринальних установок, вони водночас замішані на різних політичних культурах та специфіці країн ЄС, особливостей націоналізму їх країн, що мають як правило глибоке історичне коріння, багату історію, пов'язану як із розробкою теоретичної основи націоналізму, і форм його політичної реалізації.

4. Проведений аналіз програмних документів партій підтвердив висновок про те, що в основі ідеології правого радикалізму лежить націоналізм у всіх його формах. У нашому випадку це «суверенний націоналізм та етнонаціоналізм». Для цілого ряду партій – це етнонаціоналізм із актуалізованими територіальними претензіями, котрі як правило пов'язані з їх історичним минулим у період розквіту їхньої державності, або суверенний націоналізм, так само пов'язаний з поверненням до «великого минулого». Прикладом може бути риторика партії «Голос» та її програмні документи, які постійно нагадують своїм виборцям про велич Іспанської імперії. Звернення до минулого, його міфологізація, використання історичної пам'яті як інструмент у боротьбі за мобілізацію своїх виборців є характерною рисою всіх досліджуваних партій. Це часто використовується і як аргумент під час критики ЄС та його політики. Цей чинник поруч з іншими зумовлює особливості, специфіку досліджуваних партій, що мають національну природу. Це стосується і їхнього спільного базису – націоналізму. Етнонаціоналізм досліджуваних партій як свідчить проведений аналіз несе в собі особливості націоналізму кожної з країн, що має свою специфіку і глибоке історичне коріння.

Звідси й відмінності у підходах до розуміння та трактування поняття як нація, національна ідентичність, які всі партії визначають як основну цінність та у збереженні та зміцненні яких бачать свою головну мету. Але якщо для «Шведських демократів» в основі цих понять лежить спільність культури, то для більшості партій, що досліджуються, – це спільність кровної спорідненості, духовна і генетична спільність. Аналіз програмних документів демонструє наявність загальних аргументів, головними з яких є критика ЄС,

як структури або країни, що повністю не відповідає національним інтересам, або їх частково порушує та наводить такі аргументи – ЄС підриває національний суверенітет, є структурою недемократичною і високо бюрократизованою, реалізує неефективну економічну та фінансову політику, заохочує імміграцію, руйнує традиційні національні цінності, засади християнської цивілізації.

Водночас характер критики, цілі, які ставлять партії, відрізняються та мають яскраво виражену специфіку. Так, спільними для всіх партій є неприйняття ціннісних орієнтирів ЄС – це мультикультуралізму, толерантності, позитивної дискримінації, які лежать в основі імміграційної політики ЄС. Але якщо для партій країн Північної та Західної Європи постійне моноетнічне суспільство передбачає в першу чергу боротьбу з «чужинцями»-іммігрантами мусульманами, звідси виникла ісламофобія, то для партій країн Центральної та Східної Європи – це не тільки протистояння зовнішньої імміграції, – це протистояння із національними меншинами, зокрема, ромами.

Аналіз програмних документів свідчить про те, що євроскептицизм як стратегічна мета і як елемент її партійної доктрини не є постійною та статичною категорією. Так, у період свого виходу на політичну арену окремі політичні партії, зокрема, «Національний фронт», позиціювали себе як «єврооптимісти», сподіваючись реалізувати свої цілі в умовах розвитку європейського інтеграційного процесу.

Критичне ставлення до цієї ідеї в ідеології цих партій почало складатися остаточно лише в 90-і рр. XX ст. На початок XXI ст. партії чітко сформулювали своє негативне ставлення до ЄС, відбивши у своїх програмних установах вимогу проведення референдуму щодо членства своїх країн у цій структурі, таким чином демонструючи твердий євроскептицизм. Для досліджених партій підставою їхнього євроскептицизму є побоювання за національний суверенітет та культурну національну гомогенність та національну ідентичність. Проведений аналіз дозволяє погодитися з точкою

зору низки західних дослідників, які розглядають євроскептицизм праворадикальних партій як форму протесту проти політики істеблішменту як універсальної опозиції неоліберальній європейській еліті. Політичні програми праворадикальних партій, з нашого погляду, можна характеризувати як реновацію цінностей консерватизму у світі сучасної політичної діяльності.

У рамках своєї політичної діяльності більшість досліджених нами партій у певний момент усвідомили необхідність перегляду своїх спочатку заявлених цілей та завдань. Насамперед як показує проведене нами дослідження, це стосувалося позиції партій щодо європейського інтеграційного процесу та ЄС як його реалізованої моделі. Головним мотивом здійснення ребрендингу партій – було прагнення приходу до влади, створення умов для коаліційних угод з провідними партіями європейських країн. На наш погляд, поштовхом до реалізації цього курсу став «Brexit», який було зустрінuto з великим натхненням, але подальший процес виходу Британії з ЄС наочно продемонстрував негативні та складні наслідки цього виходу. Іншим чинником з цього погляду стала пандемія. Covid-19 вплинув не тільки на економіку, а й на політичну ситуацію на всьому просторі ЄС.

На початку 20-х рр. ХХІ ст. вимога виходу з Європейського Союзу зникла з програм більшості досліджених партій. На його зміну прийшла теза про необхідність реформування ЄС. Отримані під час дослідження результати наочно доводять наш висновок про те, що більшість досліджуваних партій у своєму прагненні до влади здійснили за останні роки трансформацію, еволюціонувавши до центру, дедалі більше відмовляючись від радикалізму, що найяскравіше відбилося на їх позиції щодо європейського інтеграційного процесу. Всі ці партії, які демонстрували жорсткий євроскептицизм, виступаючи з вимогою виходу з ЄС, сьогодні фактично зблизили свої позиції з позиціями правоцентристських партій. Виступаючи з критикою окремих напрямів діяльності ЄС та її окремих інституцій, не відмовившись від націоналізму як основи своїх доктринальних

засад та політичної практики партії прагнуть реалізувати його всередині ЄС через реформування зсередини. На їхньому тлі німецька партія «Альтернатива для Німеччини» свій ребрендинг реалізувала у протилежному напрямку. Почавши з критики євросони та вимоги повернення національної валюти та міграційної політики ЄС у своїй першій програмі, сьогодні вона виступає із вимогою проведення референдуму про вихід країни з ЄС.

Проведений аналіз показав, що співвідношення ідеології та політичної практики досліджуваних партій виявилися на користь практики. У своєму прагненні у боротьбі за владу, за набуття статусу владної партії, політичні сили охоче відмовлялися або частково відступали від раніше проголошених позицій, у нашому випадку, змінюючи своє ставлення до ЄС та ідеї європейської інтеграції в цілому.

Визначаючи роль євроскептицизму в програмних документах партій, що є предметом вивчення, необхідно наголосити, що євроскептицизм багато в чому визначив їхній успіх у політиці, зробивши маргінальні партії провідними політичними силами не лише в країні, а й на загальнонаціональному рівні, що доводить їхній успіх на виборах до Європейського парламенту у 2019 році.

5. У рамках дослідження було проаналізовано програмні засади та практичну діяльність українських партій праворадикального спрямування – «Свободи» та «Правого сектору». Зазначено, на сучасному етапі їм не властивий євроскептицизм, що обумовлено геополітичними реаліями, в яких перебуває наша країна, та суспільно-політичними настроями українського суспільства. Зокрема, широкомасштабне російське вторгнення спричинило розгортання програм політичної, економічної, і насамперед військової допомоги з боку як Європейського Союзу, так і окремих країн-членів об'єднання. Це призвело до одночасного поглиблення традиційних проєвропейських симпатій українців, і водночас до практично повного зникнення проросійських настроїв. Активізація процесу європейської

інтеграції, зокрема, укладення угоди про асоціацію України та ЄС, надання статусу країни-кандидата та потенційний початок переговорів про членство в цьому об'єднанні дозволяє підтримувати на високому рівні єврооптимізм суспільства.

Водночас традиційна ідеологічна орієнтованість Всеукраїнського об'єднання «Свобода», сталість партійних структур навіть в умовах відсутності представленості у Верховній Раді України за її збереження у регіональних та місцевих органах влади, підтримка з боку ділових кіл насамперед Західної України, дозволяє зробити висновок про те, що у коротко- та середньостроковій перспективі саме ця політична сила об'єднуватиме навколо себе прибічників праворадикальної ідеї у нашій країні. Мігруючи до поміркованого націоналізму, прибічники ВО «Свобода» намагатимуться вийти за рамки стрижневих для регіонів заходу України й посилити свою присутність в Центральній та Східній Україні. Цьому сприятимуть, зокрема, й внутрішня слабкість партійних структур неідеологічних партій країни та потенційний правий крен суспільства, що відбувся під впливом російського вторгнення в Україну. Водночас маємо зазначити, що на сучасному етапі гасла євроскептицизму не є актуальними для українських праворадикалів, оскільки не відповідають прагненням суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусечко П. Шлях Тягнибока до Свободи. *Український журнал*. 2009. № 5. URL: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/340/> (дата звернення: 23.04.2023).
2. Арон Р. Мир і війна між націями. К. : Юніверс, 2000. 686 с.
3. Артёмова Є. Євроскептицизм та геополітична традиція французького посибілізму. Записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Міжнародні відносини. 2013. Вип. 3. С. 68—78.
4. Асірян С., Белей О., Дулепа В. «Дефіцит демократії» у Європейському Союзі: сучасний стан і шляхи вирішення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 499—501.
5. Барановський Ф. Європейський союз у міжнародних відносинах на сучасному етапі. *Політологічні записки*. 2013. № 7. С. 1—8.
6. Біженці в Німеччині та рівень злочинності: факти і міфи. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%B1%D1%96%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96-%D0%B2-%D0%BD%D1%96%D0%BC%D0%B5%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%96-%D1%82%D0%B0-%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C-%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96-%D1%84%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8-%D1%96-%D0%BC%D1%96%D1%84%D0%B8/a-42017778> (дата звернення: 15.04.2023).
7. Білецький А. Слово Білого Вождя. Харків, 2013.
8. Бородін І., Варава І. Теоретико-правова ідея становлення Європейського Союзу. *Наукові праці Національного авіаційного*

університету. Серія : Юридичний вісник «Повітряне та космічне право». 2020. № 3 (56). С. 49—55.

9. Васильчук Є. Ідеологічні доктрини парамілітарних праворадикальних об'єднань в Україні (1990 – 2014 рр.). *Гілея* : науковий вісник. 2019. Вип. 146 (3). С. 31—40.

10. Васильчук Є. Ідеологія консервативних праворадикальних партій у сучасній Україні. *Гілея* : науковий вісник. 2019. Вип. 145 (3). С. 12—19.

11. Васильчук Є. Правий радикалізм як суспільно–політичне явище в Україні. *Гілея* : науковий вісник. 2019. Вип. 144 (3). С. 28—33.

12. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2021 року. Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561> (дата звернення: 15.04.2023).

13. Вітман К. Євроскептицизм як прояв дезінтеграційних тенденцій в ЄС. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2017. № 13. С. 8—12. URL: <http://vestnik-humanities.mgu.od.ua/archive/2017/13/13-2017.pdf#page=8> (дата звернення: 15.04.2023).

14. Гайданка Є. «Твердий» і «м'який» партійний євроскептицизм у сучасній Польщі. ГРАНІ. 2022. Том 25. № 6. С. 80—84. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1818/1787> (дата звернення: 15.04.2023).

15. Гримська М. Національний фронт у Франції: історія та ідеологія. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 56. С. 312—321. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_56_41 (дата звернення: 15.04.2023).

16. Гримська М. Крайні праві політичні партії в Швеції: від маргінальності до успіху. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. 2015. № 5. С. 54—61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2015_5_9 (дата звернення: 15.04.2023).

17. Гримська М. Нові політичні партії правого спрямування в Європі: до питання термінології. *Гілея*. 2016. № 115. С. 383—386. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi->

bin/irbis_nbuvcgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gileya_2016_115_96.pdf (дата звернення: 15.08.2023).

18. Гримська М. Партія Свободи Австрії у контексті радикалізації електоральних преференцій. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2020. Том 2, № 9. С. 52—62. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/3067> (дата звернення: 15.04.2023).

19. Договір про заснування Європейської Спільноти. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 15.04.2023).

20. Єдиний європейський акт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_028#Text (дата звернення: 15.04.2023).

21. Зубарева М., Пастух Ю. Тактика пропаганди національної ідеї «правих» партій у Європі на прикладі виборчої кампанії партії «Національний фронт». *Інформаційне суспільство*. 2017. Вип. 26. С. 31—37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/is_2017_26_6 (дата звернення: 15.04.2023).

22. Іванов О., Андрієвський О. Альтернатива для Німеччини – партія євроскептиків у найпотужнішій країні ЄС. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2015. Вип. 1. С. 9—11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2015_1_4 (дата звернення: 15.04.2023).

23. Інтерв'ю Марін Ле Пен телеканалу EuroNews. *EuroNews*. URL: <http://ua.euronews.net/2011/02/18/marine-le-pen-next-french-president/> (дата звернення: 15.04.2023).

24. Історія ВО «Свобода». URL: <https://svoboda.org.ua/party/history/> (дата звернення: 15.04.2023).

25. Калачова О. Євроскептицизм як вияв незгоди з політикою Європейського Союзу. Чи потрібна Європі єдина валюта? *European Science*. 2017. № 7. С. 26—31.

26. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014 – 2017 рр. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.

27. Карпчук Н. Євроскептицизм – виклик ролі ЄС як глобального безпекового актора. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2023. № 2 (16). С. 20—32.
28. Кепеци Б. Неоконсерватизм и «новые правые». М., 1986. 142 с.
29. Кіш Є. Пошуки теоретичних моделей європейської інтеграції. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 103—114.
30. Кольцов В. Євроскептицизм як вияв наднаціональної опозиційності в країнах Вишеградської групи. *Вісник Прикарпатського університету. Серія : Політологія*. 2018. Том 1. № 12. С. 206—214. URL: <https://scijournals.pnu.edu.ua/index.php/politics/article/view/4238/4811> (дата звернення: 15.08.2023).
31. Кольцов В. Міграційна криза як передумова і вияв євроскептицизму та наднаціональної опозиційності до ЄС у країнах Вишеградської групи. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 17. С. 187—194. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2018_17_28 (дата звернення: 15.04.2023).
32. Кононенко С. Теорія і методологія дослідження сучасних міжнародно-політичних процесів. *Глобалізація і сучасний міжнародний процес* / За заг. ред. Б. Гуменюка, С. Шергіна. Київ. 2009. 507 с.
33. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування та етапи становлення. К. : Видавничий дім «Ін юре», 2001. 448 с.
34. Корнієвський О. Праворадикальні об'єднання в суспільно-політичному житті сучасної України. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2019. Svazek 6. С. 100—107. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2019/2019-6-2/17.pdf> (дата звернення: 15.04.2023).
35. Кривдик О. «Свобода»: що далі? URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2012/12/5/6978752/> (дата звернення: 15.04.2023).

36. Кухар Т. «Свобода» 21 століття або кілька слів про нові ярлики. *Львівський портал*. URL: https://portal.lviv.ua/article/2004/03/09/190638_ (дата звернення: 15.04.2023).
37. Левик Б. Розвиток концепції національної безпеки і оборони України в програмних документах українських політичних партій в період 1992 – 2009 рр. (воєнно-історичний аспект) : автореф. дис. ... канд. іст. Наук : 20.02.22. Львів, 2010. 17 с.
38. Литвин В. Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи: порівняльний аналіз. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2012. № 2. С. 69—77. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/popul.part_.pdf (дата звернення: 15.04.2023).
39. Лідер популістів Фінляндії більше не наполягає на виході з ЄС та не проти вступу до НАТО. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2021/02/26/7120291/> (дата звернення: 21.05.2023).
40. Лісабонська угода (договір про реформування Європейського Союзу). URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29057.pdf> (дата звернення: 21.05.2023).
41. Луцишин Г. Проблема націоналізму у контексті розширення ЄС. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2015. Випуск 27. С. 153—158. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Unir_2015_27_25.pdf (дата звернення: 21.05.2023).
42. Манжола В. Квадратура інтеграційного кола. *Політика і час*. 2007. № 4. С. 14—18.
43. Мартинов О., Горобець І. Європейський Союз і «велике переселення народів» *Зовнішні зносини*. 2015. № 12. С. 16—20.

44. Націоналісти підписали та представили Національний маніфест. URL: <https://svoboda.org.ua/news/natsionalisty-pidpysaly-ta-predstavyly-natsionalnyj-manifest/114270/> (дата звернення: 15.04.2023).
45. Нечаюк І. Типологія та концептуальний аналіз феномену «євроскептицизму». *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2010. Вип. 16. С. 156—165. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2010_16_22 (дата звернення: 15.04.2023).
46. Ніццький договір про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств та деяких пов'язаних з ними актів (2001/C80/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_261#Text (дата звернення: 15.04.2023).
47. Остапець Ю., Остапець І. Парламентські вибори 2022 року в Швеції та Італії: причини перемоги правих сил та як це вплине на підтримку України у російсько-українській війні. *Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті російсько-української війни* : Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 23 вересня 2022 року) / Ю. Остапець, М. Палінчак (голови редкол.); відповідальні за випуск: М. Вегеш, В. Гиря. Ужгород : ТОВ «Рік-У», 2022. С. 25—32.
48. Остапець Ю. Характеристика партійного ландшафту країн Європейського Союзу за результатами парламентських виборів 2022 року. *Політичні партії і вибори : українські та світові практики* : зб. ст. і тез за результатами міжнародної наукової конференції «Малі політичні партії та актори у політичному процесі на регіональному та локальному (субнаціональному) рівнях : Україна і світ» – шостої у рамках серії міжнародних конференцій кафедри політології «Політичні партії і вибори : українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 2 – 3 листопада 2022 року / [за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина]. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. Вип. 7. С. 139—165.

49. Остапець Ю., Петрінко В. Причини успіху, ідеологічні маркери та електоральні результати праворадикальних партій в країнах Європейського Союзу (2019 – 2022). *Регіональні студії*. 2023. № 33. С. 93—102.
50. Остапець Ю., Радько А. Вплив парламентських виборів в Угорщині 2022 року на акторний склад та конфігурацію партійної системи. *Регіональні студії*. 2023. № 32. С. 81—86.
51. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур : монографія. Ужгород : Центр інформаційно-видавничої діяльності ЗППО, 2016. 252 с.
52. Пахоменко С. Партія «Справжні фіни» (Perussuomalaiset): в тренді північноєвропейського популізму. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Історія. Політологія. 2014. Вип. 11. С. 177—184.
53. Пашина Н. Нові виклики європейської ідентичності. *Гілея*. 2015. № 53. С. 71—73.
54. Предвыборная кампания Марин Ле Пен: список обещаний. URL: <https://ru.krymr.com/a/28285264.html> (дата звернення: 23.04.2023).
55. Програма ВО «Свобода» – Програма захисту українців. URL: <https://svoboda.org.ua/party/program/> (дата звернення: 23.04.2023).
56. Програма Всеукраїнського об'єднання «Свобода» на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року «Україна – ПОНАД УСЕ». URL: <https://www.slideshare.net/24tvua/ss-155863185> (дата звернення: 23.04.2023).
57. Програма національного визволення та державотворення. *Правий сектор*. URL: <https://pravyysektor.info/programa-nacionalnogo-vyzvolennya-ta-derzhavotvorennya> (дата звернення: 23.04.2023).

58. Пулейките К. Євроскептицизм у Європі: Великобританія. Geopolitika. URL: <http://www.geopolitika.lt/?artc=151> (дата звернення: 15.04.2023).
59. Рікер П. Навколо політики. К. : «Д.Л.», 1995. 334 с.
60. Сич О. Праві партії країн Скандинавії в контексті ренесансу націоналізму. *Вісник Львівського університету*. Серія : Філософсько-політологічні студії. 2019. Випуск 23. С. 203—213.
61. Стряпко І. До проблеми визначення феномену правого радикалізму. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2015. Випуск 27. С. 153—158. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Polzap_2014_2_20.pdf (дата звернення: 21.05.2023).
62. Танчин І., Луцишин Г. Українські праві радикальні партії після Революції гідності. *Humanitarian Vision*. 2016. Volume 2. № 2. РР. 43-48. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/41257/1/HV_T2_N2_2016-45-50.pdf (дата звернення: 15.04.2023).
63. Тарнавський О. Формування поняття та типологій євроскептицизму. *Гілея : науковий вісник*. 2016. Вип. 109. С. 338—343. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_109_89 (дата звернення: 15.04.2023).
64. Трима К., Стадніченко О., Сальнікова Н. Євроскептицизм і політика пам'яті: приклад Чехії, Польщі та Німеччини. *Регіональні студії*. № 32. С. 30—36. URL: http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/32/32_2023.pdf#page=30 (дата звернення: 15.08.2023).
65. Фінляндія ухвалила офіційне рішення про вступ у НАТО. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3483808-finlandia-uhvalila-oficijne-risenna-pro-vstup-u-nato.html> (дата звернення: 21.05.2023).

66. Червак Б. Націоналізм в Україні. URL: <https://svoboda.org.ua/news/articles/natsionalizm-v-ukrayini/79308/> (дата звернення: 18.09.2018).

67. Шведа Ю. Партії та партійна система України: навч. посіб. Львів : ЦПД ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 132 с.

68. Шеремет П. Дмитро Ярош: Я на війні комфортно себе почуваю, бо готувався до неї 20 років. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2015/09/22/7082096/> (дата звернення: 21.05.2023).

69. Шеховцев А. Нові праворадикальні партії в сучасних європейських країнах: причини електоральної підтримки : автореф. дис. канд. політ. наук : 23.00.02. Миколаїв : 2010. 17 с.

70. Шеховцев А. Особливості політичної культури і електоральна підтримка нових праворадикальних партій в європейських країнах. *Політологічний вісник* : зб-к. наук. праць. К. : «ІНТАС», 2008. Вип. 37. С. 237—246.

71. Шимов Я. Беда и помощь. Умрет ли Евросоюз от коронавируса? Радио Свобода. URL: <https://www.svoboda.org/a/30518331.html> (дата звернення: 15.08.2023).

72. Яковюк І. Правові основи європейської інтеграції та її вплив на державно-правовий розвиток України : дис. ... д-ра юрид. н. : 12.00.01 , 12.00.11. Харків, 2013. 474 с.

73. 100 medidas urgentes de VOX para España, *Vox*. URL: https://www.voxespana.es/biblioteca/espana/2018m/gal_c2d72e181103013447.pdf (дата звернення: 23.04.2023).

74. 144 engagements présidentiels Marine 2017 URL: <https://www.astrid-online.it/static/upload/proj/projet-presidentiel-marine-le-pen.pdf> (дата звернення: 16.05.2023).

75. 2019 European election results. European Parliament 2019 – 2024. URL: <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en> (дата звернення: 23.04.2023).
76. 2019 European election results. Turnout by year. 1974 – 2019. URL: <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/turnout/> (дата звернення: 16.05.2023).
77. 22 mesures pour 2022 URL: <https://mlafrance.fr/programme> (дата звернення: 16.05.2023).
78. A Jobbik Elvi Nyilatkozata. *Jobbik*: Official site. URL: <https://www.jobbik.hu/elvi-nyilatkozat> (дата звернення: 03.05.2023).
79. A Mi Hazánk Euró pája – EP-választási program URL: <https://mihazank.hu/a-mi-hazank-europaja-ep-valasztasi-program/> (дата звернення: 03.05.2023).
80. A Roadmap for Recovery. Towards a more resilient, sustainable and fair Europe. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/43384/roadmap-for-recovery-final-21-04-2020.pdf> (дата звернення: 23.04.2023).
81. Abascal Conde S., Bueno Sánchez, G. En defensa de España: Razones para el patriotismo español. Madrid : Encuentro Ediciones, S.A. 2008. 208 p.
82. ACRE – europe’s fastest growing political movement. *ACRE – member parties & regional partners*. URL: <https://www.acreurope.eu/> (дата звернення: 15.04.2023).
83. Agarín T., Nancheva N. A European Crisis: Perspectives on Refugees, Solidarity, and Europe. Stuttgart : Ibidem Press. 2018. 288 p.
84. Agenda España. *Vox*. URL: https://xn--agendaespa--beb.es/wp-content/uploads/2021/10/AgendaEspana_VOX.pdf (дата звернення: 23.04.2023).
85. Akçalı E., Korkut U. Geographical Metanarratives in East-Central Europe: Neo-Turanism in Hungary. *Eurasian Geography and Economics*. 2012. Volume 53. Issue 5. PP. 596—614.
86. Akkoc R. How Brexit could lead to other EU countries following the UK out. *The Telegraph*. 2016. 10 May. URL:

<https://www.telegraph.co.uk/news/2016/05/09/how-brexit-could-lead-to-other-eu-countries-following-the-uk-out/> (дата звернення: 17.08.2022).

87. Alibert J. Euroscepticism: the root causes. URL: https://eu.boell.org/sites/default/files/euroscepticism_the_root_causes_and_how_to_address_them.pdf (дата звернення: 17.08.2022).

88. Almond M. The EU is the sick man of Europe with a crippling cash crisis, bankrupt bureaucracy and infighting – despite leaders insisting it's Britain that will be left behind after Brexit. URL: <https://www.dailymail.co.uk/debate/article-9045299/MARK-ALMOND-EU-sick-man-Europe.html> (дата звернення: 15.04.2023).

89. Altman M. Behavioral Economics, Economic Theory and Public Policy. *Australasian Journal of Economic Education*. 2008. No 5. PP. 1—55.

90. Amadeo K. Eurozone Debt Crisis: Causes, Cures, and Consequences. URL: <https://www.thebalance.com/eurozone-debt-crisis-causes-cures-and-consequences-3305524> (дата звернення: 17.08.2022).

91. Anderson B. *Imagined Communities*. London : Verso. 2006. 224 p.

92. Anderson J. P. A Flag of Convenience? Discourse and Motivations of the London-Based Eurosceptic Press. *Euroscepticism. Party Politics, National Identity and European Integration*. 2004. Vol. 20. PP. 151—171.

93. Anne Levade: «Si Marine Le Pen décidait de passer outre les décisions du Conseil constitutionnel, on serait à la limite du coup d'Etat» URL: <https://www.lesechos.fr/elections/presidentielle/anne-levade-si-marine-le-pen-decidait-de-passer-outre-les-decisions-du-conseil-constitutionnel-on-serait-a-la-limite-du-coup-detat-1400437> (дата звернення: 16.05.2023).

94. Anti-Islamification AfD Talks With Muslim Group Collapse Over Minaret Ban. *Breitbart*. URL: <http://www.breitbart.com/london/2016/05/24/afd-leaves-meeting-muslim-group/> (дата звернення: 16.05.2023).

95. Apodaca A. Euroscepticism. ESO information Guide. Cardiff University, 2013. 21 p.

96. Archer C. Euroscepticism in the Nordic region. *Journal of European Integration*. 2000. Vol. 22. PP. 87—114.
97. Atilla P. Akkorát bukkott az ellenzék, hogy azt nem lehet egyszerűen a hiányzó jobbikos szavazatokra fogni. *24.hu*. 2022. 05 April. URL: <https://24.hu/belfold/2022/05/04/valaszas-2022-eredmenyekellenzek-jobbik/> (дата звернення: 03.05.2023).
98. Attitudes on vaccination against Covid-19. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2692> (дата звернення: 15.04.2023).
99. Austers A. The case of Latvia: popular Euroscepticism in impasse. *Euroscepticism in Small EU Member States* / Ed: K. Bukovskis. Riga : Latvian Institute of International Affairs 2016. 160 p. URL: https://www.liia.lv/en/publications/euroscepticism-in-small-eu-member-states-546?get_file=1 (дата звернення: 15.04.2023).
100. Baldini G. Quale Europa? L'Unione Europea oltre la crisi. *Rubbettino*. 2005. 324 p.
101. Barber T. Europe must confront crisis of legitimacy. *The Financial Times*. 2012. 24 April. URL: <https://www.ft.com/content/4e2c793c-8d50-11e1-8b49-00144feab49a> (дата звернення: 17.08.2022).
102. Baromètre d'image du Rassemblement National. URL: <https://kantarpublish.com/fr/barometres/barometre-d-image-du-rassemblement-national/barometre-d-image-du-rassemblement-national-2022> (дата звернення: 16.05.2023).
103. Bastié E. Jérôme Fourquet: «Dans cette présidentielle, deux blocs sociologiques et culturels se font face». URL: <https://www.lefigaro.fr/vox/politique/jerome-fourquet-deux-blocs-sociologiques-et-culturels-se-font-face-20220410> (дата звернення: 16.05.2023).
104. Beatriz Acha No, no es un partido (neo)fascista. *Agenda Política*. URL: <https://agendapublica.elpais.com/noticia/14505/no-no-es-partido-neo-fascista> (дата звернення: 23.04.2023).

105. Beck U. Das deutsche Europa (German Edition). *Suhrkamp Verlag*. 2013. 80 s.
106. Bendavid N. Jobbik Takes Aim at Roma. Hungarian Political Party Singles Out Gypsies as a Source of Trouble. *The Wall Street Journal*. 2014. 22 April. URL: <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052702303949704579459031888499824> (дата звернення: 03.05.2023).
107. Berend I. The History of European Integration: A new perspective. London : Routledge, 2016. 284 p. URL: https://is.muni.cz/do/econ/sm/eu_a_pravo/media/01-historie_integrace/The_history_of_european_integration.pdf (дата звернення: 15.04.2023).
108. Berès P. Gouvernance économique européenne : l'Union à la croisée des Chemins. Bruxelles : Comité d'études des relations franco-allemandes, 2012. 25 p. URL: <https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/notecerfa94b.pdf> (дата звернення: 17.08.2022).
109. Bertoincini Y., Koenig N. Euroscepticism or Europhobia: Voice Vs. Exit? URL: https://www.delorscentre.eu/fileadmin/user_upload/EuroscepticismOrEurophobia-Bertoincini-Koenig-NE-JDI-EN_Nov14.pdf (дата звернення: 15.04.2023).
110. Betz H.-G. How COVID-19 deflated the Austrian populist radical right. *Open Democracy*, 2020. 16 June. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/countering-radical-right/how-covid-19-deflated-austrian-populist-radical-right/> (дата звернення: 15.04.2023).
111. Bleiker C. Germany's anti-euro party. *DW*. URL: <https://www.dw.com/en/german-party-says-no-to-the-euro-yes-to-the-eu/a-16660602> (дата звернення: 15.04.2023).
112. Bol D., Giani M., Blais A., Loewen P.J. The effect of COVID-19 lockdowns on political support: Some good news for democracy? *European Journal of Political Research*. 2021. Vol. 60, Issue 2, PP. 497—505. URL:

<https://ejpr.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1475-6765.12401> (дата звернення: 15.04.2023).

113. Bongardt A., Torres Fr. Lessons From the Coronavirus Crisis for European Integration. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/221941/1/130-131-Editorial-Bongardt.pdf> (дата звернення: 20.04.2023).

114. Bonnett A. The Idea of the West: Culture, Politics and History. Palgarve Macmillan, URL: https://www.academia.edu/2456446/The_Idea_of_the_West_Culture_Politics_and_History (дата звернення: 20.04.2023).

115. Bootle R. The Trouble with Europe: Why the EU isn't Working, How it Can be Reformed, What Could Take its Place. London : Nicholas Brealey Publishing. 2015. 352 p.

116. Börzel T. From the euro to the Schengen crises: European integration theories, politicization, and identity politics. *Journal of European Public Policy*. 2018. Vol. 25. Issue 1. PP. 83—108.

117. Börzel T. Member State Responses to Europeanization. *Journal of Common Market Studies*. 2002. Vol. 40. Issue 2. PP. 193—214.

118. Brack N., Startin N. Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream. *International Political Science Review*. 2015. Vol. 36. Issue 3. PP. 239—249. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512115577231> (дата звернення: 14.04.2023).

119. Bristielle A., Guerra Tr. Déclinisme et nostalgie: un cocktail français. URL: <https://www.jean-jaures.org/publication/declinisme-et-nostalgie-un-cocktail-francais/> (дата звернення: 16.05.2023).

120. Bundesparteitag in Dresden beschließt Corona-Resolution. URL: <https://www.afd.de/bundesparteitag-in-dresden-beschliesst-corona-resolution/> (дата звернення: 16.05.2023).

121. Bundestag election 2017, Germany Final result. URL: <https://www.bundeswahlleiterin.de/en/bundestagswahlen/2017/ergebnisse/bund-99.html> (дата звернення: 20.04.2023).
122. Bush S. S., Prather L. Who's There? Election Observer Identity and the Local Credibility of Elections. *International Organization*. Vol. 72. Issue 3. PP. 659—692.
123. Bustos J. Despejando la X de Vox ¿Cuál es la razón de este cabreo? *El Mundo*. 2019. 6 marzo. URL: <https://www.elmundo.es/opinion/2019/03/06/5c7fd3ae21efa01e438b45fe.html> (дата звернення: 16.05.2023).
124. Calzada I. Metropolitanising Small European Stateless City-Regionalised Nations. *Space and Polity*, 2018. Vol. 22. No 3. PP. 342—361.
125. Campbell K. M., Doshi R. Coronavirus pandemic could reshape the global order. *Foreign Affairs*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2020-03-18/coronavirus-could-reshape-global-order> (дата звернення: 16.05.2023).
126. Cecchetti S. G, Mohanty M., Zampolli F. The future of public debt: prospects and implications. Challenges to central banking in the context of financial crisis. Basel : Bank for International Settlements, 2010. 26 p. URL: <https://www.bis.org/publ/work300.pdf> (дата звернення: 15.04.2023).
127. Ceddeas A. The European Union and British politics. London : Palarave Maemiuan. 2004. 240 p.
128. Chin R. The Crisis of Multiculturalism in Europe: A History. Princeton : Princeton University Press, 2017. 384 p.
129. Chrupalla: Streit «hört auch mal der Nachbar». URL: <https://www.zdf.de/nachrichten/politik/zdf-sommerinterview-afd-chrupalla-100.html> (дата звернення: 16.05.2023).
130. Cinq questions sur le changement de nom du FN. *Le Monde*. URL: https://www.lemonde.fr/politique/article/2018/03/12/cinq-questions-sur-le-changement-de-nom-du-fn_5269772_823448.html (дата звернення: 16.05.2023).

131. Commission Decision (EU) 2020/1573 of 28 October 2020 amending Decision (EU) 2020/491 on relief from import duties and VAT exemption on importation granted for goods needed to combat the effects of the COVID-19 outbreak during 2020 (notified under document C(2020) 7511). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2020/1573/oj> (дата звернення: 20.04.2023).

132. Commission Implementing Regulation (EU) 2020/466 of 30 March 2020 on temporary measures to contain risks to human, animal and plant health and animal welfare during certain serious disruptions of Member States' control systems due to coronavirus disease (COVID-19). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32020R0466> (дата звернення: 20.04.2023).

133. Condruz-Băcescu M. Euroscepticism Across Europe: Drivers and Challenges. *European Journal of Interdisciplinary Studies*. 2014. Vol. 6. Issue 2. PH 52—59.

134. Consolidated Version of the Treaty on European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF (дата звернення: 23.04.2023).

135. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union PROTOCOL (No 16) ON CERTAIN PROVISIONS RELATING TO DENMARK. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2016/pro_16/oj (дата звернення: 20.04.2023).

136. Conty N. Party attitudes to European integration: A longitudinal analysis of the Italian case. Brighton : Sussex European Institute, 2003. 41 p.

137. Crespy A., Verschueren N. From Euroscepticism to Resistance to European Integration: An Interdisciplinary Perspective, *Perspectives on European Politics and Society*. 2009. Vol. 10. No 3. PP. 377—393. DOI: 10.1080/15705850903105793

138. Cuesta R. Fundamentalismo religioso. *Extracto del libro 'De los neocón a los neonazis'* /Ed.O.: Martínez-Lobo. Madrid : Fundación Rosa Luxemburg. 2021. PP. 272—235.

139. Dalton J. R. Germans Divided? Political Culture in a United Germany. *German Politics*. 2010. Vol. 19. No 1. PP. 9—23.
140. Danish People's Party. URL: <https://danskfolkeparti.dk/> (дата звернення: 23.04.2023).
141. Dansk Folkepartis organization. URL: <https://www.ft.dk/da/partier/partier-i-folketinget/dansk-folkeparti/organisation> (дата звернення: 23.04.2023).
142. David Cameron's EU speech – full text. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2013/jan/23/david-cameron-eu-speech-referendum> (дата звернення: 20.04.2023).
143. Davies P. *The National Front in France Ideology, Discourse and Power*. London : Routledge, 1999. 288 p.
144. Dearden L. Paris attacks: Support rising for far-right Front National as immigration backlash continues. *Independent*. 2015. 25 November. URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/paris-attacks-support-rising-for-farright-front-national-as-immigration-backlash-continues-a6745186.html> (дата звернення: 10.11.2018).
145. Decker F., Hartleb F. Populism on Difficult Terrain: The Right- and Left-Wing Challenger Parties in the Federal Republic of Germany. *German Politics*. 2007. Vol. 16.No 4. PP. 434—454. Delanty G. *Formations of European Modernity: A Historical and Political Sociology of Europe*. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2013.
146. Decker F. AfD, Pegida und die Verschiebung der parteipolitischen Mitte. Bundeszentrale für politische Bildung. 2015. 21 September. URL: <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/212360/afd-pegida-und-die-verschiebung-der-partecipolitischen-mitte/> (дата звернення: 20.04.2023).
147. Demopolis. URL: <https://www.demopolis.it/> (дата звернення: 20.04.2023).
148. Dettke D. Hungary's Jobbik Party, the challenge of European Ethno-Nationalism and the future of the European Project. *Reports and Analysis*. 2014.

No. 4. URL: <http://csm.org.pl/en/2014/669-partia-jobbik-na-wegrzech-wyzwanie-europejskiego-etnonacjonalizmu-i-przyszlosc-projektu-europejskiego-2> (дата звернення: 23.11.2018).

149. Deutschland. Aber normal. Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 20. Deutschen Bundestag. URL: https://www.afd.de/wp-content/uploads/2021/06/20210611_AfD_Programm_2021.pdf (дата звернення: 16.05.2023).

150. Dijk van T. Discourse and Power. London : Macmillan Education, 2008. 308 p.

151. Distribution of seats Bundestag election 2021, Germany. URL: <https://www.bundeswahlleiterin.de/en/bundestagswahlen/2021/ergebnisse/bund-99.html> (дата звернення: 20.04.2023).

152. Dunt I. Brexit: What the Hell Happens Now?: Your Quick Guide. *Canbury Press*. 2019. 256 p.

153. Duverger M. Les partis politiques. Paris : Librairie Armand Colin, 1967. 476 p.

154. Eatwell R., Mudde C. Western Democracies and the New Extreme Right Challenge. London : Routledge, 2009. 236 p.

155. Eisenhower J. An Economic Definition of the Middle Class. *Forum for Social Economics*. 2008. Vol. 37. PP. 103—113.

156. Elecciones Europeas 2019 Ministerio del interior. URL: <http://elecciones.mir.es/resultadoslocales2019/#/es/mun/resultados/total> (дата звернення: 16.05.2023).

157. Elecciones Generales 28 de abril de 2019. URL: <https://www.historiaelectoral.com/e2019.html> (дата звернення: 20.04.2023).

158. Entwicklung der Anzahl der Muslime in Deutschland von 1945 bis 2020. URL: <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/72321/umfrage/entwicklung-der-anzahl-der-muslime-in-deutschland-seit-1945/> (дата звернення: 16.05.2023).

159. EU will collapse like Soviet Union, far-right leader Le Pen tells RFI. *RFI*. URL: <https://www.rfi.fr/en/economy/20131016-eu-will-collapse-soviet-union-far-right-leader-le-pen-tells-rfi> (дата звернення: 20.04.2023).

160. Europawahlprogramm Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 9. Europäischen Parlament 2019. URL: https://www.afd.de/wp-content/uploads/2019/03/AfD_Europawahlprogramm_A5-hoch_web_150319.pdf (дата звернення: 16.05.2023).

161. European Parliament 2019 – 2024. URL: <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en> (дата звернення: 20.04.2023).

162. European Parliament: Results of the 2014 European elections. URL: <https://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/country-introduction-2014.html> (дата звернення: 20.04.2023).

163. Européennes: Marine Le Pen renonce officiellement au Frexit dans son projet. URL: <https://www.radiofrance.fr/franceinter/europeennes-marine-le-pen-renonce-officiellement-au-frexit-dans-son-projet-7372164> (дата звернення: 16.05.2023).

164. Facilité en faveur des réfugiés en Turquie: les États membres conviennent des modalités d'un financement additionnel. URL: <https://www.consilium.europa.eu/fr/press/press-releases/2018/06/29/facility-for-refugees-in-turkey-member-states-agree-details-of-additional-funding/> (дата звернення: 20.04.2023).

165. Fake History, À La Française: Marine Le Pen Plays Fast And Loose With The Holocaust. URL: <https://forward.com/opinion/370005/marine-le-pen-plays-fast-and-loose-with-holocaust/> (дата звернення: 20.04.2023).

166. Feminine face of Hungary's far-Right Jobbik movement seeks MEP's seat. *The Telegraph*. 2009. 24 May. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/eu/5372983/Feminine-face-of-Hungarys-far-Right-Jobbik-movement-seeks-MEPs-seat.html> (дата звернення: 03.05.2023).

167. Fernández Suárez B. Gender and Immigration in VOX: The Discourse of the Radical Right in Spain. *Migraciones*. 2021. No 51. PP. 241—268.

168. Finns Party: Elections 2015. URL: <https://www.perussuomalaiset.fi/kielisivu/in-english/> (дата звернення: 21.05.2023).

169. Fit for the Finns – the Finns Party’s Election Programme for the Parliamentary Election 2011 / Summary. URL: https://www.perussuomalaiset.fi/wp-content/uploads/2013/04/Perussuomalaisten_eduskuntavaaliohjelman_2011-english_summary_2.0.pdf (дата звернення: 21.05.2023).

170. Florence Schulz How strong is right-wing populism after the European elections? URL: <https://www.euractiv.com/section/eu-elections-2019/news/how-strong-is-right-wing-populism-after-the-european-elections/> (дата звернення: 20.04.2023).

171. Flood C. Euroscepticism: A Problematis Concept (illustrated with reference to France) : Report, at the UACES conference. Belfast, 2-4 September 2002 URL: <http://www.uaces.org/documents/papers/0201/flood.pdf> (дата звернення: 20.04.2023).

172. Foucault M. Présidentielle 2022: Marine Le Pen fidélise ses soutiens malgré la grande mobilité électorale. *Le Monde*. 2021. 22 octobre. URL: https://www.lemonde.fr/politique/article/2021/04/24/presidentielle-2022-le-pen-fidelise-ses-soutiens-malgre-la-grande-mobilite-electorale_6077924_823448.html (дата звернення: 23.04.2023).

173. France National Front: Jean-Marie Le Pen suspended. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-32585531> (дата звернення: 16.05.2023).

174. Fritz J. ARD bezeichnet Weidel als «Nazi-Schlampe». *The European.de*. URL: <https://www.theeuropean.de/juergen-fritz/12162-medienkampagne-gegen-die-afd> (дата звернення: 20.04.2023).

175. Front National. 2012. Notre Project. Programme Politique du Front National. URL: http://www.frontnational.com/pdf/projet_mlp2012.pdf (дата звернення: 10.11.2018).

176. Gabor Vona: Europe kept silent – Interview. URL: <https://dagobertobellucci.wordpress.com/2012/01/23/> (дата звернення: 23.04.2023).

177. Gabor G. A Jobbik Magyarországért Mozgalom párttá alakulása: Támadás a szélen. *Magyar Narancs*. 2003. 04 December. URL: https://magyarnarancs.hu/belpol/a_jobbik_magyarorszagert_mozgalom_partta_alakulasa_tamadas_a_szelen-62641 (дата звернення: 03.05.2023).

178. García-Gallardo (Vox): «O entramos en el gobierno para dar un cambio de rumbo a CyL o votaremos en contra». URL: https://www.cope.es/programas/herrera-en-cope/noticias/garcia-gallardo-vox-entramos-gobierno-dar-cambio-rumbo-cyl-votaremos-contra-20220221_1887229 (дата звернення: 16.05.2023).

179. Gatinois C. Covid-19: l’offensive réfléchi d’Emmanuel Macron contre les non-vaccinés. URL: https://www.lemonde.fr/politique/article/2022/01/05/covid-19-l-offensive-reflechie-d-emmanuel-macron-contre-les-non-vaccines_6108240_823448.html (дата звернення: 20.04.2023).

180. GDP per capita (current US\$) – European Union. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2022&locations=E U&start=1970> (дата звернення: 20.04.2023).

181. Georgiopoulos G. France’s Le Pen wants France, Greece, Spain to ditch euro. *Reuters*. 2011. 20 March. URL: <https://www.reuters.com/article/oukwd-uk-france-lepen-euro-idAFTRE72J1IZ20110320> (дата звернення: 23.04.2023).

182. Germany spent 20 billion euros on refugees in 2016. URL: <https://www.dw.com/en/germany-spent-20-billion-euros-on-refugees-in-2016/a-38963299> (дата звернення: 23.04.2023).

183. Germany's anti-euro party. *Deutsche Welle*. URL: <https://www.dw.com/en/german-party-says-no-to-the-euro-yes-to-the-eu/a-16660602> (дата звернення: 16.05.2023).
184. Givens T. E. *Voting Radical Right in Western Europe*. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 178 p.
185. Gold T. *The Lega Nord and Contemporary Politics in Italy*. London : Palgrave Macmillan , 2003. 188 p.
186. Gourdin P. Ukraine: géopolitique d'un Etat tampon. URL: <http://www.diploweb.com/Ukraine-geopolitique-dun-Etat.html> (дата звернення: 21.05.2023).
187. Government resolution on the future of migration 2020 strategy. URL: <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201706147192> (дата звернення: 21.05.2023).
188. Graziano P. R. *Europeanization and Domestic Policy Change: The Case of Italy*. London : Routledge, 2014. 200 p.
189. Gypsy Voivod confronts PM Orban at a Gypsy crime debate. *Jobbik* : Official site. URL: <http://web.archive.org/web/20110513123002/http://www.jobbik.com/hungary/3187.html> (дата звернення: 03.05.2023).
190. Habermas J. *Inclusion of the Other. Studies in Political Theory*. N. Y. : John Wiley & Sons. 2015. 352 p.
191. Habermas J. The Crisis of the European Union in the Light of a Constitutionalization of International Law. URL: <https://academic.oup.com/ejil/article/23/2/335/487268> (дата звернення: 20.04.2023).
192. Hagtvet B. Right-Wing Extremism in Europe. *Journal of Peace Research*. 1994. Vol. 31. No 3. PP. 241—246.
193. Hakhverdian A., van Elsas E., van der Brug W., Kuhn T. Euroscepticism and education: A longitudinal study of 12 EU member states, 1973 – 2010. *European Union Politics*. 2013. Vol. 14. No 4. PP. 522—541. URL: <https://doi.org/10.1177/1465116513489779> (дата звернення: 20.04.2023).

194. Harding L. We should beware Russia's links with Europe's right. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/dec/08/russia-europe-right-putin-front-national-eu> (дата звернення: 20.04.2023).

195. Harmsen R. Concluding comment: on understanding the relationship between Populism and Euroscepticism. *Perspectives on European Politics and Society*. 2001. Vol. 11. No 3. PP. 333—341.

196. Harmsen R. A., Spiering M. E. Euroscepticism: party politics, national identity and European integration. Amsterdam, New York : Rodopi, 2004. 290 p.

197. Häusler A. Die «Alternative für Deutschland» – Eine rechtspopulistische Partei? Düsseldorf, 2013. 94 s. URL: https://www.boell.de/sites/default/files/afd_studie_nrw.pdf (дата звернення: 23.04.2023).

198. Hegedus D. Orbán Uses Coronavirus to Put Hungary's Democracy in a State of Danger. URL: <https://www.gmfus.org/sites/default/files/Hegedus%20-%20Hungary%20state%20of%20emergency.pdf> (дата звернення: 14.04.2023).

199. Heinz-Christian Strache: «Schießen kann ich». *Profil*. URL: <https://www.profil.at/oesterreich/heinz-christian-strache-interview-nationalratswahl-8272705> (дата звернення: 14.04.2023).

200. Hennessey K., Holtz-Eakin D., Thomas B. Causes of the Financial and Economic Crisis. URL: https://fm.cnbc.com/applications/cnbc.com/resources/editorialfiles/2012/05/03/2226569_dissent.pdf (дата звернення: 14.04.2023).

201. Herkman J. The Finns Party: Euroscepticism, Euro Crisis, Populism and the Media. *Media and Communication*. 2017. Vol. 5. Issue 2. PP. 1—10. URL: https://www.researchgate.net/publication/315850989_The_Finns_Party_Euroscepticism_Euro_Crisis_Populism_and_the_Media (дата звернення: 21.05.2023).

202. Herrmann R., Risse T., Brewer M. Transnational Identities: Becoming European in the EU (Governance in Europe Series). Lanham : Rowman & Littlefield Publishers, 2004. 305 p.

203. Hofmann Ch. Greek Debt Relief. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2017. Vol. 37. No 1. PP. 1—30.
204. Hooghe L. Europe Divided?: Public Opinion on European Integration. *European Union Politics*. 2003. Vol. 4. No 3. PP. 281—304.
205. Hooghe L., Marks G. Does Identity or Economic Rationality Drive Public Opinion on European Integration? *Political Science and Politics*. 2004. Vol. 37. No. 3. PP. 415—420.
206. Hooghe L., Marks G. Sources of Euroscepticism. *Acta Politica*. 2007. № 42. PP. 119—127. URL: https://www.researchgate.net/publication/248874801_Sources_of_Euroscepticism (дата звернення: 14.04.2023).
207. Hungary buys Russia’s Sputnik V vaccine, first in EU, minister says. URL: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-hungary-russia-idUSKBN29R0WB> (дата звернення: 14.04.2023).
208. Hungary’s far-right Jobbik says leaving EU no longer on the agenda. *Politico*. URL: <https://www.politico.eu/article/hungarys-far-right-jobbik-leader-gabor-vonasays-leaving-eu-no-longer-on-the-agenda/> (дата звернення: 14.04.2023).
209. Ignazi P. *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford : Oxford University Press, 2003. 259 p.
210. Ikenberry G. J. The end of liberal international order? *International Affairs*. 2018. Vol. 94. Issue 1. PP. 7—23.
211. Il sondaggio: fiducia in Ue crolla anche fra europeisti. URL: https://www.adnkronos.com/Archivio/cronaca/il-sondaggio-fiducia-in-ue-crolla-anche-fra-europeisti_32I2mJtCFBTR3NapU3NYGM (дата звернення: 14.04.2023).
212. Imbach R., Romain M. Derrière le programme européen de Marine Le Pen, de lourdes sanctions financières ou un «Frexit» déguisé. URL: <https://www.lemonde.fr/les-decodeurs/article/2022/04/18/derriere-le-programme->

européen-de-marine-le-pen-de-lourdes-sanctions-financieres-ou-un-frexit-deguise_6122681_4355770.html (дата звернення: 16.05.2023).

213. Inglehart R., Norris P. Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. *HKS Faculty Research Working Paper*. Series RWP16-026, August 2016. 53 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2818659 (дата звернення: 14.04.2023).

214. Interview with Javier Barroso in the MIT Undergraduate Research Journal. URL: <https://languages.mit.edu/interview-with-javier-barroso-in-the-mit-undergraduate-research-journal/> (дата звернення: 14.04.2023).

215. Jansen Y. Secularism, Assimilation and the Crisis of Multiculturalism: French Modernist Legacies. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1468796814568748> (дата звернення: 14.04.2023).

216. Jean-Baptiste Chastand Far right set to enter government coalition in Finland. *The Guardian*. 2015. 19 May. URL: <https://www.theguardian.com/world/2015/may/19/timo-soini-far-right-finns-party-finland-government> (дата звернення: 21.05.2023).

217. Jobbik rally against World Jewish Congress in Budapest. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-22413301> (дата звернення: 03.05.2023).

218. Jobbik-közlemény: a Fidesz migránsokat telepít be. *HVG*. URL: https://hvg.hu/itthon/20190217_Jobbikkozlemeny_a_Fidesz_migransokat_telepit_be (дата звернення: 03.05.2023).

219. Joint Press Release. Meeting of the Prime Ministers of the Visegrad Group Countries. 2004. 8 December. URL: <https://www.visegradgroup.eu/2004/meeting-of-prime> (дата звернення: 03.05.2023).

220. Joint Statement of the Heads of Governments of the V4 Countries, Bratislava, 16 September 2016. URL: <https://www.vlada.cz/en/media->

centrum/aktualne/joint-statement-of-the-heads-of-governments-of-the-v4-countries--bratislava--16-september-2016-148913/ (дата звернення: 14.04.2023).

221. Joint statement of the members of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2020/03/26/joint-statement-of-the-members-of-the-european-council-26-march-2020/> (дата звернення: 14.04.2023).

222. Jörg Meuthen: Ob Laschet oder Söder – wer die Union wählt, bekommt am Ende grün. URL: <https://www.afd.de/joerg-meuthen-ob-laschet-oder-soeder-wer-die-union-waehlt-bekommt-am-ende-gruen/> (дата звернення: 23.04.2023).

223. Jörg Meuthen: Russland-Sanktionen sind wirtschaftliches Eigentor für Deutschland URL: <https://www.afd.de/joerg-meuthen-russland-sanktionen-sind-wirtschaftliches-eigentor-fuer-deutschland/> (дата звернення: 23.04.2023).

224. Kaniok P. & Havlík, Vlastimil. (2016). Populism and Euroscepticism in the Czech Republic: Meeting Friends or Passing By?. Romanian Journal of European Affairs. 16. 20-35.

225. Kappeler M. Frauke Petry bringt Sohn zur Welt. URL: <https://www.stern.de/politik/deutschland/frauke-petry--afd-chefin-bringt-ihr-fuenftes-kind-zur-welt-7459374.html> (дата звернення: 16.05.2023).

226. Katz R. Euroscepticism in Parliament: A Comparative Analysis of European and National Parliaments. URL: <https://ecpr.eu/Events/Event/PaperDetails/14932> (дата звернення: 15.04.2023).

227. Kemper A. Keimzelle der Nation? Familien-und geschlechterpolitische Positionen der AfD-eine Expertise. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/dialog/10641-20140414.pdf> (дата звернення: 16.05.2023).

228. Key challenges of our times – Autumn 2022 – European Union URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2892> (дата звернення: 14.04.2023).

229. Kitschelt H P. Party Systems. *Oxford Handbook of Comparative Politics* / Ed. : C. Boix, S. Stokes.. 2007. PP. 522—554. URL: <https://www.mgdc-chararisharief.com/elearn/The%20Oxford%20Handbook%20of%20Comparative%20Politics-1stSem.pdf> (дата звернення: 14.04.2023).

230. Klaus V. Evropa: Ztracena dekada. *Tyden*, 2011. 14 listopadu. URL: https://neviditelnypes.lidovky.cz/ekonomika/evropa-ztracena-dekada.A111121_220216_p_ekonomika_wag (дата звернення: 14.04.2023).

231. Klaus V. Evropska integrace bez iluzi. Praha : Praha Euromedia Group. Knizki Club, 2011. 152 s.

232. Klaus V. Ten Years of Euro: A Reason for Celebration? *Financial Times*. 2008. 12 June. URL: <https://www.klaus.cz/clanky/1415> (дата звернення: 14.04.2023).

233. Kondor K., Paksa R. Hungary's Goulash-Nationalism. The Reheated Stew of Hungary's Far Right. London : Routledge, 2023. 15 p.

234. Kontochristou M. The Euro Crisis and the Question of Solidarity in the European Union: Disclosures and Manifestations in the European Press. *Review of European Studies*. 2014. Vol. 6. No 2. URL: <https://ccsenet.org/journal/index.php/res/article/view/35331> (дата звернення: 14.04.2023).

235. Kopecky P., Mudde C. The Two Sides of Euroscepticism Party Positions on European Integration in East Central Europe *European Union Politics* / n *European Union Politics*, SAGE Publications, London. 2002. Vol. 3. No. 3. PP. 297—326.

236. Kovács A. The Jobbik party: Short history, electoral results. *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse* / Ed. : R. Wodak, M. Khosravini, B. Mral. London : Bloomsbury Academic, 2013. PP. 223—234. URL: <https://www.bloomsburycollections.com/book/right-wing-populism-in-europe-politics-and-discourse/ch15-the-post-communist-extreme-right> (дата звернення: 05.05.2023).

237. Kovács A. The Post-Communist Extreme Right: The Jobbik Party in Hungary. *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse* / Ed. R. Wodak, M. KhosraviNik, B. Mral. London : Bloomsbury Academic, 2013. PP. 223—234.

238. Krastev I. Europe's Disintegration Moment. URL: https://www.dahrendorf-forum.eu/wp-content/uploads/2016/03/DSP_Krastev_Europes_Disintergartion_Moment.pdf (дата звернення: 21.05.2023).

239. Kuhanen J. True Finns. *Uusi Suomi*. 2011. 24 April. URL: <https://puheenvuoro.uusisuomi.fi/jukkakuhanen/71001-true-finns/> (дата звернення: 21.05.2023).

240. Kuisma M. «Good» and «Bad» Immigrants: The Economic Nationalism of the True Finns' Immigration Discourse. *The Discourses and Politics of Migration in Europe*. 2019. PP. 93—108.

241. Külképviselési szavazás és levélben történő szavazás. Magyarország Kormánya. 2022. 02 April. URL: <https://kormany.hu/kulgaszdasagi-es-kulugyminiszterium/orszaggyulesivalasztas-es-orszagos-nepszavazas-2022> (дата звернення: 03.05.2023).

242. L'Europe de la défense / France Diplomatie. URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/politique-etrangere-de-la-france/securite-desarmement-et-non-proliferation/l-europe-de-la-defense/> (дата звернення: 23.04.2023).

243. Lachmann G. Tiefer Riss durchzieht die AfD in Russland-Frage. 20.08.2014. URL: www.welt.de/politik/deutschland/article131432482/Tiefer-Riss-durchziehtdie-AfD-in-Russland-Frage.html (дата звернення: 10.11.2018).

244. Lebourg N. Comment Louis Aliot a raflé la mise à Perpignan. *Slate*. URL: <https://www.slate.fr/story/192369/perpignan-rassemblement-national-bourgeoisie-louis-aliot-marine-le-pen-municipales-2020> (дата звернення: 23.04.2023).

245. Législatives 2022: ce que vous devez savoir du programme du RN. URL: https://www.challenges.fr/politique/legislatives-2022-ce-que-vous-devez-savoir-du-programme-du-rn_816229 (дата звернення: 23.04.2023).

246. Leitantrag zum Programmwurf der AfD zur Bundestagswahl 2017. URL: <https://afdkompakt.de/2017/03/10/leitantrag-zum-programmwurf-der-afd-zur-bundestagswahl-2017/> (дата звернення: 10.11.2018).

247. Linsenmeier K. Brexit: United Kingdom is divided. URL: <https://eu.boell.org/en/2016/06/30/brexit-united-kingdom-divided> (дата звернення: 14.04.2023).

248. Lipset M., Rokkan St. Reviewed Work: Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives. *Acta Sociologica*. 1969. Vol. 12. No 4. PP. 234—237.

249. Lucarelli S. Italy and the EU: from true love to disenchantment? *Journal of Common Market Studies Annual Review*. 2015. Vol. 53. PP. 40—60. URL: <https://ideas.repec.org/a/bla/jcmkts/v53y2015ip40-60.html> (дата звернення: 14.04.2023).

250. Lucke B. Der Islam ist fast allen Deutschen fremd. *Spiegel*. URL: <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/afd-chef-bernd-lucke-der-islam-ist-meisten-deutschen-fremd-a-1021187.html> (дата звернення: 15.04.2023).

251. Luttwak E. Why Fascism is the Wave of the Future. URL: <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v16/n07/edward-luttwak/why-fascism-is-the-wave-of-the-future> (дата звернення: 14.04.2023).

252. M la France – Mon programme présidentiel. URL: <https://mlafrance.fr/pdfs/manifeste-m-la-france-programme-presidentiel.pdf> (дата звернення: 23.04.2023).

253. Macron told EU leaders «survival of European project» at stake in virus crisis. URL: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-eu-macron/macron-told-eu-leaders-survival-of-european-project-at-stake-in-virus-crisis-idUSKBN21D3PP> (дата звернення: 14.04.2023).

254. MacShane D. Brexit: How Britain will Leave Europe: How Britain Left Europe. London : I. B. Tauris, 2015. 256 p.

255. Magyar szívvel, józan ésszel, tiszta kézzel – 2018-as országgyűlési választási program. *Jobbik* : Official site. URL: https://blob.jobbik.hu/programs/magyar_szivvel_jozan_esszel_tiszta_kezzel.pdf (дата звернення: 03.05.2023).

256. Maillot A. Setting the Agenda? The Front National and the 2017 French Presidential Election. *Irish Studies in International Affairs*. 2017. Vol. 28. PP. 45—56.

257. Mair P., Katz R. The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational Change in Twentieth-Century Democracies. *Political Parties: Old Concepts and New Challenges*. 2002. Vol. 24. PP. 113—136.

258. Mansø R.G. DPP Politicians Cast Doubt on Thulesen Dahl: Is He the Right One to Stop the Voter Flight. Danish Broadcasting Corporation. URL: <https://www.dr.dk/nyheder/politik/df-politikere-saar-tvivil-om-thulesen-dahl-er-han-den-rette-til-stoppe-vaelgerflugten> (дата звернення: 19.10.2021).

259. Margetts H. The Cyber Party. URL https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:2a695381-8a0a-423f-8a16-9bf4a7261b07/download_file?file_format=pdf&safe_filename=Cyber_party_paper.pdf&type_of_work=Report (Дата доступа 02.07.2021).

260. Marine Le Pen (RN): “Dissuasion: ni élargie, ni concertée, indépendante!». *L’Opinion*. 2020. 10 février. URL: <https://www.lopinion.fr/politique/marine-le-pen-rn-dissuasion-ni-elargie-ni-concertee-independante> (дата звернення: 23.04.2023).

261. Márki-Zay Péter végre ismertette az ellenzék programját. *Blikk*. 2022. 10 March. URL: <https://www.blikk.hu/valasztas-2022/marki-zay-peter-ismertette-programjat-valasztas-2022/c75f7c0> (дата звернення: 18.04.2022).

262. Márki-Zay Péter: A Fidesz-migránsok mennek, Magyarország marad! URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GGs4F5jE980> (accessed 10.04.2022).

263. Marks G., Wilson C. J. The past in the Present: A Cleavage Theory of Party Response to European Integration. *British Journal of Political Science*. 2000. Vol. 30. No 3. PP. 433—459.

264. Martin Ch. W. Electoral Participation and Right Wing Authoritarian Success – Evidence From the 2017 Federal Elections in Germany. *Politische Vierteljahresschrift*. 2019. Vol. 60. PP. 245—271. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3159320 (дата звернення: 23.04.2023).

265. McCormick J. Understanding the European Union: A Concise Introduction. 6th ed. London : Palgrave Macmillan, 2014. 356 p.

266. McLaren L. Explaining Mass-Level Euroscepticism: Identity, Interests, and Institutional Distrust. *Acta Politica*. 2007. No 42. PP. 233–251.

267. Mediterranean Migrant Arrivals Reach 26,090 in 2019; Deaths Reach 597. URL: <https://www.iom.int/news/mediterranean-migrant-arrivals-reach-26090-2019-deaths-reach-597> (дата звернення: 16.05.2023).

268. Mestre A., Guillou Cl. Rupture sur la forme mais continuité sur le fond: comment le Front national est devenu le Rassemblement national. *Le Monde*. 2022. 05 octobre. URL: https://www.lemonde.fr/politique/article/2022/10/05/rupture-sur-la-forme-continuite-sur-le-fond-les-mues-du-fn-rn_6144425_823448.html (дата звернення: 23.04.2023).

269. Meyer T. Parallelgesellschaft und Demokratie. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/akademie/online/50368.pdf> (дата звернення: 14.04.2023).

270. Michailidou A. The role of the public in shaping EU contestation: Euroscepticism and online news media. *International Political Science Review*. 2015. Vol 36. No 3. PP. 324—336.

271. Migrant crisis: EU at grave risk, warns France PM Valls. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-35375303> (дата звернення: 14.04.2023).

272. Miller J. Consonant Federalism?: The Role of Federalism on Exclusive Identity and Euroskepticism. URL: <https://aei.pitt.edu/7978/1/miller-j-03h.pdf> (дата звернення: 14.04.2023).

273. Miró J. Debating fiscal solidarity in the EU: interests, values and identities in the legitimation of the Next Generation EU plan. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/07036337.2021.1977292> (дата звернення: 14.04.2023).

274. Mit welchem Programm die AfD in den Wahlkampf zieht. URL: <https://www.deutschlandfunk.de/bundestagwahl-2021-mit-welchem-programm-die-afd-in-den-100.html> (дата звернення: 23.04.2023).

275. Moravcsik A. In Defence of the «Democratic Deficit»: Reassessing Legacy in the European Union. *Journal of Common Market Studies*. 2022. Vol. 40. No 4. PP. 603—624. URL: <https://www.princeton.edu/~amoravcs/library/deficit.pdf> (дата звернення: 14.04.2023).

276. Mounk Y. The Coming Crisis of Legitimacy. URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2020/09/coming-crisis-legitimacy/616340/> (дата звернення: 14.04.2023).

277. Mudde C. «Populist Radical Right Parties in Europe Today». *Transformations of Populism in Europe and the Americas: History and Recent Tendencies*. London : Bloomsbury Academic, 2016. PP. 295—307.

278. Mudde C. A new (order) Ukraine? Assessing the relevance of Ukraine's far right in an EU perspective. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/new-order-ukraine-assessing-relevance-of-ukraines-far-right-in-eu-pers/> (дата звернення: 14.04.2023).

279. Muller-Gonzalez J. *La sorpresa Vox: Las respuestas a las 10 grandes preguntas que todos nos hacemos sobre Vox*. Bilbao : Deusto. 2019. 208 p.

280. National Parliament Composition, 2019. URL: <https://europeelects.eu/spain/> (дата звернення: 23.04.2023).

281. Neumann I. B. *Uses of the Other: “The East» in European Identity Formation*. Chicago : University of Minnesota Press, 1999. 304 p.

282. Nora P. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations*. 1989. No 26 : Special Issue: Memory and Counter-Memory. PP. 7—24.

283. *Nordic Ways* András Simonyi and Debra Cagan, Editors URL: <https://archive.transatlanticrelations.org/publication/nordic-ways/> (дата звернення: 14.04.2023).

284. *Notre programme pour L’Outre-Mer*. Rassemblement National. 2019. URL: <https://rassemble-mentnational.fr/notre-programme-pour-loutre-mer/> (дата звернення: 23.04.2023).

285. Paces A., Weimer M. *From Diversity to Coordination: A European Approach to COVID-19*. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/european-journal-of-risk-regulation/article/from-diversity-to-coordination-a-european-approach-to-covid19/ABEB13A16B52DF580CDAB17162426E1B> (дата звернення: 21.04.2023).

286. *Paris Terror Attacks Transform Debate Over Europe’s Migration Crisis*. URL: <https://www.wsj.com/articles/paris-terror-attacks-transform-debate-over-europes-migration-crisis-1447608944> (дата звернення: 21.04.2023).

287. Pelinka A. *Die kleine Koalition: SPÖ–FPÖ, 1983 – 1986. German Politics & Society*. 1994. No 31. PP. 133—135.

288. Perra D. *Sovranismo Senza Sovranità: il Caso Salvini. Eurasia. Rivista di Studi Geopolitici*. 2019. 18 Giugno. URL: <https://www.eurasia-rivista.com/sovranoismo-senza-sovranita-il-caso-salvini/> (дата звернення: 21.04.2023).

289. *Perussuomalaisen Eurovaaliohjelman kriittisena Euroopassa*. 1999. URL: <http://www.fsd.uta.fi/pohtiva/ohjelmat/PS/pseurovaali-1999> (дата звернення: 21.05.2023).

290. Perussuomalaiset Äänestä Suomi takaisin - Perussuomalaisten eduskuntavaaliohjelma 2019. URL: <https://www.fsd.tuni.fi/pohtiva/ohjelmalistat/PS/1362> (дата звернення: 21.05.2023).

291. Perussuomalaiset Oikeutta kansalle – Perussuomalaisen puolueen yleisohjelma. URL: <https://www.perussuomalaiset.fi/puolueen-yleisohjelma-1995/> (дата звернення: 21.05.2023).

292. Petry F. AfD will Flüchtlinge notfalls mit Waffengewalt stoppen. *Zeit Online*, 2016. 30 Januar. URL: https://www.zeit.de/politik/deutschland/2016-01/frauke-petry-afd-grenzschutz-auf-fluechtlinge-schiessen?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F (дата звернення: 21.04.2023).

293. Petry F. Requiem für die AfD. Dresden : Stadtluft, 2021. 310 p.

294. Pirro A. L. P., Pavan E. Fagan A., Gazsi D. Close ever, distant never? Integrating protest event and social network approaches into the transformation of the Hungarian far right. *Party Politics*. Volume 27. Issue 1. 2021. January. PP. 22—34. <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/1354068819863624> (дата звернення: 03.05.2023).

295. Pollack D. European and national identity in post-communist societies: coincidence or contrast? URL: http://ftp.cordis.europa.eu/pub/improving/docs/ser_citizen_pollack.pdf (дата звернення: 15.07.2019).

296. Poole E. Reporting Islam Media Representations of British Muslims. URL: <https://www.bloomsbury.com/uk/reporting-islam-9780857716323/> (дата звернення: 21.04.2023).

297. Population and Society. Statistics Finland. URL: https://www.stat.fi/tup/suoluk/suoluk_vaesto_en.html (дата звернення: 21.05.2023).

298. Présidentielle 2022: Marine Le Pen mise sur son programme économique. URL: <https://www.francetvinfo.fr/replay-radio/le-brief->

politique/presidentielle-2022-marine-le-pen-mise-sur-son-programme-economique_4275547.html (дата звернення: 23.04.2023).

299. Prieto J. Una derecha a la derecha de la derecho. *El Pais*. URL: https://elpais.com/sociedad/2014/02/05/actualidad/1391634415_607580.html (дата звернення: 23.04.2023).

300. Programa electoral para las elecciones autonómicas. URL: <https://www.voxespana.es/wp-content/uploads/2019/05/Programa-Autono%CC%81micas-2019.pdf> (дата звернення: 23.04.2023).

301. Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 9. Europäischen Parlament 2019. URL: https://www.afd.de/wp-content/uploads/2019/03/AfD_Europawahlprogramm_A5-hoch_web_150319.pdf (дата звернення: 23.04.2023).

302. Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland. URL: https://www.afd.de/wp-content/uploads/2023/05/Programm_AfD_Online_.pdf (дата звернення: 16.05.2023).

303. Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland. URL: https://www.afd.de/wp-content/uploads/2018/01/Programm_AfD_Druck_Online_190118.pdf (дата звернення: 23.04.2023).

304. Programm für Deutschland. URL: https://www.afd.de/wp-content/uploads/2017/01/2016-06-27_afd-grundsatzprogramm_web-version.pdf (дата звернення: 23.04.2023).

305. Programm für Deutschland. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24. September 2017. URL: https://www.afd.de/wp-content/uploads/2017/06/2017-06-01_AfD-Bundestagswahlprogramm_Onlinefassung.pdf (дата звернення: 23.04.2023).

306. Programma II VOX, 2019. URL: <https://www.voxangelis.org/program/> (дата звернення: 23.04.2023).

307. Programme électoral du Front national aux élections européennes 2004, publié le 26 mai 2004. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/143819-programme-electoral-du-front-national-aux-elections-europeennes-2004-pu> (дата звернення: 23.04.2023).

308. Punzon C. El secretario general de Vox: «En Galicia se pretende levantar ‘apartheids’ lingüísticos, por eso hay que proteger el español». *La Voz de Galicia*. 2019. 18 ene. URL: <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/galicia/2019/01/17/galiciapretende-levantar-apartheids-linguisticos-proteger-espanol/00031547744811799286268.htm> (дата звернення: 16.05.2023).

309. Pytlas B. *Radical Right Parties in Central and Eastern Europe: Mainstream Party Competition and Electoral Fortune*. London : Routledge, 2016, 241 p.

310. Quaglia L. The ebb and flow of euroscepticism in Italy. *South European Society and Politics*. 2011. Vol. 16. No 1. PP. 31—50.

311. Radikális változás. A Jobbik országgyűlési választási programja a nemzeti önrendelkezésért és a társadalmi igazságosságért URL: <https://docplayer.hu/158036-Radikalis-valtozas-a-jobbik-orszaggyulesi-valasztasi-programja-a-nemzeti-onrendelkezésert-es-a-társadalmi-igazságosságert.html> (дата звернення: 03.05.2023).

312. Ramos A. B.. El sindicato de Vox crece y abre nuevas secciones sindicales en grandes empresas. *El Independiente*. URL: <https://www.elindependiente.com/espana/2021/12/24/el-sindicato-de-vox-crece-y-abre-nuevas-secciones-sindicales-en-grandes-empresas/> (дата звернення: 23.04.2023).

313. Renda A., Castro R. Towards Stronger EU Governance of Health Threats after the COVID-19 Pandemic. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/european-journal-of-risk-regulation/article/towards-stronger-eu-governance-of-health-threats-after-the->

covid19-pandemic/FFA7DDF7964F94FF3BDCCF5E9D7271A1 (дата звернення: 21.04.2023).

314. Resolución de 30 de agosto de 2023, de la Presidencia de la Junta Electoral Central, por la que se publica el resumen de los resultados de las elecciones al Congreso de los Diputados y al Senado convocadas por Real Decreto 400/2023, de 29 de mayo, y celebradas el 23 de julio de 2023, conforme a las actas de escrutinio general y de proclamación de electos remitidas por las correspondientes Juntas Electorales Provinciales y por las Juntas Electorales de Ceuta y de Melilla. URL: <https://www.boe.es/boe/dias/2023/09/01/pdfs/BOE-A-2023-18907.pdf> (дата звернення: 20.04.2023).

315. Résultats des élections européennes 2019 URL: [https://www.interieur.gouv.fr/Elections/Les-resultats/Europeennes/elecresult__europeennes-2019/\(path\)/europeennes-2019//FE.html](https://www.interieur.gouv.fr/Elections/Les-resultats/Europeennes/elecresult__europeennes-2019/(path)/europeennes-2019//FE.html) (дата звернення: 21.04.2023).

316. Riishøj S. Europeanization and Euroscepticism: Experiences from Poland and the Czech Republic. *Political Science Publications*. 2007. Vol. 35. Issue 3. PP. 503—535.

317. Roberts D. Eight key points you need to know about the Brexit negotiations. *The Guardian*. 2017. 29 March. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2017/mar/29/brexit-negotiations-eight-key-points-you-need-to-know> (дата звернення: 23.04.2023).

318. Rouban L. La mutation du Rassemblement national. URL: <https://sciencespo.hal.science/hal-03722314/> (дата звернення: 23.04.2023).

319. Rubio-Pueyo V. Vox: a New Far Right in Spain? *Rosa Luxemburg Stiftung*. URL: https://rosalux.nyc/wp-content/uploads/2021/01/RLS-NYC_VOX_Spain_EN.pdf (дата звернення: 23.04.2023).

320. Rusconi G.E. Italia e Germania, la Coppia che non c'è Piùю *Limes*. 2008. № 1. URL: <https://www.limesonline.com/cartaceo/italia-e-germania-la-coppia-che-non-ce-piu?prv=true> (дата звернення: 05.05.2023).

321. Samaras G. Has the coronavirus proved a crisis too far for Europe's far-right outsiders? *The Conversation*. 2020. 17 July. URL: <https://theconversation.com/has-the-coronavirus-proved-a-crisis-too-far-for-europes-far-right-outsiders-142415> (дата звернення: 05.05.2023).

322. Sarah Feldman Half of EU Citizens Believe Their Voice Counts. URL: <https://www.statista.com/chart/16683/eu-public-opinion/> (дата звернення: 05.05.2023).

323. Schimmelfennig F. Brexit: differentiated disintegration in the European Union. *Journal of European Public Policy*. 2018. Vol. 25. Issue 8 : The Politics and Economics of Brexit. PP. 1154—1173.

324. Schjørring E. Da Thulesen Dahl tog ansvaret for katastrofen, svigtede han sit parti monumentalt. URL: <https://www.alinget.dk/hovedstaden/artikel/da-thulesen-dahl-tog-ansvaret-for-katastrofen-svigtede-han-sit-parti-monumentalt> (дата звернення: 23.04.2023).

325. Schultheis E. Germany's far-right AfD loses nationally, but wins in the East. *Politico*. 2021. 28 September. URL: <https://www.politico.eu/article/german-election-far-right-afd-loses-nationally-but-wins-in-east/> (дата звернення: 23.04.2023).

326. Seiter D. La comparaison et les partis politiques. URL: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/15077.pdf> (дата звернення: 05.05.2023).

327. Sénécals C. Législatives 2022: ce que vous devez savoir du programme de la majorité présidentielle. URL: https://www.challenges.fr/politique/legislatives-2022-ce-que-vous-devez-savoir-du-programme-de-la-majorite-presidentielle_816272 (дата звернення: 16.05.2023).

328. Shekhovtsov A. From Para-Militarism to Radical Right-Wing Populism: The Rise of the Ukrainian Far-Right Party Svoboda. *Right-wing populism in Europe: politics and discourse* / Ed. : R. Wodak, B. Mral, M. KhosraviNik. London, 2013. PP. 249—263.

329. Shekhovtsov A. From electoral success to revolutionary failure: The Ukrainian Svoboda party. URL: <https://www.eurozine.com/from-electoral-success-to-revolutionary-failure/> (дата звернення: 16.05.2023).

330. Shekhovtsov A. The Creeping Resurgence of the Ukrainian Radical Right? The Case of the Freedom Party. *Europe-Asia Studies*. 2011. Vol. 63. No 2. PP. 203—228.

331. Simmons K., Stokes B., Wike R. Negative views of minorities, refugees common in EU. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2016/07/11/negative-views-of-minorities-refugees-common-in-eu/> (дата звернення: 16.05.2023).

332. Sitter N. The Politics of Opposition and European Integration in Scandinavia: Is Euro-Scepticism a Government-Opposition Dynamic? *West European Politics*. 2001. Vol. 24. Issue 4. PP. 22—39.

333. Sly L. 8 reasons Europe's refugee crisis is happening now. URL: <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2015/09/18/8-reasons-why-europes-refugee-crisis-is-happening-now/> (дата звернення: 05.05.2023).

334. Solomon Sh., Greenberg J., Pyszczynski T. A Terror Management Theory of Social Behavior: The Psychological Functions of Self-Esteem and Cultural Worldviews. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0065260108603287> (дата звернення: 05.05.2023).

335. Sondaggi, sale il gradimento di Conte: è al 57%. Lega stabile al 26% (-8 dalle europee), i renziani al 2. Restrizioni? Giuste per il 91%. URL: <https://www.ilfattoquotidiano.it/2020/04/08/sondaggi-sale-il-gradimento-di-conte-e-al-57-lega-stabile-al-26-8-dalle-europee-i-renziani-al-2-restrizioni-giuste-per-il-91/5763706/> (дата звернення: 05.05.2023).

336. Sørensen C. Love me, love me not... A typology of public euroscepticism. *EPERN Working Paper*. 2008. No. 19. 29 p. URL: <https://www.europeansources.info/record/love-me-love-me-not-a-typology-of-public-euroscepticism-2/> (дата звернення: 05.05.2023).

337. Special report on the impact of the COVID-19 pandemic on the U.S. and European ANS systems. URL: <https://www.eurocontrol.int/publication/special-report-impact-covid-19-pandemic-us-and-european-ans-systems> (дата звернення: 05.05.2023).

338. Standard Eurobarometer 85 – Spring 2016. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2130> (дата звернення: 05.05.2023).

339. Standard Eurobarometer 86 – Autumn 2016 – First Results Public Opinion in the European Union. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2137> (дата звернення: 05.05.2023).

340. Standard Eurobarometer 87 – Spring 2017 URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2142> (дата звернення: 05.05.2023).

341. Standard Eurobarometer 91 - Spring 2019. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2253> (дата звернення: 23.04.2023).

342. Standard Eurobarometer 93 – Summer 2020. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2262> (дата звернення: 05.05.2023).

343. Statuts du Rassemblement National. URL: <https://rassemblementnational.fr/statuts-du-rassemblement-national> (дата звернення: 23.04.2023).

344. Stiglitz J. The Euro: How a Common Currency Threatens the Future of Europe. New York : W. W. Norton & Company, 2016. 448 p.

345. Suomalaiselle sopivin. Perussuomalaiset r.p:n eduskuntavaaliohjelman 2011. URL: https://www.perussuomalaiset.fi/wp-content/uploads/2013/04/Perussuomalaisen_eduskuntavaaliohjelman_2011.pdf (дата звернення: 21.05.2023).

346. Tabard G. Le paysage de 2027 ne sera pas celui de 2022. URL: <https://www.lefigaro.fr/politique/guillaume-tabard-le-paysage-de-2027-ne-sera-pas-celui-de-2022-20220920> (дата звернення: 23.04.2023).
347. Taggart P. Populism in Western Europe. *Oxford Handbook of Populism* / Ed. : P. Ostiguy, C. Rovira Kaltwasser, P. Taggart, P. Ochoa Espejo. Oxford : Oxford Handbooks, 2017. PP. 248—263.
348. Taggart P. A. Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party System. *European Journal of Political Research*. 1998. Vol. 33. № 3. PP. 363—388.
349. Taggart P., Szczerbiak A. Opposing Europe? *The Comparative Party Politics of Euroscepticism* : Volume 2: Comparative and Theoretical Perspectives. Oxford : Oxford University Press, 2008. 360 p.
350. Taggart P., Szczerbiak A. Parties Positions and Europe: Euroscepticism in the EU Candidate States of Central and Eastern Europe. SEI Working Paper. 2001. No 46. 39 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/252483207_Parties_Positions_and_Europe_Euroscepticism_in_the_EU_Candidate_States_of_Central_and_Eastern_Europe (дата звернення: 05.05.2023).
351. Taylor Ch. The Politics of Recognition. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* / Ed : A. Gutmann. Princeton : Princeton University Press, 1994. PP. 25—73.
352. Telek A. Rise of the Far-Right Jobbik in Hungary. URL: <https://ps-europe.org/rise-of-the-far-right-jobbik-in-hungary/> (дата звернення: 03.05.2023).
353. Ten Years of Euro: A Reason for Celebration? URL: <http://www.klaus.cz/klaus2/asp/clanek.asp?id=msJAJ5L14kCV> (дата звернення: 05.05.2023).
354. The collapse of populist support during the pandemic. URL: <https://www.openaccessgovernment.org/populism-pandemic/127794/> (дата звернення: 05.05.2023).

355. The EU's 2021 – 2027 long-term budget and NextGenerationEU. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d3e77637-a963-11eb-9585-01aa75ed71a1/language-en> (дата звернення: 23.04.2023).

356. The Finns Party's Election Program 2019. URL: https://www.perussuomalaiset.fi/wp-content/uploads/2019/06/Eduskuntavaaliohjelma-2019_SU_In_English_1.pdf (дата звернення: 21.05.2023).

357. The Finns Party's European Union Policy. 2019. 21 January. URL: https://www.perussuomalaiset.fi/wp-content/uploads/2019/05/EUpolitiikkaENG_2019.pdf (дата звернення: 21.05.2023).

358. The first use of the term “democratic deficit». URL: <https://federalunion.org.uk/the-first-use-of-the-term-democratic-deficit/> (дата звернення: 05.05.2023).

359. The Global Risks Report 2018. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2018/> (дата звернення: 05.05.2023).

360. The Nordic Countries and the European Union: Still the other European community / Ed. by C. H. Grøn, P. Nedergaard, A. Wivel. London, New York : Routledge, 2015. 318 p.

361. Thesen zur Außenpolitik von Dr. Alexander Gauland zur Pressekonferenz vom. URL: <http://www.alternativefuer.de/thesenpapier-aussenpolitik/> (дата звернення: 20.04.2023).

362. Thetcher M. Speech to the College of Europe https://www.youtube.com/watch?v=rqv8HF84EOs&ab_channel=BrugesGroup (дата звернення: 05.05.2023).

363. Thomas Raines, Matthew Goodwin and David Cutts, The Future of Europe Comparing Public and Elite Attitudes, Chatham House, June 2017, <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2017-06->

20-future-europe-attitudes-raines-goodwin-cutts-final.pdf (дата звернення: 05.05.2023).

364. Timbro Authoritarian Populism Index 2019. URL: populismindex.com/wp-content/uploads/2019/02/TAP2019C.pdf (дата звернення: 05.05.2023).

365. Todd Bensman – Terrorist Migration Across Europe’s Borders. URL: https://www.youtube.com/watch?v=BmdQEDJfAWo&ab_channel=CenterforImmigrationStudies (дата звернення: 05.05.2023).

366. Toomey M. Euroscepticism in Central Europe. A comparative analysis at elite and mass level of Poland, the Czech Republic, and Slovakia. URL: <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=1320981&fileOId=1320982> (дата звернення: 20.04.2023).

367. Townend D., Pas van de R., Bongers L. What is the Role of the European Union in the COVID-19 Pandemic? URL: <https://cris.maastrichtuniversity.nl/en/publications/what-is-the-role-of-the-european-union-in-the-covid-19-pandemic> (дата звернення: 05.05.2023).

368. Traynor I. Crisis for Europe as public trust hits record low. *The Guardian*. 2013. 24 April. URL: <https://www.theguardian.com/world/2013/apr/24/trust-eu-falls-record-low> (дата звернення: 05.05.2023).

369. Troitiño D. R., Kerikmäe T., Chochia A. Brexit: History, Reasoning and Perspectives. Berlin : Springer, 2018. 299 p.

370. Trump-Russia inquiry is told Nigel Farage may have given Julian Assange data. *The Guardian*. 2018. 19 January. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2018/jan/19/trump-russia-inquiry-is-told-nigel-farage-may-have-given-julian-assange-data> (дата звернення: 05.05.2023).

371. Tuori K., Björklund H. Roman Law and the Idea of Europe (Europe’s Legacy in the Modern World). London : Bloomsbury Academic, 2018. 294 p.

372. Tyler R. W. *White European Integration, Identity and National self Interest: the Enduring Nature of National Identity*. Lincoln: University of Nebraska–Lincoln, 2010. 248 p.

373. Újabb jobbkos jelölt antiszemita, rasszista megjegyzései kerültek elő. *ORIGO*. 2021. 10 August. URL: <https://www.origo.hu/itthon/20210810-magyar-nemzet-zsidoberencezett-eszideszezett-az-elovalasztason-indulo-jobbkos.html> (дата звернення: 03.05.2023).

374. UK hits 10 million first doses of coronavirus vaccine. URL: <https://www.politico.eu/article/coronavirus-vaccine-uk-hits-10-million-first-doses/> (дата звернення: 05.05.2023).

375. Ungarn schliesst die Grenzen – trotz Kritik der EU. URL: <https://www.srf.ch/news/international/corona-massnahme-ungarn-schliesst-die-grenzen-trotz-kritik-der-eu> (дата звернення: 05.05.2023).

376. Unser Programm zur Bundestagswahl 2021. URL: <https://www.afd.de/wahlprogramm/> (дата звернення: 23.04.2023).

377. Usherwood S., Startin N. Euroscepticism as a Persistent Phenomenon. *JCMS Journal of Common Market Studies*. 2013. Vol. 51. Issue. 1. 16 p.

378. Vakivaltainen ekstremismin tilannekatsaus. *Ministry of the Interior of Finland*. URL: https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/79235/03%202017_Vakivaltainen%20ekstremismin%20tk%201_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 21.05.2023).

379. Vanttinen P. Finnish president says NATO referendum no longer necessary. *EURACTIV*. 2022. 1 April. URL: https://www.euractiv.com/section/politics/short_news/finnish-president-says-nato-referendum-no-longer-necessary/ (дата звернення: 21.05.2023).

380. Vårt partiprogram URL: <https://www.vansterpartiet.se/resursbank/partiprogram/> (дата звернення: 05.05.2023).

381. Vasemmistoliitto. Eduskuntavaaliohjelma 2007. URL: <https://www.fsd.tuni.fi/pohtiva/ohjelmalistat/VAS/818> (дата звернення: 21.05.2023).
382. Vasilopoulou S. Continuity and Change in the Study of Euroscepticism: Plus ça change? *Journal of Common Market Studies*. 2013. Vol. 51. Issue. 1. PP. 153—168. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-5965.2012.02306.x> (дата звернення: 05.05.2023).
383. Vélez I. España, palabra tabú. *Kosmos-Polis*. 2017. 05 Diciembre. URL: <https://kosmopolis.com/2017/12/2086/> (дата звернення: 16.05.2023).
384. Vollaard H. European Disintegration: A Search for Explanations. London : Palgrave Macmillan UK, 2018. 278 p.
385. Vona G. Europe Kept Silent. *Austrian weekly Zur Zeit*. URL: <https://dagobertobellucci.wordpress.com/2012/01/23/> (дата звернення: 05.05.2023).
386. VOX 100 medidas. URL: <https://www.voxespana.es/noticias/100-medidas-urgentes-vox-espana-20181006> (дата звернення: 23.04.2023).
387. VOX alcanza los 30.000 afiliados y se prepara para su cambio de sede, 2019. *Vox*. URL: <https://www.voxespana.es/noticias/vox-alcanza-los-30000-afiliados-y-se-prepara-para-su-cambio-de-sede-20190121> (дата звернення: 23.04.2023).
388. Vox, el único partido que crece en los diez pueblos más pobres de España URL: https://www.abc.es/espana/abci-unico-partido-crece-diez-pueblos-mas-pobres-espana-201911132223_noticia.html (дата звернення: 05.05.2023).
389. VOX. Programa electoral para las elecciones autonómicas. URL: <https://www.voxespana.es/programaelecciones-autonomicas-2019> (дата звернення: 23.04.2023).
390. Vries C. Euroscepticism and the Future of European Integration. Oxford : Oxford Scholarship Online. January, 2018. 270 p.

391. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24 September 2017. URL: https://www.afd.de/wp-content/uploads/2017/08/AfD_Wahlprogramm_2017_A5-hoch.pdf (дата звернення: 23.04.2023).

392. Waterfield B. Germans want EU history lessons. *The Telegraph*. 2007. 22 February. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/1543509/Germans-want-EU-history-lessons.html> (дата звернення: 05.05.2023).

393. Wetterberg G. The United Nordic Federation. Copenhagen : Nordic Council of Ministers, 2010. 86 p. URL: <https://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:701570/FULLTEXT01.pdf> (дата звернення: 05.05.2023).

394. What Worries the World – August 2020. URL: <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2020-08/www-report-august-2020-ipsos.pdf> (дата звернення: 05.05.2023).

395. Who are the nationalist Finns Party? *BBC*. URL: <http://www.bbc.com/news/world-europe-32627013> (дата звернення: 21.05.2023).

396. Winkler H. A. AfD? Ein müder Abklatsch der Konservativen Revolution. *Welt*. 2017. 24 September. URL: <https://www.welt.de/politik/deutschland/plus168958743/AfD-Ein-mueder-Abklatsch-der-Konservativen-Revolution.html> (дата звернення: 23.04.2023).

397. Worth J. The True Finns followed a well-known recipe for success. *The Guardian*. 2011. 21 April. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/apr/21/true-finns-nationalist-populists-european-parties> (дата звернення: 21.05.2023).

398. Wortlaut der umstrittenen Passage der Rede von Alexander Gauland. URL: <https://afdbundestag.de/wortlaut-der-umstrittenen-passage-der-rede-von-alexander-gauland/> (дата звернення: 23.04.2023).